

**ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ**  
**ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ, ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ**  
**ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑΣ**

**Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών**

**Διεπιστημονικές Προσεγγίσεις στις Ιστορικές, Αρχαιολογικές και Ανθρωπολογικές Σπουδές**

**ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ**

**Η ΓΥΝΑΙΚΕΙΑ ΧΟΡΗΓΙΑ ΣΤΗΝ ΥΣΤΕΡΗ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ:**

**Η ΜΑΡΤΥΡΙΑ ΤΟΥ ΨΗΦΙΔΩΤΟΥ ΔΙΑΚΟΣΜΟΥ ΣΤΗ ΔΙΟΙΚΗΣΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ**

*Διπλωματική Εργασία*



Βόλος 2015

## ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	3-5
---------------	-----

### ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α΄

#### Η ΠΑΡΟΥΣΙΑ ΤΩΝ ΓΥΝΑΙΚΩΝ ΣΤΙΣ ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ ΤΩΝ ΨΗΦΙΔΩΤΩΝ ΔΑΠΕΔΩΝ

1. ΓΥΝΑΙΚΕΣ ΩΣ ΜΟΝΑΔΙΚΕΣ ΑΦΙΕΡΩΤΡΙΕΣ .....	6-24
2. ΓΥΝΑΙΚΕΣ ΜΕ ΒΑΘΜΟ ΙΕΡΩΣΥΝΗΣ ΩΣ ΑΦΙΕΡΩΤΡΙΕΣ .....	25-46
3. ΓΥΝΑΙΚΕΣ ΣΥΖΥΓΟΙ ΚΑΙ ΜΗΤΕΡΕΣ ΩΣ ΑΦΙΕΡΩΤΡΙΕΣ .....	47-62
4. ΓΥΝΑΙΚΕΣ ΣΕ ΣΥΛΛΟΓΙΚΕΣ ΧΟΡΗΓΙΕΣ .....	63-71

### ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β΄

#### Η ΠΑΡΟΥΣΙΑ ΤΩΝ ΓΥΝΑΙΚΩΝ ΣΤΗΝ ΕΠΙΤΟΙΧΙΑ ΔΙΑΚΟΣΜΗΣΗ

1. ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ .....	72-84
2. ΔΥΡΡΑΧΙΟ .....	84-90

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ .....	91-96
--------------------	-------

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΨΗΦΙΔΩΤΩΝ ΕΠΙΓΡΑΦΩΝ.....	97-122
------------------------------------	--------

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ .....	123-138
--------------------	---------

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΙΚΟΝΩΝ .....	139-141
-------------------------	---------

ΠΙΝΑΚΕΣ .....	143-166
---------------	---------

## ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η γυναικεία χορηγία σε κάθε εποχή αποτελεί ένα σύνθετο φαινόμενο που εξαρτάται και εν πολλοίς αντανακλά τη θέση των γυναικών στην κοινωνία, στο πώς δέχεται η κοινωνία την δημόσια γυναικεία παρουσία και προβολή, αλλά και στο πώς οι ίδιες οι γυναίκες αντιλαμβάνονταν το ρόλο τους. Οι απαρχές του θεσμού της γυναικείας χορηγίας μπορούν να ανιχνευτούν στον ελληνορωμαϊκό και τον ιουδαϊκό κόσμο: επιγραφικά δεδομένα σε αρχαία μνημεία μαρτυρούν τη συμμετοχή γυναικών σε θρησκευτικές δωρεές, όπως η ανοικοδόμηση ιερών ή η προσφορά αναθημάτων<sup>1</sup>.

Σημαντικό ρόλο στην εμφάνιση και εξέλιξη της γυναικείας χορηγίας κατά την Ύστερη Αρχαιότητα, διαδραμάτισαν οι αλλαγές στο σύστημα διοίκησης των πόλεων του 4ου αιώνα. Στο πλαίσιο των τελευταίων επήλθε και η αποσύνδεση της χορηγίας από την άσκηση υψηλών αξιωμάτων, γεγονός που προσέφερε ένα νέο πεδίο δράσης στις γυναίκες χορηγούς. Οι στενές οικογενειακές σχέσεις και η πεποίθηση ότι η χορηγία από την πλευρά της γυναίκας θα ωφελούσε την ίδια και την οικογένειά της, τόσο σε πνευματικό όσο και σε κοινωνικό επίπεδο με την προβολή της δωρεάς, αποτέλεσε το βασικό κίνητρο. Ενισχυτικές προς την κατεύθυνση αυτή υπήρξαν και οι νομοθετικές ρυθμίσεις του Θεοδοσίου Α΄ που αφορούσαν στη βελτίωση της θέσης της γυναίκας μέσα στην ίδια την οικογένεια αλλά και στην κοινωνία<sup>2</sup>.

Οι παλαιότερες, τεκμηριωμένες στις πηγές, γυναίκες χορηγοί ήταν εκείνες που είχαν ασπαστεί τη νέα θρησκεία. Οι πιο γνωστές ανήκαν στην αυτοκρατορική οικογένεια και, συνεπώς, διέθεταν την οικονομική δυνατότητα ανέγερσης ενός ναού ή δωρεάς χρηματικών ποσών προς την Εκκλησία. Η πρώτη αυτοκράτειρα που ανέλαβε την ανέγερση ναών ήταν η ίδια η αγία Ελένη που σύμφωνα με την παράδοση έχτισε τις βασιλικές της Γέννησης στη Βηθλεέμ<sup>3</sup>, αλλά και τη βασιλική της Αναλήψεως στο όρος των Ελαιών<sup>4</sup>. Η Γάλλα Πλακιδία χρηματοδότησε την ανέγερση του ναού του Τιμίου Σταυρού στη Ραβέννα<sup>5</sup>, καθώς και άλλες ακόμη βασιλικές. Επίσης γνωστές και πολυσυζητημένες για τις δωρεές τους προς την Εκκλησία είναι η αυτοκράτειρα Ευδοξία,

---

<sup>1</sup> Σαράντη 2012, 107-109.

<sup>2</sup> Στο ίδιο, 107, 123.

<sup>3</sup> Bagatti 1952. Harvey, Harvey 1988, 7-17. Tzaferis 1981, 891-901.

<sup>4</sup> Vincent 1957, 48-71.

<sup>5</sup> Giuseppe 1978, 47-76.

η αγία Μελανία και η Ιουλιανή Ανικία, η οποία ανακαίνισε τον ναό του Αγίου Πολυεύκτου<sup>6</sup>.

Σε γραπτές πηγές και επιγραφικά κείμενα της Ύστερης Αρχαιότητας βρίσκουμε τα κίνητρα των δωρητών, που τις περισσότερες φορές συμβαδίζουν με τις θέσεις της Εκκλησίας αναφορικά με τα πνευματικά οφέλη μιας δωρεάς. Χαρακτηριστική των διαθέσεων και των αρχών αυτών είναι η συχνή χρήση εκφράσεων όπως, «ὕπερ εὐχῆς», «εὐχῆς χάριν» ή «εὐξάμενος» σε αφιερωματικές επιγραφές των αρχαίων και των ρωμαϊκών χρόνων, αλλά και σε εβραϊκές επιγραφές. Οι παραπάνω εκφράσεις αποτελούν ταυτόχρονα ευχή και δέηση για θεϊκή εύνοια, ενώ όταν η ευχή του δωρητή έχει πραγματοποιηθεί, χαρακτηριστική είναι η έκφραση «εὐξάμενος καὶ ἐπιτυχῶν» ή «ἐπέτυχα καὶ εὐχαριστῶν». Συχνή είναι επίσης η έκφραση «ὕπερ ἀναπαύσεως», η οποία όπως και η έκφραση «ὕπερ σωτηρίας» έχουν καθαρά χριστιανικό περιεχόμενο και αναφέρονται στη μεταθανάτια σωτηρία των ψυχών των δωρητών. Οι παρακλητικές προτροπές «βοήθει» και «μνήσθητι» είναι εκφράσεις που απαντούν και στον αρχαίο κόσμο, ιδιαίτερα μάλιστα η τελευταία, η οποία δηλώνει την επιθυμία του δωρητή για διαίωνιση του ονοματός του. Όμως, στον χριστιανικό κόσμο προσλαμβάνει νέο περιεχόμενο και αναφέρεται στη μνημόνευση θανόντων προσώπων με άμεση αναφορά στην μετά θάνατο ζωή<sup>7</sup>. Τα κίνητρα των δωρητών αποκαλύπτουν τις βασικές διαφορές της χριστιανικής χορηγίας με αυτή των αρχαίων χρόνων: για τους χριστιανούς η ανέγερση ενός ναού ή μια δωρεά ήταν μεν μια πράξη με δημόσιο χαρακτήρα, αλλά το ενδιαφέρον στρεφόταν περισσότερο στα προσωπικά και πνευματικά οφέλη τα οποία οι δωρητές θα απολάμβαναν στη μετα θάνατο ζωή<sup>8</sup>.

Στην παρούσα μελέτη το ενδιαφέρον μας επικεντρώνεται στις λιγότερο γνωστές γυναίκες χορηγούς της Διοίκησης Μακεδονίας<sup>9</sup> κατά την Ύστερη Αρχαιότητα<sup>10</sup>, οι οποίες, αν και δεν ανήκαν στην αυτοκρατορική οικογένεια, είχαν όμως την οικονομική δυνατότητα να προσφέρουν δωρεές. Ορισμένες από τις γυναίκες αυτές έφεραν τίτλους που δικαιωματικά είχαν από τον σύζυγό ή τον πατέρα τους, κάποιες άλλες είχαν τιμηθεί με εκκλησιαστικό αξίωμα, ενώ σε λίγες περιπτώσεις η ιδιότητα της αφιερώτριας δεν

<sup>6</sup> Mango-Sevčenko 1961, 243-247. Harrison, Firatli 1988. Harrison 1989. Να σημειωθεί ότι η φιλανθρωπία ήταν ένα από τα επίσημα καθήκοντα μιας γυναίκας αυτοκράτειρας, η οποία ήταν υποχρεωμένη να διαθέτει ένα χρηματικό ποσό κάθε χρόνο για τα μοναστήρια και άλλα έργα φιλανθρωπίας (Gittings 2003, 72).

<sup>7</sup> Σαράντη 2012, 116-119.

<sup>8</sup> Στο ίδιο, 115.

<sup>9</sup> Για την Διοίκηση Μακεδονίας, βλ. Δρακούλης 2009, 97-197. Δρακούλης 2012, 79-106.

<sup>10</sup> Για την Ύστερη Αρχαιότητα, βλ. Brown 1988. Brown 2001.

είναι δυνατό να διευκρινιστεί. Υπάρχουν αφιερώτριες που αναφέρονται μόνες τους, με το σύζυγό τους ή με κάποιο άλλο μέλος της οικογενειάς τους, ενώ άλλες συμμετέχουν σε συλλογικές δωρεές. Επίσης, υπάρχουν περιπτώσεις όπου ως σύζυγοι και μητέρες απεικονίζονται σε μνημειακούς διακόσμους εκκλησιών, ενώ σε άλλες κρύβονται πίσω από την ανωνυμία τους σήμερα, αλλά τότε θα ήταν σχεδόν πασίγνωστες.

Η μελέτη διαιρείται σε δύο κεφάλαια, στα οποία εξετάζονται οι αφιερώσεις στα μωσαϊκά δάπεδα και στην επιτοίχια ψηφιδωτή διακόσμηση. Το πρώτο κεφάλαιο διαιρείται σε τέσσερα μέρη, στα οποία η γυναίκα εξετάζεται ως μοναδική αφιερώτρια, όταν αναφέρεται ως διάκονος ή όταν μαρτυρείται μαζί με την οικογενειά της ως μητέρα ή και ως σύζυγος, ενώ, στο τελευταίο υποκεφάλαιο εξετάζονται οι περιπτώσεις συλλογικής χορηγίας. Στο δεύτερο κεφάλαιο καταγράφονται οι αφιερώσεις και οι απεικονίσεις γυναικών στην επιτοίχια διακόσμηση. Ιδιαίτερη βαρύτητα δίνεται στην αξιολόγηση της δωρεάς αλλά και του δωρητή, όπως προκύπτει από τη θέση της αφιέρωσης μέσα στο ναό, αλλά και από την έκταση ή το ύψος της δωρεάς. Η εργασία συμπληρώνεται με τα συμπεράσματα και τον κατάλογο των ψηφιδωτών επιγραφών.

## ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α΄

### Η ΠΑΡΟΥΣΙΑ ΤΩΝ ΓΥΝΑΙΚΩΝ ΣΤΙΣ ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ ΤΩΝ ΨΗΦΙΔΩΤΩΝ ΔΑΠΕΔΩΝ

#### 1. ΓΥΝΑΙΚΕΣ ΩΣ ΜΟΝΑΔΙΚΕΣ ΑΦΙΕΡΩΤΡΙΕΣ

Από το σωζόμενο επιγραφικό υλικό συνάγεται ότι δεν σπανίζει η εμφάνιση γυναικών αφιερωτών χωρίς να προηγείται ή να έπεται αναφορά στο όνομα του συζύγου ή άλλου μέλους της οικογένειάς τους ή ακόμη και στην ιδιότητά τους. Ψηφιδωτές επιγραφές όπου η γυναίκα μνημονεύεται ως μοναδική αφιερώτρια σώζονται στην Αντίκυρα της Βοιωτίας (επαρχία Αχαΐας), στην Ελασσόνα και στη Δημητριάδα (επαρχία Θεσσαλίας), και στους Στόβους (επαρχία Μακεδονίας Δευτέρας).

Η Αντίκυρα υπήρξε μία από τις σπουδαιότερες πόλεις της αρχαίας Φθιώτιδας και ένα σημαντικό εμπορικό λιμάνι. Η αρχαία και παλαιοχριστιανική πόλη εντοπίζεται στη θέση «Παλάτια» του σημερινού οικισμού<sup>11</sup>, όπου κατά τη διάρκεια σωστικής ανασκαφής το 1980 στο οικόπεδο Δ. Αργύρη, ήρθε στο φώς τμήμα πεντάκλιτης βασιλικής (Εικ.1)<sup>12</sup>. Συγκεκριμένα, αποκαλύφθηκε εν μέρει το κεντρικό και το βόρειο κλίτος, καθώς και ο νάρθηκας με το τρίβηλο άνοιγμα που οδηγεί στο κεντρικό κλίτος<sup>13</sup>. *In situ* εντοπίστηκαν πεσμένα τόξα από τις κοινοστοιχίες, οι δύο κίονες του τριβήλου, καθώς και η βάση και μέλη του άμβωνα<sup>14</sup>. Τα κινητά ευρήματα που ανακαλύφθηκαν στο χώρο επιβεβαιώνουν εκτεταμένη χρήση αρχαίου υλικού<sup>15</sup>.

Ψηφιδωτά καλύπτουν το κεντρικό κλίτος και τον νάρθηκα της βασιλικής. Το δάπεδο του κεντρικού κλίτους διαιρείται σε δύο διάχωρα. Στο ανατολικό, μέσα σε τετράγωνο εγγράφεται κύκλος που φέρει το θέμα της «κουκουνάρας». Στη βορειανατολική γωνία του τετραγώνου εικονίζεται αγγείο με κληματίδα (Εικ.2) και εκατέρωθεν πτηνά, ενώ στη νοτιανατολική γωνία ρόδακας. Τη σύνθεση περιβάλλουν διακοσμητικές ζώνες με φολίδες (βόρεια και νότια) και ελισσόμενος βλαστός με κισσόφυλλα. Στην ανατολική πλευρά αναπτύσσονται δύο ακόμη διακοσμητικές ταινίες με εγγεγραμμένα τετράγωνα και ριπιδίοσχημο πλοχμό<sup>16</sup>. Το δυτικό διάχωρο

<sup>11</sup> Κουρέντα-Ραπτάκη 2004, 113. Βλ. επίσης, Koder, Hild 1976, 123-124.

<sup>12</sup> Κουρέντα-Ραπτάκη 1983, 41-42.

<sup>13</sup> Στο ίδιο, 41.

<sup>14</sup> Στο ίδιο.

<sup>15</sup> Κουρέντα-Ραπτάκη 2004, 113.

<sup>16</sup> Ασημακοπούλου-Ατζακά 1987, 149.

αποτελείται από πλέγμα σταυρών, οκταγώνων και τετραγώνων που κοσμούνται με γεωμετρικό και φυτικό διάκοσμο, αγγεία και πτηνά. Τη σύνθεση περιβάλλουν δύο διακοσμητικές ταινίες με μαϊάνδρο, πλοχμό και ελισσόμενο βλαστό κισσοφύλλων στη δυτική πλευρά<sup>17</sup>. Στο νάρθηκα της βασιλικής το ψηφιδωτό διαθέτει τρία διάχωρα εκ των οποίων το κεντρικό σώζεται αποσπασματικά. Στο βόρειο διάχωρο υπάρχουν κύκλοι με εγγεγραμμένα τετράγωνα, στις γωνίες των οποίων ακουμπούν φύλλα, ενώ το εσωτερικό των τετραγώνων κοσμείται με γεωμετρικά θέματα. Στο αμέσως επόμενο διάχωρο σώζονται οκτάγωνα σχηματιζόμενα από ρόμβους. Τα δύο διάχωρα περιτρέχει στην ανατολική τους πλευρά ταινία με οφθαλμοτό αλυσσοειδή πλοχμό. Στο τελευταίο διάχωρο υπάρχει σύνθετο γεωμετρικό κόσμημα αποτελούμενο από συμπλεκόμενους κύκλους που σχηματίζουν τετράφυλλα ενώ στο κέντρο των κύκλων υπάρχουν τετράγωνα με γεωμετρικά κοσμήματα. Περιβάλλεται από διπλή κυματοειδή ταινία με τρίφυλλους κλάδους<sup>18</sup>.

Στο κεντρικό διάχωρο του νάρθηκα εντοπίζονται δύο αφιερωματικές επιγραφές εκ των οποίων η μία, λόγω εκτεταμένων καταστροφών, δεν μπορεί να αναγνωσθεί<sup>19</sup>. Στο νότιο διάχωρο, μέσα σε τετράγωνο πλαίσιο εφαπτόμενο στη βόρεια πλευρά του γεωμετρικού διακόσμου, σώζεται η ακόλουθη αφιερωματική επιγραφή:

Ἡ εὐλα[βεστάτη Μα]|σιμιανή [ὑπὲρ εὐχῆς] | αὐτῆς ἐκέ[ντη]|σεν χρυσίνου  
ἐ[νός].

Η κεφαλαιογράμματη αφιέρωση αναπτύσσεται σε τέσσερις στίχους με ψηφίδες μαύρου χρώματος πάνω σε λευκό βάθος και περικλείεται σε ορθογώνιο πλαίσιο (Εικ.3). Κάθε στίχος χωρίζεται από τον επόμενο με οριζόντια σειρά ψηφίδων. Ο τύπος του κειμένου της επιγραφής εντάσσεται στην κατηγορία των «επίσημων αφιερώσεων»: πρόκειται για κείμενα όπου αναφέρεται συνήθως το όνομα του δωρητή, ο τίτλος του, είτε πρόκειται για κάποιο αξίωμα είτε για ένα επίθετο ενδεικτικό της κοινωνικής του θέσης – καθώς και το κίνητρο που εξηγεί τον λόγο που τον ώθησε στη πράξη της δωρεάς<sup>20</sup>. Τέτοια κείμενα ενδέχεται να είναι αρκετά συνοπτικά, όπως για παράδειγμα η επιγραφή που σώζεται στο μαρτύριο του Ακακίου στη Θάσο: *ὑπὲρ εὐχῆς Ακακίου*<sup>21</sup> ή αρκετά εκτεταμένα, όπως η εξάστιχη αφιερωματική επιγραφή στο ιερό βήμα της

<sup>17</sup> Στο ίδιο, 149.

<sup>18</sup> Στο ίδιο, 150.

<sup>19</sup> Για την σωζόμενη επιγραφή στο κεντρικό διάχωρο, βλ. στο ίδιο, πίν. 239γ.

<sup>20</sup> Caillet 1993, 405.

<sup>21</sup> Πελεκανίδης-Ατζακά 1974, 106, πίν. 74α.

βασιλικής του Κλαυσείου<sup>22</sup>. Στις περισσότερες αφιερώσεις αυτής της κατηγορίας παρατηρείται ότι δεν αναγράφεται η χρονολογία της ψήφωσης, δεδομένου ότι πρόκειται για κείμενα με χαρακτήρα καθαρά πληροφοριακό που σκοπό έχουν να ενημερώσουν κληρικούς και λαϊκούς για τον δωρητή και την πράξη του<sup>23</sup>.

Στην επιγραφή αναφέρεται το όνομα της δωρήτριας, ένα επίθετο, ο λόγος της δωρεάς, καθώς και το δαπανηθέν για την ψήφωση χρηματικό ποσό. Σύμφωνα με το κείμενο της αφιέρωσης, δωρήτρια του ψηφοθετήματος ήταν η *Μασιμιανή*. Το όνομά της συνοδεύεται από το επίθετο *εύλαβης* στον υπερθετικό βαθμό. Η λέξη *εύλαβης* αποδίδεται σε ένα άτομο το οποίο, χαρακτηρίζεται από θεοσεβή φόβο και βαθύ σεβασμό για τον Θεό<sup>24</sup>. Με βάση την παραπάνω ερμηνεία το επίθετο θα μπορούσε να αναφέρεται σε ένα άτομο που σέβεται το θείο και που πιθανώς διάγει βίο αποσυρμένο από τον υπόλοιπο κόσμο, όπως λόγου χάρι είναι ο βίος των μοναχών. Το ίδιο επίθετο, είτε στον θετικό είτε στον υπερθετικό βαθμό, απαντά σε αρκετές επιγραφές της ίδιας περιόδου, ενώ αρχικά ήταν ένας αυτοκρατορικός τίτλος<sup>25</sup>. Στη Διοίκηση Μακεδονίας η λέξη εντοπίζεται σε δύο επιγραφές στο ναό του Αγίου Λεωνίδα στο Κλαυσεϊόν της Ευρυτανίας<sup>26</sup>, σε μία επιγραφή σε κτήριο εντός εκκλησιαστικού κτήματος στο Κάλλιο Φωκίδας<sup>27</sup>, σε δύο επιγραφές της βασιλικής του Μαλανδρινού Φωκίδας<sup>28</sup>, σε επιγραφή στην κοιμητηριακή βασιλική της Δημητριάδας<sup>29</sup> και εκτός Ιλλυτικού, σε επιγραφή στη βασιλική της Αγίας Αναστασίας (Κύρου) Αρκάσας στην Κάρπαθο<sup>30</sup> και σε τέσσερις επιγραφές στη βασιλική του Αγίου Ιωάννου στην Κω<sup>31</sup>. Με αυτό το επίθετο χαρακτηρίζονται αναγνώστες (Κλασί, Μαλανδρίνο), πρεσβύτεροι (Κάλλιο, Κως), διάκονοι (Κως), το σύνολο των κληρικών του ναού (Κάρπαθος), ενώ με το ίδιο επίθετο προσαγορεύονται οι οικοδέσποινες σε επιγραφή στο Μαλανδρίνο<sup>32</sup>. Από τα παραπάνω συνάγεται ότι το επίθετο κατά κύριο λόγο χρησιμοποιείται για να χαρακτηρίσει

---

<sup>22</sup> «ἐπὶ Εὐτυχιανοῦ ἰκαὶ Πολυκάρπου τῶν θεοφιλεστάτων ἡμῶν] πρεσβυτέρων [καὶ Μελλίσσου ἰτου θεοφιλεστάτου ἰ ἀναγνώστου καὶ οἰκονόμου τῆς ἐνθάδε ἰ ἀγιωτάτης ἐκκλησίας ἰ καὶ παντός [του] θεοφιλή ἰ [κλήρου] ἀνεκαινίσθη ὁ ἀγιος ναὸς οὗτος τοῦ πανενδόξου ἰ [ἀγίου] Λεωνίδου καὶ ἐγένετο [τὸ τῆς] χαμοκεντήσεως ἔργον». Βλ. Ασημακοπούλου-Ατζακά 1987, 167.

<sup>23</sup> Caillet 1993, 406.

<sup>24</sup> Lampe 1987, λ. «εὐλαβής», 567.

<sup>25</sup> Στεφανίδης 1952, 171.

<sup>26</sup> Ασημακοπούλου-Ατζακά 1987, 167-168.

<sup>27</sup> Στο ίδιο, 200.

<sup>28</sup> Στο ίδιο, 203.

<sup>29</sup> Ασημακοπούλου-Ατζακά 2012, 105-175. Για την επιγραφή, βλ. σελ. 126, 150, εικ. 18-58.

<sup>30</sup> Πελεκανίδης-Ατζακά 1974, 60.

<sup>31</sup> Στο ίδιο, 72 -73 .

<sup>32</sup> Βλ. παρακάτω σ. 53-55.



κληρικούς. Δεδομένου όμως ότι το όνομα της Μασσιμανής, αλλά και των αρχοντισσών στο Μαλανδρίνο, δεν συνοδεύεται από κάποιο αξίωμα, διευρύνει τη χρήση του επιθέτου και σε άτομα ενδεχομένως εκτός κλήρου αλλά, κατά πάσα πιθανότητα αρκετά συνδεδεμένα με τον κλήρο, εφόσον χρησιμοποιούν επίθετα που τον χαρακτηρίζουν. Επιπλέον, το γεγονός ότι απαντά σε παλαιότερα κείμενα, συνηγορεί υπέρ μιας πιο γενικής ερμηνείας του όρου<sup>33</sup>. Δεν αποκλείεται επίσης να εκφράζει και μια ηθική ποιότητα του χαρακτήρα του εκάστοτε δωρητή<sup>34</sup>.

Του ονόματος της δωρήτριας ακολουθεί το μοτίβο που την ώθησε στη πράξη της δωρεάς: *ὑπὲρ εὐχῆς*. Πρόκειται για διατύπωση ευρέως διαδεδομένη στις αφιερωματικές επιγραφές του ανατολικού τμήματος της αυτοκρατορίας<sup>35</sup>. Από το Ανατολικό Ιλλυρικό ενδεικτικά αναφέρω την επιγραφή της διακόνου Αγριππιανής στη Πάτρα<sup>36</sup>, την επιγραφή αγνώστου ταυτότητας δωρητών στο ιερό βήμα της βασιλικής στο Λαυρεωτικό Όλυμπο<sup>37</sup> και τη μία από τις δύο σωζόμενες επιγραφές στη παλαιοχριστιανική βασιλική στο Βουθρωτό<sup>38</sup>. Εκτός Ιλλυρικού η ίδια έκφραση απαντά για παράδειγμα σε επιγραφή ζεύγους αφιερωτών στη βασιλική του Gül Baghçe κοντά στη Σύμρνη<sup>39</sup>, στη βασιλική του Herbet Muqa στην Απάμεια της Συρίας<sup>40</sup> και στην αφιερωματική επιγραφή της Θέκλας στην κοιμητηριακή βασιλική του Ανεμούριου στη νότια Μικρά Ασία<sup>41</sup>.

Ακολουθεί το ρήμα *ἐκέντησεν* που προσδιορίζει την πράξη της προσφοράς από την πλευρά του δωρητή<sup>42</sup>. Το συγκεκριμένο ρήμα απαντά αρκετά συχνά στις επιγραφές της Διοίκησης Μακεδονίας, όπως στην επιγραφή του πρωτοπρεσβύτερου Παρδαλά στο νάρθηκα της βασιλικής στο λόφο του Προφήτη Ηλία Τρικάλων<sup>43</sup> και στην επιγραφή του πρεσβυτέρου Διονυσίου στο Κάλλιο Φωκίδας<sup>44</sup>. Επίσης, απαντά στην αφιέρωση του επισκόπου Πορφυρίου στη «βασιλική του Παύλου» στους Φιλίππους<sup>45</sup>, καθώς και

<sup>33</sup> Caillet 1993, 328 όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

<sup>34</sup> Στο ίδιο, 332.

<sup>35</sup> Στο ίδιο, 148.

<sup>36</sup> Ασημακοπούλου-Ατζακά 1987, 87, πίν. 121α. Βλ και παρακάτω, σ.25.

<sup>37</sup> Στο ίδιο, 142.

<sup>38</sup> Βλ. σ. 66, σημ.411.

<sup>39</sup> Grégoire 1968, 26 αρ. 91.

<sup>40</sup> Balty, Chéhadé, Van Rengen 1969, 26.

<sup>41</sup> Russell 1987, 76 αρ. 17.

<sup>42</sup> Caillet 1987, 27-36.

<sup>43</sup> Η επιγραφή αναφέρει τα εξής: «Υπὲρ εὐ[χῆς] προ[ω]τοπρεσβύ[τε]ρο[ς] Παρδαλάς | ἐκέντησεν | τὸν νάρθηκα | καν» (Ντίνα 1990, 87. Spiro 1978, 408-413).

<sup>44</sup> Ασημακοπούλου-Ατζακά 1987, 200, πίν. 358 α.

<sup>45</sup> Η επιγραφή αναφέρει: «Πο[ρφύ]ριος ἐπίσκοπος | προς τῆ[ν κ]έντησιν τῆς βασιλικῆς |ς Παύλου |ς ἐπ[ο]ίησεν ἐν Χρ[ι]στ[ῶ]» (Feissel 1983, 192, αρ. 226).

στην επιγραφή του δωρητή Νικηφόρου στον Πισσώνα Ευβοίας<sup>46</sup>. Ο ίδιος ρηματικός τύπος απαντά και στην κτητορική επιγραφή του παλατινού Ονήσιμου στη βασιλική του Αφεντέλλη στη Λέσβο<sup>47</sup>.

Το κείμενο της αφιέρωσης ολοκληρώνεται με την αναφορά του ποσού που δαπανήθηκε για την ψήφωση του δαπέδου. Η αναφορά της χρηματικής δαπάνης εκφράζει την επιθυμία του δωρητή να μνημονευτεί επακριβώς η προσωπική του συμβολή στην ολοκλήρωση του έργου<sup>48</sup> και αποτελεί στοιχείο ενδεικτικό της οικονομικής και της κοινωνικής του θέσης<sup>49</sup>. Σε περιπτώσεις όμως που όλες οι αφιερωματικές επιγραφές ενός μνημείου καταγράφουν το ποσό που πρόσφερε κάθε δωρητής, όπως στη βασιλική του Ολούντος στην Κρήτη, συμπεραίνεται ότι το συνολικό οικονομικό κόστος του έργου προϋπολογίστηκε και εν συνεχεία κατανεμήθηκε στους υποψήφιους δωρητές, ανάλογα με τις οικονομικές δυνατότητες του καθενός<sup>50</sup>. Σε κάθε περίπτωση, σκοπός δεν είναι η προβολή του ίδιου του έργου της ψηφοθέτησης, αλλά η κοινοποίηση του ποσοστού συμμετοχής του κάθε δωρητή στη διακόσμηση του δαπέδου του μνημείου<sup>51</sup>.

Το νόμισμα που χρησιμοποιείται είναι ο *χρύσινος* (σόλιδος) και οι υποδιαίρεσεις του<sup>52</sup>. Ποσά αναφέρονται σε τρεις από τις τέσσερις σωζόμενες επιγραφές στο κτήριο του Καλλίου<sup>53</sup>, στην επιγραφή του διακόνου Τιμόθεου στη βασιλική του Αγίου Ιωάννου στην Κω<sup>54</sup>, σε όλες τις επιγραφές στη βασιλική του Ολούντος στην Κρήτη<sup>55</sup> και στη σωζόμενη επιγραφή στο Gül Baghçe<sup>56</sup>. Αν ληφθεί υπόψη το κόστος που απαιτείται για τις εργασίες της ψήφωσης, διαπιστώνεται ότι ένας χρύσινος επαρκεί για την κάλυψη ενός σχετικά μικρού τμήματος δαπέδου<sup>57</sup>. Επιπλέον, δεδομένου ότι ο μισθός για έναν εργαζόμενο στην εποχή της Ύστερης Αρχαιότητας ανέρχεται κατά μέσο όρο στους 2,5 σόλιδους ανά έτος, συνάγεται ότι οι δωρητές προέρχονται σχεδόν

<sup>46</sup> Πελεκανίδης-Ατζακά 1974 πίν. 72 β.

<sup>47</sup> Στο ίδιο, πίν. 113 α.

<sup>48</sup> Ασημακοπούλου-Ατζακά 1990, 261.

<sup>49</sup> Vuolanto 2002, 254.

<sup>50</sup> Ασημακοπούλου-Ατζακά 1990, 261.

<sup>51</sup> Στο ίδιο, 262.

<sup>52</sup> Ασημακοπούλου-Ατζακά 2003, 166. Ο σόλιδος κόβεται για πρώτη φορά από τον Μεγάλο Κωνσταντίνο στο νομισματοκοπείο των Τρεβήρων το 309 και σταδιακά γίνεται το επίσημο νόμισμα της αυτοκρατορίας (πρβλ. *ODB* 1 [1991], 1924 λ. «*solidus*»).

<sup>53</sup> Ασημακοπούλου-Ατζακά 1987, 199-200.

<sup>54</sup> Πελεκανίδης-Ατζακά 1974, 77, πίν. 43α.

<sup>55</sup> Στο ίδιο, 115, πίν. 89α-β.

<sup>56</sup> Grégoire 1968, 26, αρ. 91. Η επιγραφή έχει ως εξής: « Ὑπέρ εὐχῆς Πατ[ρικί]||[ου καί] Ἡσυχίας συ[μβί]||[ου] νομίσματα δ[ύο; (ἢ δ')]».

<sup>57</sup> Caillet 1987, 35 και σημ. 114, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

αποκελιστικά από τα μεσαία και τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα<sup>58</sup>. Στη συγκεκριμένη επιγραφή η Μασιμιανή αφιέρωσε έναν χρύσινο που, σύμφωνα με τα παραπάνω, συνιστά ένα ικανοποιητικό χρηματικό ποσό. Η διαπίστωση αυτή συνηγορεί υπέρ μιας αρκετά καλής κοινωνικής και οικονομικής θέσης της δωρήτριας.

Όσον αφορά στη θέση μιας αφιέρωσης στο ναό, διαπιστώνεται ότι το κοινωνικό κύρος του αφιερωτή σε συνδυασμό με το ύψος της δωρεάς καθορίζουν τη θέση της αφιερωματικής επιγραφής<sup>59</sup>. Σε γενικές γραμμές διαπιστώνεται η τάση τοποθέτησης των επιγραφών στον άξονα του ναού, ώστε να ακολουθούν τη πορεία των λειτουργικών πομπών<sup>60</sup>. Οι πιο σημαντικές δωρεές τοποθετούνται κοντά στην είσοδο στο κεντρικό κλίτος, πιο κοντά στους χορούς των ψαλτών και κυρίως προς το ιερό βήμα ή ακόμη και μέσα στο πρεσβυτήριο<sup>61</sup>. Το τελευταίο σχετίζεται με την ανάγνωση των διπτύχων και την μνημόνευση των ονομάτων των θανόντων ή των ζώντων δωρητών από τον επίσκοπο κατά τη διάρκεια της θείας λειτουργίας στο ναό<sup>62</sup>. Ταυτόχρονα, ακολουθείται μια ιεραρχική διάταξη στην τοποθέτηση των επιγραφών σύμφωνα με το αξίωμα του δωρητή και τη συμβολή του στην εκπόνηση του έργου<sup>63</sup>. Αντίθετα, η υποβάθμιση επιγραφών στις «περιφερειακές» ζώνες του ναού, όπως στο νάρθηκα, μπορεί να αντιστοιχεί σε πιο μικρές δωρεές ή αφιερώσεις<sup>64</sup>. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση των αφιερωματικών επιγραφών στη βασιλική του Αγίου Λεωνίδα στο Κλαψί Ευρυτανίας όπου οι αφιερώσεις των μελών του κλήρου τοποθετούνται μέσα στο ιερό βήμα του ναού ή στο κεντρικό κλίτος<sup>65</sup>. Ομοίως, στη βασιλική του Αγίου Ιωάννου του Μαστιχάρη στην Κω, οι αφιερώσεις ακολουθούν μια ιεραρχική σειρά: στο ιερό βήμα τοποθετείται η επιγραφή του πρεσβυτέρου, στο κεντρικό κλίτος βρίσκεται η επιγραφή του διακόνου όπως και στο νότιο κλίτος, στο βόρειο κλίτος οι επιγραφές λαϊκών και στο διακονικό ενός ενθηκάριου και ενός ανωνύμου<sup>66</sup>. Με βάση τα όσα ειπώθηκαν παραπάνω, η αφιέρωση της Μασιμιανής που βρίσκεται στο νότιο διάχωρο του νάρθηκα υποδηλώνει μια σχετικά περιορισμένη χρηματική δωρεά. Ωστόσο, μια επιγραφή στο

---

<sup>58</sup> Vuolanto 2002, 257, σημ. 56, με την παλαιότερη βιβλιογραφία. Εξαιρούνται οι περιπτώσεις της συλλογικής χορηγίας, όπως αναφέρθηκε παραπάνω.

<sup>59</sup> Caillet 1987, 34.

<sup>60</sup> Στο ίδιο.

<sup>61</sup> Στο ίδιο.

<sup>62</sup> Για τα δίπτυχα, βλ Τρεμπέλας 1964, 107-114. Τρεμπέλας 1982, 117 κεξ., σημ. 35. Taft 1991.

<sup>63</sup> «Emplacement d'honneur» (Caillet 1987, 34).

<sup>64</sup> Στο ίδιο.

<sup>65</sup> Ασημακοπούλου-Ατζακά 1987, 167-167, πίν. 274, 275α, 279β, 282β.

<sup>66</sup> Πελεκανίδης-Ατζακά 1974, 72-73 πίν. 42β, 43α-β, 44α-γ.

νάρθηκα, όπου συγκεντρώνονται όλοι οι πιστοί πριν από την είσοδο στον κυρίως ναό, γνωστοποιεί σε όλους τη δωρεά του εκάστοτε αφιερωτή.

Ένα από τα πιο αμφιλεγόμενα ζητήματα που σχετίζονται με τη χορηγία είναι ο βαθμός ελευθερίας του δωρητή όσον αφορά στην επιλογή του εικονογραφικού προγράμματος και των διακοσμητικών θεμάτων. Το σωζόμενο επιγραφικό υλικό υποδηλώνει ότι υπεύθυνοι για την επιλογή του εικονογραφικού προγράμματος είναι οι κληρικοί, και ιδίως ο επίσκοπος<sup>67</sup>. «Όπως συνάγεται από μεταγενέστερη εποχή και σε συνάρτηση χριστιανική», στις επιγραφές δεν προβάλλεται ο ιδιοκτήτης μιας οικίας ή ενός δημοσίου έργου, αλλά κυρίως ο επίσκοπος<sup>68</sup>. Σε αυτό συνέβαλλαν αφενός ο μεγάλος αριθμός ναών που οικοδομούνται κατά τους πρώτους χριστιανικούς αιώνες, αφετέρου ο διευρυμένος ρόλος των επισκόπων στις χριστιανικές κοινότητες<sup>69</sup>. Το παραπάνω είχε ως αποτέλεσμα την ανάθεση σε μέλη του ανώτερου κλήρου πολλών αρμοδιοτήτων που αφορούν στην ίδρυση ενός ναού, όπως η συγκέντρωση των απαραίτητων χρηματικών πόρων. Με αυτόν τον τρόπο οι ανώτεροι κληρικοί καθίστανται διαχειριστές του ίδιου του θεσμού της χορηγίας<sup>70</sup>. Η ιδιαίτερη θέση, αλλά και η ευθύνη του επισκόπου σε θέματα ίδρυσης, κατοχυρώνεται επίσημα τον 6ο αιώνα και από την αυτοκρατορική νομοθεσία<sup>71</sup>. Σε αρκετά μνημεία σώζονται επιγραφές των επισκόπων που ηγούνται του όλου εγχειρήματος. Πρόκειται για αφιερώσεις με πλούσια παρουσίαση που τοποθετούνται στα πιο σημαντικά σημεία των ναών, υπογραμμίζοντας συνήθως το υψηλό μορφωτικό επίπεδο των επισκόπων<sup>72</sup>. Αντιπροσωπευτικό παράδειγμα παρέμβασης του επισκόπου και του κλήρου στα θέματα που αφορούν στην ίδρυση και διακόσμηση του ναού απαντά στη βασιλική του Αγίου Λεωνίδα στο Κλαυσεϊόν<sup>73</sup>, όπου στις αφιερώσεις καταγράφονται όλα σχεδόν τα μέλη του κλήρου ενώ, η αναφορά στο όνομα του επισκόπου κεντάται σε επιγραφή ακριβώς στο κέντρο του ναού έτσι ώστε να είναι ορατό σε όλο το εκκλησίασμα. Εκτός Ιλλυρικού, χαρακτηριστική είναι η αφιέρωση του επισκόπου μπροστά από τη βασιλείο πύλη στη βασιλική του Αγίου Ανδρέα Ερεσσού στη Λέσβο<sup>74</sup>. Αφιερωματικές επιγραφές άλλων κληρικών μαρτυρούν την ανάληψη διοικητικών καθηκόντων από μερους τους, ωστόσο

---

<sup>67</sup> Βλ. ενδεικτικά Caillet 1993, 112, 256, 306, 330, 369.

<sup>68</sup> Ατζακά 2001, 106.

<sup>69</sup> Στο ίδιο.

<sup>70</sup> Στο ίδιο.

<sup>71</sup> Caillet 1993, 412.

<sup>72</sup> Στο ίδιο, 418.

<sup>73</sup> Ασημακοπούλου-Ατζακά 1987, 199-200.

<sup>74</sup> Πελακανίδης-Ατζακά 1974, 129, πίν. 103α.

αυτοί λειτουργούν πάντοτε ως εκπρόσωποι του επισκόπου<sup>75</sup>. Αφιερωματικές επιγραφές κληρικών σε πολλά μνημεία του Ανατολικού Ιλλυρικού και του Αιγαίου επιβεβαιώνουν την παραπάνω διαπίστωση<sup>76</sup>.

Η προνομιακή θέση των κληρικών στα ζητήματα που αφορούν στο ναό, οδηγεί στο συμπέρασμα μιας περιορισμένης, από τη πλευρά των δωρητών, ελευθερίας στην επιλογή των εικονογραφικών θεμάτων. Οι τελευταίοι μπορούν να έχουν λόγο σε ζητήματα που αφορούν κυρίως στη μορφή της αφιερωματικής τους επιγραφής<sup>77</sup>. Ωστόσο, φαίνεται ότι το ύψος της δωρεάς καθορίζει και το ποσοστό παρέμβασης του αφιερωτή, ιδιαίτερα όταν πρόκειται για συγκεκριμένα διάχωρα<sup>78</sup>. Από το τελευταίο προνόμιο αποκλείονται οι λιγότερο γενναιόδωροι αφιερωτές<sup>79</sup>. Στην περίπτωση της ευλαβεστάτης Μασσιμανής, διαπιστώνεται ότι το νότιο διάχωρο, του οποίου η αφιερώτρια ανέλαβε την ψήφωση, η διακόσμηση δεν είναι ίδια με το κεντρικό διάχωρο, γεγονός που θα μπορούσε να ερμηνευτεί λόγω της προσωπικής παρέμβασης της δωρήτριας στην επιλογή των διακοσμητικών θεμάτων.

Το ερώτημα που τίθεται είναι σε ποιο ποσοστό είναι εφικτή η αξιολόγηση του δωρητή, αλλά και της προσφοράς του. Δεδομένου ότι δεν σώζονται ολόκληρος ο νάρθηκας, τα πλάγια κλίτη και η αγίδα του ιερού, που πιθανώς θα έφεραν επιγραφές και άλλων δωρητών, καθίσταται δύσκολη μία ουσιαστική αξιολόγηση της συνολικής προσφοράς της δωρήτριας. Ωστόσο, με βάση τα σωζόμενα στοιχεία, το ύψος της δωρεάς όπως και η θέση της επιγραφής είναι καθοριστικής σημασίας. Τα παραπάνω, όπως και η από την πλευρά της δωρήτριας επιλογή του εικονογραφικού διακόσμου, μαρτυρούν μία γυναίκα που ανήκει στα μεσαία ή ανώτερα κοινωνικά στρώματα και που διαθέτει την οικονομική δυνατότητα και ελευθερία για μια τέτοια δωρεά.

Από την άποψη της τεχνοτροπίας των ψηφιδωτών της βασιλικής της Αντίκυρας, έχει ήδη τονιστεί μία στενή σχέση με τα ψηφιδωτά που ανήκουν στο βόρειο τμήμα της Αχαΐας και της επαρχίας Θεσσαλίας<sup>80</sup>. Το στοιχείο εκείνο που συνδέει τα ψηφιδωτά της βασιλικής στην Αντίκυρα με την παραπάνω ομάδα είναι οι συμπλεκόμενοι κύκλοι που σχηματίζουν τετράφυλλα και που τα φύλλα τους κοσμούνται με μικρά τετράγωνα, ενώ

---

<sup>75</sup> Caillet 1987, 30 και Caillet 1993, 419-420.

<sup>76</sup> Ενδεικτικά αναφέρονται οι βασιλικές του Αλύπου Αρκάσας στην Κάρπαθο (Πελεκανίδης; 1974, 51, πίν. 12β), Αγίας Αναστασίας Αρκάσας (στο ίδιο, 60 αρ. 5, πίν. 21γ), του Μαστιχάρη στην Κω (στο ίδιο, 72-73), του Αγίου Λεωνίδα στο Κλαψί Ευρυτανίας, καθώς και το κτήριο στο Κάλλιο.

<sup>77</sup> Dunbabin 1999, 325.

<sup>78</sup> «Unités de pavement» (Caillet 1993, 437).

<sup>79</sup> Στο ίδιο, 95.

<sup>80</sup> Κουρέντα-Ραπτάκη 1983, 42.

άλλο τετράγωνο υπάρχει στο κέντρο κάθε κύκλου. Πρόκειται για θέμα χαρακτηριστικό που δεν εντάσσεται στα συνηθισμένα θέματα των ψηφιδωτών δαπέδων του Ανατολικού Ιλλυρικού<sup>81</sup>. Απαντά στη βασιλική της Δαμοκρατίας (α΄ φάση – κεντρικό κλίτος) και στην «οικία των ψηφιδωτών» στη Δημητριάδα, στη βασιλική των Δαφνουσίων Λοκρίδας (κεντρικό κλίτος) και στη βασιλική του Κλαυσείου (μπροστά από τη νότια αψίδα)<sup>82</sup>. Οι στενές εικονογραφικές σχέσεις της βασιλικής στην Αντίκυρα με τη βασιλική του Κλαυσείου, επιτρέπουν τη χρονολόγηση της πρώτης στο α΄ μισό του 6<sup>ου</sup> αιώνα<sup>83</sup>.

Η δεύτερη αφιερωματική επιγραφή της ίδια κατηγορίας βρίσκεται στη Βασιλική Α ή βασιλική της Δαμοκρατίας στη Δημητριάδα<sup>84</sup>. Η βασιλική, που ανακαλύφθηκε τυχαία το 1912, βρίσκεται ανάμεσα στην ακρόπολη της αρχαίας Δημητριάδας και ένα ρωμαϊκό λουτρό<sup>85</sup>. Συστηματική ανασκαφική της βασιλικής ξεκίνησε το 1969 από τον Vladimir Milošić και ολοκληρώθηκε το 1971<sup>86</sup>. Αναγνωρίστηκαν συνολικά πέντε οικοδομικές φάσεις. Η αρχική φάση περιελάμβανε την τρίκλιτη βασιλική που εκτεινόταν ως το όγδοο από τα ανατολικά μετακίονιο διάστημα. Στη δεύτερη φάση επεκτείνεται προς τα δυτικά γύρω στα 6,40 μ., ενώ στην τρίτη φάση προστίθενται ο νάρθηκας, το αίθριο με τις στοές και η είσοδος στη δυτική πλευρά. Στη τέταρτη φάση προστίθενται το βαπτιστήριο στη βόρεια πλευρά του ναού και προσκτίσματα στη δυτική πλευρά του αιθρίου. Στη πέμπτη φάση προστίθενται προσκτίσματα στη δυτική πλευρά του αιθρίου (Εικ.4)<sup>87</sup>. Η πρώτη φάση χρονολογείται στις αρχές του 5ου και οι υπόλοιπες φτάνουν μέχρι και τα τέλη του 6ου αιώνα, οπότε και τοποθετείται η οριστική παρακμή του μνημείου<sup>88</sup>.

Στη βασιλική, ιδιαίτερα στο βαπτιστήριο, διαπιστώνεται εκτεταμένη χρήση αρχαίου υλικού προερχόμενο από την ελληνιστική πόλη της Δημητριάδας<sup>89</sup>. Σε καλή κατάσταση σώζονται τα ψηφιδωτά δάπεδα, αλλά και οι τοιχογραφίες που καλύπτουν

---

<sup>81</sup> Ασημακοπούλου-Ατζακά 1980, 226.

<sup>82</sup> Στο ίδιο, 227.

<sup>83</sup> Ασημακοπούλου-Ατζακά 1987, 150.

<sup>84</sup> Για τη Δημητριάδα, βλ. Koder, Hild 1976, 144-145.

<sup>85</sup> Spiro 1978, 380.

<sup>86</sup> Η παλαιότερη άποψη που ταύτιζε τη βασιλική της Δαμοκρατίας με την επισκοπική βασιλική της Δημητριάδας δεν επιβεβαιώνεται από τα νεότερα ανασκαφικά αποτελέσματα (Ασημακοπούλου-Ατζακά 1982, 145).

<sup>87</sup> Ασημακοπούλου-Ατζακά 1982, 146, εικ.50. Οι δύο τελευταίες φάσεις της βασιλικής, οι οποίες αφορούν κυρίως σε επισκευές και προσθήκες δεν μπορούν να χρονολογηθούν με ακρίβεια (Spiro 1978, 385).

<sup>88</sup> Ασημακοπούλου-Ατζακά 1982, 145.

<sup>89</sup> Στο ίδιο.

τους τοίχους του κυρίως ναού, του βαπτιστηρίου και των στοών του αιθρίου<sup>90</sup>. Δυτικά από τη βασιλική Α σε απόσταση 250 μ., βρίσκεται κοσμικό ψηφιδωτό κτήριο, του οποίου το ψηφιδωτό δάπεδο παρουσιάζει μεγάλη ομοιότητα με αυτό στο κεντρικό κλίτος της βασιλικής. Το παραπάνω οδήγησε στο συμπέρασμα ότι τα δύο κτήρια είναι μεταξύ τους σύγχρονα, ενώ επικρατεί η άποψη ότι, το δεύτερο ήταν η οικία της ίδιας της Δαμοκρατίας<sup>91</sup>.

Στη βασιλική εντοπίζονται δύο αφιερωματικές επιγραφές της δωρήτριας που φαίνεται ότι, χρηματοδότησε την ανέγερση του ναού, καθώς και την ψήφωση των δαπέδων του κυρίως ναού, του αιθρίου και του νάρθηκα. Η πρώτη αφιερωματική επιγραφή βρίσκεται στην ανατολική πλευρά του κεντρικού κλίτους, μπροστά από την είσοδο προς το πρεσβυτέριο (Εικ.5) και ανήκει στην πρώτη οικοδομική περίοδο της βασιλικής<sup>92</sup>. Η δεύτερη επιγραφή εντοπίζεται στο νάρθηκα, στον χώρο IV, στην είσοδο προς το κεντρικό κλίτος (Εικ.6) και είναι σύγχρονη με την τρίτη οικοδομική φάση του ναού<sup>93</sup>. Οι επιγραφές έχουν ως εξής:

1η επιγραφή: Δαμοκρατία | ή λαμπροτάτη.

2η επιγραφή: Δαμοκρατία | ή λαμπροτάτη.

Οι κεφαλαιογράμματα αφιερώσεις αναπτύσσονται σε δύο στίχους με ψηφίδες μαύρου χρώματος και εντάσσονται σε δέλτο (*tabula ansata*). Διαφορές εντοπίζονται στο σχηματισμό των γραμμάτων μεταξύ των επιγραφών, ενώ οι στίχοι της πρώτης επιγραφής χωρίζονται μεταξύ τους με οριζόντια σειρά ψηφίδων μαύρου χρώματος. Ο τύπος της αφιέρωσης είναι ίδιος και στις δύο επιγραφές. Εντάσσεται στην κατηγορία των επίσημων αφιερώσεων, όπου αναφέρεται το όνομα του δωρητή, το αξίωμα ή η ιδιότητά του, παραβλέπεται όμως αναφορά στο λόγο της δωρεάς όπως και ο προσδιορισμός της<sup>94</sup>.

Το όνομα της δωρήτριας, συνοδεύεται από το επίθετο-τίτλος *λαμπρός* στον υπερθετικό βαθμό. Το επίθετο *λαμπρότατος*, αντίστοιχο του λατινικού *clarissimus*, είναι ένας τίτλος ευγενείας που αποδίδεται σε υψηλά ιστάμενα πρόσωπα, σε υπάτους, ανθυπάτους, κόμητες, ηγεμόνες, πολιτευτές, πατέρες της πόλεως, ενώ με το ίδιο

---

<sup>90</sup> Στο ίδιο.

<sup>91</sup> Στο ίδιο, εικ.57. Ασημακοπούλου-Ατζακά 1990, 233.

<sup>92</sup> Ασημακοπούλου-Ατζακά 1990, 233. Η επιγραφή χρονολογείται στα του τέλη 4ου ή στις αρχές του 5ου αιώνα (Spiro 1978, 384).

<sup>93</sup> Η επιγραφή ανήκει στην πρώτη φάση της τρίτης περιόδου, η οποία χρονολογείται στα μέσα του 5ου αιώνα (Spiro 1978, 396).

<sup>94</sup> Caillet 1993, 404.

χαρακτηρίζονται αρκετές φορές και οι σχολαστικοί που κατατάσσονται στα υψηλότερα κοινωνικά στρώματα<sup>95</sup>. Κατά τους πρώιμους ρωμαϊκούς χρόνους, το επίθετο αποδίδεται μόνο στους υπάτους. Στο δεύτερο μισό του 4ου αιώνα με την εμφάνιση στο προσκήνιο των τίτλων *illustris* και *spectabilis*, ο εν λόγω τίτλος αρχίζει να περιορίζεται για τους κατώτερους υπάτους, ενώ μεταξύ του 450 και 530 αρχίζει να παρακμάζει και δεν χρησιμοποιείται πλέον για το παραπάνω αξίωμα<sup>96</sup>. Δεδομένου ότι οι τίτλοι ευγενείας μεταβιβάζονται και στα υπόλοιπα μέλη της οικογένειας<sup>97</sup>, μπορούμε βάσιμα να υποθέσουμε ότι η Δαμοκρατία ήταν σύζυγος ή κόρη συγκλητικού που είχε την έπαυλη και τα κτήματά του στην περιοχή.

Όπως συνάγεται από το σωζόμενο επιγραφικό υλικό, η χρήση του επιθέτου-τίτλου *λαμπρότατος* είναι αρκετά σπάνια. Στην επικράτεια της διοίκησης Μακεδονίας, απαντά μόνο στο ψηφιδωτό δάπεδο του κεντρικού κλίτους της βασιλικής των Δαφνουσίων της Λοκρίδας (τέλη 4ου – αρχές 5ου μ.Χ αι.), την κατασκευή της οποίας χρηματοδότησε ο λαμπρότατος Ευγένειος μαζί με τη σύζυγό του Διονυσία<sup>98</sup>. Εκτός Ιλλυρικού, ο ίδιος τίτλος απαντά σε μία αφιερωματική επιγραφή στη Κνίδα της Καρίας, στη θέση του σημερινού Τεκίρ. Η ανασκαφική έρευνα στο δυτικό τμήμα του λιμανιού της Trigeme αποκάλυψε τρίκλιτη βασιλική με νάρθηκα και αίθριο στα δυτικά. Το δάπεδο έφερε ψηφιδωτά, όπως μαρτυρούν οι αποσπασματικά σωζόμενες ψηφιδωτές συνθέσεις των δύο κλιτών και του νάρθηκα της βασιλικής<sup>99</sup>. Η αφιερωματική επιγραφή σώζεται στο νάρθηκα μπροστά από τη βασιλείο πύλη, μέσα σε *tabula ansata* και καταγράφει τη δωρήτρια του ψηφιδωτού: «Κλεοπάτρα λαμπροτάτη εύξαμένη ἐψηφόσα»<sup>100</sup>. Το επίθετο *λαμπροτάτη* μαρτυρά την αριστοκρατική καταγωγή της αφιερώτριας. Ακόμη μία αφιερωματική επιγραφή όπου απαντά ο τίτλος *λαμπροτάτη* εντοπίζεται σε ψηφιδωτό δάπεδο κτηρίου πιθανώς του 4ου αιώνα, στη Σμύρνη, κοντά στα λουτρά της Αρτέμιδας. Η επιγραφή αναφέρει ότι η ψηφοκέντηση και η ζωγράφιση του κτηρίου έγινε «ἐπὶ Γανυμήδου διοικητοῦ Π[ρις]κίλλης λαμπροτάτης»<sup>101</sup>, όπου η τελευταία ήταν πιθανότατα η δωρήτρια<sup>102</sup>.

<sup>95</sup> Στο ίδιο, 233, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

<sup>96</sup> *ODB* 1 (1991), 468, λ. «*clarissimus*».

<sup>97</sup> Ασημακοπούλου-Ατζακά 1990, 233-234.

<sup>98</sup> Ασημακοπούλου-Ατζακά 1987, 175, πίν. 295δ.

<sup>99</sup> Love 1973, 414-424.

<sup>100</sup> Στο ίδιο, 418.

<sup>101</sup> Συμπληρώνεται ως *Πρισκίλλης* ή *Πλανκίλλης* (Grégoire 1968, 26).

<sup>102</sup> Ασημακοπούλου-Ατζακά 1990, 234 σημ. 45.



Η τιμητική θέση των αφιερωματικών επιγραφών της Δαμοκρατίας, ιδιαίτερα η πρώτη μπροστά στο πρεσβυτέριο του ναού, είναι ενδεικτική της υψηλής κοινωνικής θέσης της δωρήτριας, αλλά και του ύψους της δωρεάς της<sup>103</sup>. Η επιγραφή στο πρεσβυτέριο σχετίζεται άμεσα με την ανάγνωση των διπτύχων πριν από τον καθαγιασμό των τιμίων δώρων κατά τη θεία λειτουργία, ενώ η επιγραφή στο νάρθηκα μάλλον δεν έχει τόσο λειτουργική σημασία, απλώς προβάλλει την αφιερώτρια και τη δωρεά της. Η Δαμοκρατία χρηματοδότησε την ανέγερση και τη διακόσμηση του ναού, του νάρθηκα και του αιθρίου της πρώτης και της τρίτης οικοδομικής φάσης<sup>104</sup>. Την ίδια στιγμή, με δεδομένο τη μικρή χρονολογική απόσταση μεταξύ της πρώτης και τρίτης οικοδομικής περιόδου, συμπεραίνεται ότι η Δαμοκρατία χρηματοδότησε και το δεύτερο αρχιτεκτονικό και διακοσμητικό πρόγραμμα της βασιλικής<sup>105</sup>. Η μεγάλη έκταση της δωρεάς ενδεχομένως δικαιολογεί και την υπόθεση ότι η αφιερώτρια συμμετείχε ενεργά και στην επιλογή των διακοσμητικών θεμάτων των ψηφιδωτών δαπέδων.

Οι αφιερωματικές επιγραφές της Δαμοκρατίας, είναι λιτές ως προς την έκφρασή τους. Δύσκολα εντάσσονται στη κατηγορία των ελλειπτικού τύπου επιγραφών<sup>106</sup>, όπου το όνομα του δωρητή συνοδεύεται από μία επίκληση ή ένα ρήμα δηλωτικό της πράξης της δωρεάς, όπως είναι, λόγου χάρη, η επιγραφή *ὑπὲρ εὐχῆς Ἀκακίου*, στο μαρτύριο του Ακακίου στη Θάσο (5ος αιώνας)<sup>107</sup>. Η χαρακτηριστική, σε σημείο επιτήδευσης, δωρικότητα και αμεσότητα στην έκφραση αποτελεί συνειδητή επιλογή της δωρήτριας, δηλωτική της υψηλής κοινωνικής και οικονομικής της θέσης. Εδώ, η αφιέρωση συνιστά ουσιαστικά μία σαφή και αυστηρή δήλωση και, σύμφωνα με το σωζόμενο επιγραφικό υλικό, δεν απαντά με αυτήν τη μορφή σε καμία άλλη επιγραφή γυναίκας δωρήτριας στην Διοίκηση Μακεδονίας.

Οι λακωνικές αφιερωματικές επιγραφές της Δαμοκρατίας θα μπορούσαν να αντιπαραβληθούν με τις πολύστιχες και τις έμμετρες αφιερωματικές επιγραφές επισκόπων και άλλων ανώτερων αξιωματούχων που καταλαμβάνουν τιμητική θέση μέσα στο ναό και περιβάλλονται από περίτεχνα γεωμετρικά σχέδια, υπογραμμίζοντας το κύρος του δωρητή. Ενδεικτικά αναφέρονται οι επιγραφές του επισκόπου Θύρσου στην ομώνυμη βασιλική στην Τεγέα (τέλη 5ου αιώνα)<sup>108</sup>, όλου του κλήρου στη

---

<sup>103</sup> Caillet 1987, 35.

<sup>104</sup> Spiro 1978, 383- 384.

<sup>105</sup> Στο ίδιο, 384.

<sup>106</sup> Caillet 1993, 405.

<sup>107</sup> Πελεκανίδης-Ατζακά 1974, 105-106.

<sup>108</sup> Ασημακοπούλου-Ατζακά 1987, 167.

βασιλική του αγίου Λεωνίδα στο Κλαυσείον (β' τέταρτο 6ου αιώνα), του επισκόπου Κύρου στη βασιλική της Αγίας Αναστασίας Αρκάσας Καρπάθου (τέλη 5ου – αρχές 6ου αιώνα)<sup>109</sup>, όπως και στη βασιλική του αγίου Σπυριδώνος στην Τρεμετουσιά της Κύπρου (τέλη 4ου αιώνα)<sup>110</sup>. Συνοψίζοντας, οι αφιερώσεις της Δαμοκρατίας, αν και τόσο λιτές στην έκφρασή τους, επιβάλλονται με την αμεσότητά τους και αποκαλύπτουν για την πασίγνωστη στο τότε εκκλησίασμα της Δημητριάδας δωρήτρια ό,τι φέρουν ακόμη και πολύστιχες έμμετρες επιγραφές.

Η τρίτη αφιερωματική επιγραφή όπου παρουσιάζεται γυναίκα ως μοναδική αφιερώτρια εντοπίζεται στην Ελασσόνα Λαρίσης (επαρχία Θεσσαλίας)<sup>111</sup>. Κατά τη διάρκεια διάνοιξης θεμελίων το 1971 στο οικόπεδο Μπούσια στη συνοικία Βαρόσι, αποκαλύφθηκε ψηφιδωτό δάπεδο που εν συνεχεία διαπιστώθηκε ότι ανήκει σε νάρθηκα παλαιοχριστιανικής βασιλικής (Εικ.7). Το δάπεδο περιβάλλεται από τοίχους στην ανατολική, δυτική και βόρεια πλευρά του, ενώ η νότια καταστράφηκε λόγω της ανέγερσης μιας οικοδομής<sup>112</sup>. Ίχνη ψηφιδωτού δαπέδου στην ανατολική πλευρά του νάρθηκα ανήκουν στο κεντρικό κλίτος της βασιλικής<sup>113</sup>

Το δάπεδο του νάρθηκα διαιρείται σε τρία τετράγωνα διάχωρα και περιβάλλεται από συνεχόμενο κόσμημα με ελικωτό βλαστό. Στα ακραία διάχωρα σχηματίζεται φοιιδωτό κόσμημα, ενώ στο κεντρικό το θέμα της κουκουνάρας αποτελούμενη από τρίγωνα. Στα τριγωνικά διάχωρα ανάμεσα στον κύκλο και το τετράγωνο πλαίσιο αποδίδονται δύο ψάρια εκατέρωθεν κανθάρου ή πτηνά εκατέρωθεν αγγείου. Τα κενά συμπληρώνουν φυλλοφόροι κλάδοι, ενώ κόμβοι του Σολομώντος σχηματίζονται στο μέσο της βόρειας και νότιας πλευράς<sup>114</sup>. Στο κέντρο της κουκουνάρας μέσα σε κυκλικό πλαίσιο σχεδιάζεται περιστέρι και ένα κλαδί ελιάς. Περιβάλλεται από κυκλοτερή αφιερωματική επιγραφή, η οποία εν συνεχεία πλαισιώνεται από διακοσμητική ταινία αποτελούμενη από συνεχόμενα όρθια τρίγωνα (Εικ.8). Η επιγραφή αναφέρει τα εξής:

Άγιε Άνδρέα μνήσθητι τ[ῆ]ς δούλης σου Μαρίας.

Η κεφαλαιογράμματη επιγραφή αναφέρει τη δωρήτρια του ψηφοθετήματος Μαρία. Η αφιέρωση αρχίζει με αναφορά του ονόματος του τιμώμενου στο ναό αγίου, τον άγιο

<sup>109</sup> Πελεκανίδης-Ατζακά 1974, 60, πίν. 21γ.

<sup>110</sup> Στο ίδιο, 142, πίν. 126β.

<sup>111</sup> Για την παλαιοχριστιανική και βυζαντινή Ελασσόνα, βλ. Αβραμέα 1974, 86-87. Koder, Hild 1976, 153.

<sup>112</sup> Γαλλής 1983, 17.

<sup>113</sup> Στο ίδιο, 19.

<sup>114</sup> Στο ίδιο, 18-19.

Ανδρέα. Ακολουθεί η προστακτική του ρήματος *μυνήσκω, μνήσθητι*, που εκφράζει το κίνητρο της δωρήτρια για τη δωρεά αυτή<sup>115</sup>. Η χρήση της προστακτικής *μνήσθητι*, αν και συνηθίζεται κατά τους βυζαντινούς χρόνους, σπανίζει στη παλαιοχριστιανική εποχή<sup>116</sup>. Συνιστά μία απευθείας έκκληση της δωρήτριας προς τον τιμώμενο άγιο για μεσολάβησή του προς τον Θεό, με σκοπό την αναγνώριση της πράξης της δωρεάς. Η προνομιούχος σχέση που επιθυμεί ο κάθε δωρητής να καθιερώσει μεταξύ αυτού και του Θεού ή του τιμώμενου αγίου εκφράζεται επίσης με την παρουσίαση του δωρητή ως *δούλου του Θεού*<sup>117</sup>. Αποτελεί έναν συνήθη τρόπο έκφρασης της ταπεινοφροσύνης του αφιερωτή, όπως ακριβώς και ο τύπος *ύπηρέτης του Θεού*<sup>118</sup>. Έτσι η έκφραση *μνήσθητι τ[ῆ]ς δούλης σου* αποτελεί προσευχή<sup>119</sup> και έκκληση της δωρήτριας προς τον άγιο Ανδρέα. Ο ίδιος τύπος απαντά στην αφιερωματική επιγραφή στο Βοσκοχώρι και στην επιγραφή της διακονίσσης Νίκης στο τρίκογχο της Αντιγονείας, που θα αναλύσουμε παρακάτω<sup>120</sup>.

Ακολουθεί το προσωπικό όνομα της δωρητριας του ψηφοθετήματος. Σχετικά με το χαρακτήρα της αφιερώτριας δεν υπάρχουν άλλες πληροφορίες. Το γεγονός ότι δεν αναγράφεται κάποιο αξίωμα, συνεπάγεται ότι ανήκε στη τάξη των απλών πολιτών. Η θέση της επιγραφής στο νάρθηκα του ναού υποδηλώνει μία λιγότερο γενναιόδωρη προσφορά<sup>121</sup>. Η έκταση όμως του ψηφοθετήματος είναι δηλωτική της καλής οικονομικής κατάστασης της δωρήτριας, που ενδεχομένως ανήκε στα ανώτερα κοινωνικά στρώματα της τοπικής κοινωνίας. Η τοποθέτηση της επιγραφής στο κέντρο ακριβώς του νάρθηκα και η ιδιαίτερη διακόσμηση του κεντρικού διαχώρου μαρτυρούν ίσως την προσωπική παρέμβαση της δωρήτριας και στην επιλογή των διακοσμητικών θεμάτων. Ταυτόχρονα η τοποθέτηση της αφιέρωσης στο νάρθηκα εκφράζει την επιθυμία της δωρήτριας για προβολή, δεδομένου ότι ο νάρθηκας αποτελεί τον δεύτερο χώρο, στον οποίο εισέρχονται οι πιστοί μετά το αίθριο. Ωστόσο, μιά ουσιαστική αξιολόγηση της προσφοράς της αφιερώτριας δεν είναι εφικτή, δεδομένου ότι δεν σώζονται τα υπόλοιπα μέρη του ναού που ενδεχομένως να έφεραν επιγραφές άλλων αφιερωτών.

---

<sup>115</sup> Γεωργοπαπαδάκος, 134.

<sup>116</sup> Ξυγγόπουλος 1940, 18.

<sup>117</sup> Caillet 1987, 33.

<sup>118</sup> Caillet 1993, 411.

<sup>119</sup> Caillet 1987, 46.

<sup>120</sup> Βλ. σ. 42-46.

<sup>121</sup> Στο ίδιο, 95.

Όσον αφορά στην τέχνη των ψηφιδωτών, διαπιστώνεται στενή εικονογραφική ομοιότητα με το ψηφιδωτό του πρώτου από τα ανατολικά διαχώρου στο κεντρικό κλίτος της βασιλικής του Κλαυσείου<sup>122</sup>. Οι ομοιότητες εντοπίζονται επίσης στη διάταξη του εικονογραφικού θέματος της κουκουνάρας, καθώς και στις δύο περιπτώσεις στο κέντρο του εικονίζεται πτηνό. Στο χώρο γύρω από την κουκουνάρα σχηματίζονται παρόμοια θέματα, πτηνά και ζώα στη βασιλική του Κλαυσείου, πτηνά και ψάρια στη βασιλική Ελασσόνας. Σύμφωνα με τον Jean-Pierre Sodini, την ψήφωση των δύο βασιλικών ανέλαβε το ίδιο εργαστήριο ψηφοθετών<sup>123</sup>. Η εικονογραφική ομοιότητα του σωζόμενου ψηφιδωτού με τα ψηφιδωτά της βασιλικής του Κλαυσείου, αλλά και του ψηφιδωτού που αποκακλύφθηκε στα Λουτρά Υπάτης, επιτρέπει τη χρονολόγηση των ψηφιδωτών της βασιλικής της Ελασσόνας στον 6ο αιώνα<sup>124</sup>.

Αφιερωματική επιγραφή γυναίκας δωρήτριας εντοπίζεται στην επισκοπική βασιλική των Στόβων στην Επαρχία Μακεδονίας Δευτέρας. Η στρατηγική θέση της πόλης στη διασταύρωση δύο σημαντικών εμπορικών οδών της Αρχαιότητας συνέβαλε στην ανάδειξή της σε σπουδαίο εμπορικό, πνευματικό και εκκλησιαστικό κέντρο, όπως μαρτυρούν τόσο η μεγαλοπρέπεια της επισκοπικής βασιλικής όσο και η εύρεση αρκετών ακόμη βασιλικών<sup>125</sup>. Ανασκαφές αποκάλυψαν πλήθος μνημείων, αλλά και ιδιωτικών οικιών που επιβεβαιώνουν την αδειάλειπτη κατοίκηση της περιοχής από τους ελληνιστικούς χρόνους ως τους πρώτους βυζαντινούς αιώνες.

Η επισκοπική βασιλική βρίσκεται στα βορειοδυτικά της Ιερής (ή Ηράκλειας) Πύλης<sup>126</sup>, ανατολικά της λεγόμενης από τους ερευνητές Ιεράς Οδού (*Via Sacra*)<sup>127</sup>, απ' όπου εισέρχεται ο πιστός απευθείας στο αίθριό της<sup>128</sup>. Έχει οικοδομηθεί επάνω σε προγενέστερη, του 4ου αιώνα τρίκλιτη βασιλική (βασιλική Α), η οποία αποκαλύφθηκε σε βάθος τεσσάρων μέτρων από το δάπεδο της νεότερης επισκοπικής εκκλησίας<sup>129</sup>. Η νεότερη αυτή εκκλησία είναι τρίκλιτη βασιλική με υπερώα<sup>130</sup>, στην ανατολική πλευρά απολήγει σε ημικυκλική αψίδα με ιδιαίτερη κρύπτη-κύκλιον και διαθέτει νάρθηκα και

<sup>122</sup> Ασημακοπούλου-Ατζακά 1980, 236.

<sup>123</sup> Στο ίδιο, 237 και Sodini 1978, 559-661.

<sup>124</sup> Sodini 1978, 561.

<sup>125</sup> Wiseman, Mano-Zissi 1971, 395-396. Για τους Στόβους, γενικά, βλ. Κοόο κ.άλ. 1996, 64-75. Aleksova 1997, 111-152. Mikulčić 2003.

<sup>126</sup> Wiseman, Mano-Zissi 1973, 399-400. Mikulčić 2003, 44-46.

<sup>127</sup> Wiseman 1978, 413 και Kitzinger 1946, 110-116.

<sup>128</sup> Για τις ανασκαφές στη βασιλική, βλ. αναλυτικά στην Snively 1979, 91-95.

<sup>129</sup> Για την πρόομη αυτή βασιλική, όπως και για τα άλλα κτήρια που βρέθηκαν κάτω από την επισκοπική βασιλική, βλ. Wiseman 1978, 397-408, εικ. 5. Κοόο κ.άλ. 1996, 71. Aleksova 1997, 116-123. Mikulčić 2003, 117-119.

<sup>130</sup> Wiseman 1973, 56. Aleksova 1997, 112-115. Mikulčić 2003, 121-135.

αίθριο στα δυτικά<sup>131</sup> (Εικ.9). Οικοδομήθηκε πάνω σε ένα τεχνητό άνδρηρο, πίσω από το κοίλο του ρωμαϊκού θεάτρου και πάνω από τα ερείπια μιας ρωμαϊκής οικίας και της αρχαιότερης βασιλικής<sup>132</sup>. Στη βόρεια πλευρά του νάρθηκα και του αντίστοιχου πλαγίου κλίτους βρίσκονται προσκολλημένα τρία δωμάτια που πιθανώς λειτουργούσαν ως βοηθητικοί χώροι. Στη νότια πλευρά του νάρθηκα μία θύρα οδηγεί σε δύο δωμάτια και σε κλίμακα που οδηγούσε στα υπερώα της βασιλικής. Μία ακόμη θύρα αποκαλύφθηκε στο νότιο μακρό τοίχο, η οποία οδηγεί μέσω κλίμακας στο βαπτιστήριο<sup>133</sup>. Η αίθουσα του φωτιστηρίου είναι εξωτερικά ορθογώνια και εσωτερικά τετράλοβη με τέσσερις ημικυκλικές κόγχες στις γωνίες. Στο κέντρο του φωτιστηρίου βρίσκεται κυκλική εσωτερικά και πολύλοβη εξωτερικά κολυμβήθρα, ενώ το δάπεδο και οι τοίχοι καλύπτονται με ψηφιδωτά και τοιχογραφίες<sup>134</sup>. Σύμφωνα με επιγραφή στο υπέρθυρο της βασιλικής θύρας που οδηγεί από το νάρθηκα στον κυρίως ναό, ιδρυτής της βασιλικής ήταν ο επίσκοπος Φίλιππος<sup>135</sup>.

Η αφιερωματική επιγραφή γυναίκας δωρήτριας εντοπίζεται στο νότιο κλίτος<sup>136</sup>. Η ανασκαφική έρευνα στο παραπάνω κλίτος επικεντρώθηκε στο ανατολικό άκρο όπου αποκαλύφθηκαν τρία, διαδοχικά στρώματα ψηφιδωτών δαπέδων<sup>137</sup>. Το τελευταίο χρονολογικά δάπεδο (Ψηφιδωτό III) αφαιρέθηκε αποκαλύπτοντας ένα, αρκετά κατεστραμμένο Ψηφιδωτό II<sup>138</sup>. Δύο τμήματα του τελευταίου εντοπίζονται ανάμεσα στη βάση του στυλοβάτη και του νοτίου τοίχου της βασιλικής. Το νότιο από τα δύο τμήματα φέρει σύνθεση με θαλάσσια όντα, ενώ στο βόρειο αποτυπώνεται μάχη μεταξύ ενός κάπρου και άλλων ζώων<sup>139</sup>. Κάτω από το Ψηφιδωτό II εντοπίζεται το πρωιμότερο χρονολογικά δάπεδο (Ψηφιδωτό I), τμήματα του οποίου αποκαλύφθηκαν σταδιακά. Το πρώτο τμήμα αποκαλύφθηκε στην ανασκαφή του 1970<sup>140</sup> και το επόμενο το 1971<sup>141</sup>. Οι

<sup>131</sup> Wiseman, Mano-Zissi 1971, 397, σχ. II. Η τριγωνική κάτοψη του αιθρίου οφείλεται στη Via Sacra (βλ. πρόχειρα στο ίδιο, 398).

<sup>132</sup> Wiseman 1978, 391-429, 399 σχ. 5. Το προγενέστερο κτίσμα φαίνεται ότι ήταν ένα ιδιωτικό κτήριο με περιστύλιο, το οποίο στον πρώιμο 4<sup>ο</sup> αιώνα μετατράπηκε στον επισκοπικό ναό της πόλης (στο ίδιο, 406). Για τη ζωγραφική διακόσμηση της πρώιμης βασιλικής, βλ. Kolarik 1987.

<sup>133</sup> Wiseman, Mano-Zissi 1972, 420-412, σχ. 4. Wiseman 1973, 57. Aleksova 1997, 123-139. Mikulčić 2003, 133-135.

<sup>134</sup> Wiseman, Mano-Zissi 1972, 422-424, πίν. 41, 42, 47, 44, 45. Περισσότερα για το βαπτιστήριο: Wiseman, Mano-Zissi 1973, 398-400. Για τις τοιχογραφίες του βαπτιστηρίου, βλ. Downing 1998.

<sup>135</sup> Wiseman, Mano-Zissi 1971, 398, σημ. 10. Feissel 1983, 280-281 αρ. 274. Mikulčić 2003, σχέδ. στη σ. 121.

<sup>136</sup> Wiseman, Mano-Zissi 1971, 398.

<sup>137</sup> Wiseman, Mano-Zissi 1973, 397.

<sup>138</sup> Τμήματα των δύο φάσεων των ψηφιδωτών αποκαλύφθηκαν και στο κεντρικό κλίτος του ναού, ενώ στο βόρειο, μόνο τμήματα του Ψηφιδωτού I (Wiseman 1978, 417-419 εικ.25-27).

<sup>139</sup> Wiseman, Mano-Zissi 1973, 397.

<sup>140</sup> Wiseman, Mano-Zissi 1971, 398-400.

ανασκαφές του 1977-1978 έφεραν στο φως έναν κτιστό κιβωτιόσχημο τάφο που ανήκει στη δεύτερη φάση της βασιλικής. Για την κατασκευή του ανοίχθηκε τετράγωνο όρυγμα που κατέστρεψε σημαντικό τμήμα του Ψηφιδωτού Ι<sup>142</sup>. Η χρονολόγηση των ψηφιδωτών δαπέδων ΙΙ και Ι στηρίζεται σε νομισματικά κριτήρια. Συγκεκριμένα, ανάμεσα στα δύο στρώματα των ψηφιδωτών βρέθηκαν έξι νομίσματα και όστρακα κεραμικής. Τρία από τα νομίσματα χρονολογούνται στον 4ο και δύο στον 5ο αιώνα. Τα παραπάνω ορίζουν ένα *terminus post quem* ανάμεσα στα έτη 408-432 για το Ψηφιδωτό ΙΙ (αρχές 5ου αιώνα) και ένα *terminus ante quem* ανάμεσα στα ίδια έτη για το Ψηφιδωτό Ι (τέλη 4ου αιώνα)<sup>143</sup>. Η τελευταία φάση της ψηφιδωτής διακόσμησης χρονολογείται στον 6ο αιώνα σύμφωνα με νόμισμα που βρέθηκε στην επίχωση του νοτίου κλίτους<sup>144</sup>.

Η αφιερωματική επιγραφή που εντοπίζεται στο Ψηφιδωτό Ι, αποκαλύφθηκε κατά τη διάρκεια των ανασκαφών του 1970. Η ανασκαφική έρευνα έφερε στο φως δύο διαδοχικά διάχωρα με περίτεχνα γεωμετρικά κοσμήματα, εκ των οποίων το ανατολικότερο σώζεται αποσπασματικά. Το πρώτο από τα δυτικά διάχωρο κοσμείται με μεγάλους αδάμαντες. Το δεύτερο σώζει μόνο μία σειρά οφθαλμοτού κοσμήματος στη βόρεια πλευρά. Και τα δύο διάχωρα ορίζονται στο βόρειο τμήμα από κοινή ταινία αποτελούμενη από καρδιάσχημα κισσόφυλλα<sup>145</sup>. Στο δυτικό άκρο του δυτικού διαχώρου, η γεωμετρική σύνθεση διακόπτεται από τετράγωνο πλαίσιο το οποίο περιβάλλει την κεφαλαιογράμματη αφιέρωση της δωρήτριας (Εικ.10). Η επιγραφή έχει ως εξής:<sup>146</sup>

Υπὲρ εὐχῆς | ἐποίησε[ν] | [Π]εριστε[ρία].

Η αφιέρωση αρχίζει με την έκφραση *ὕπερ εὐχῆς* η οποία, όπως αναφέρθηκε ήδη, απαντά σε πολλές αφιερωματικές επιγραφές στην Ύστερη Αρχαιότητα και εκφράζει το λόγο της δωρεάς που είναι η εκπλήρωση ενός τάματος<sup>147</sup>. Ακολουθεί το ρήμα *ἐποίησεν* δηλωτικό της πράξης της δωρεάς. Αντίστοιχο του λατινικού *fecit*, είναι το πιο γενικό από τα ρήματα ή τις εκφράσεις που χρησιμοποιούνται για αυτό το σκοπό και απαντά αρκετά συχνά στις αφιερωματικές επιγραφές του Ανατολικού Ιλλυρικού<sup>148</sup>.

---

<sup>141</sup> Wiseman, Mano-Zissi 1972, 397-398.

<sup>142</sup> Wiseman 1978, 421-424, εικ.31.

<sup>143</sup> Wiseman, Mano-Zissi 1973, 397-398.

<sup>144</sup> Wiseman 1973, 61.

<sup>145</sup> Wiseman, Mano-Zissi, 1971, 399, σχ. 3.

<sup>146</sup> Στο ίδιο, 399.

<sup>147</sup> Για την επιγραφή της Μασσιμανής, βλ. παραπάνω, σ. 6-14.

<sup>148</sup> Caillet 1987, 32.

Ενδεικτικά αναφέρονται η αφιέρωση της διακόνισσας Αγριππιανής στην Πάτρα (τέλη 5ου – αρχές 6ου αιώνα)<sup>149</sup> και η αποσπασματικά σωζόμενη αφιερωματική επιγραφή που αποκαλύφθηκε στη βασιλική του οικοπέδου Διαμάντη στο Αίγιο (α΄ μισό 6ου αιώνα)<sup>150</sup>. Επίσης, απαντά στη βασιλική του Καστριού των Δελφών (5ος-6ος μ.Χ αιώνας)<sup>151</sup>, στο Κάλλιο στην αφιερωματική επιγραφή του Αγαθοκλή, της Ιλαρίας και του γιου τους Αλεξάνδρου (αρχές 6ου αιώνα)<sup>152</sup>, στην Κέρκυρα στη βασιλική της Παλαιοπόλεως (τέλη 4ου - αρχές 5ου αιώνα), στην αφιερωματική επιγραφή του Ελπίδιου<sup>153</sup>, αλλά και εκτός Ιλλυρικού, όπως στη βασιλική του Αγίου Ανδρέα Ερεσσού στη Λέσβο (α΄ μισό 5ου αιώνα)<sup>154</sup>.

Στο τέλος της επιγραφής καταγράφεται το προσωπικό όνομα της δωρήτριας. Το ίδιο όνομα απαντά σε αφιερωματική επιγραφή στο ομώνυμο Παλάτι της Περιστερίας που θα εξεταστεί παρακάτω. Η επιγραφή εντάσσεται στις επίσημου τύπου αφιερώσεις<sup>155</sup>, παραλείπεται όμως οποιαδήποτε αναφορά που θα μπορούσε να διαφωτίσει την προσωπικότητα της δωρήτριας. Με δεδομένο το παραπάνω, συνάγεται ότι, η δωρήτρια είναι μια γυναίκα που δεν είχε ή δεν ήθελε να καταγραφούν οι τίτλοι και τα τυχόν αξιώματά της.

Τα μοναδικά διαθέσιμα για την προσωπικότητα της δωρήτριας στοιχεία, αλλά και για την αξιολόγηση της δωρεάς είναι το ίδιο το ψηφιδωτό δάπεδο όπως και η θέση της επιγραφής στη βασιλική. Η επιγραφή βρίσκεται σε ένα από τα πλάγια κλίτη του ναού. Όπως έχει αναφερθεί και παραπάνω, σύμφωνα με τον Jean-Pierre Caillet, οι πιο σημαντικές δωρεές τοποθετούνται κατά μήκος του κεντρικού κλίτους του ναού, ιδιαίτερα σε σημεία κοντά στο πρεσβυτήριο. Οι αφιερώσεις λιγότερο γενναϊόδωρων δωρητών κατανέμονται αναλόγως προς τα περιφερειακά σημεία του ναού<sup>156</sup>. Η θέση μιας επιγραφής σε ένα από τα πλάγια κλίτη υπονοεί μια σημαντική σε γενικές γραμμές δωρεά, καθώς και επιθυμία για προβολή. Το μέγεθος της δωρεάς, όπως και η ύπαρξη δύο ακόμη διαχώρων, από τα οποία το ένα σώζει αφιερωματική επιγραφή<sup>157</sup>, μπορούν να υποδηλώνουν ότι το πλάγιο κλίτος ήταν χωρισμένο σε διάχωρα, για την ψήφωση

---

<sup>149</sup> Στο ίδιο, 87, πίν. 121α.

<sup>150</sup> Ασημακοπούλου-Ατζακά 1987, 80.

<sup>151</sup> Στο ίδιο, 196, πίν. 351α.

<sup>152</sup> Στο ίδιο, 200, πίν. 359γ.

<sup>153</sup> Πελεκανίδης-Ατζακά 1974, 96.

<sup>154</sup> Στο ίδιο, 128, πίν. 105α.

<sup>155</sup> Caillet 1993, 405.

<sup>156</sup> Στο ίδιο, 95.

<sup>157</sup> Πρόκειται για την αφιερωματική επιγραφή της διακόνισσας Ματρώνας που ανακαλύφθηκε το 1972 και θα εξεταστεί στη συνέχεια (Wiseman, Mano-Zissi 1973, 397-398).

των οποίων είχαν συμβάλει αρκετοί δωρητές. Δεδομένου όμως ότι δεν σώζονται άλλες αφιερωματικές επιγραφές, καθίσταται δύσκολη μία ουσιαστική αξιολόγηση της μαρτυρούμενης δωρεάς. Ωστόσο, η χρηματοδότηση για την ψήφωση έστω και ενός μικρού τμήματος δαπέδου, υπαινίσσεται μια καλή οικονομική κατάσταση από την πλευρά του δωρητή. Επομένως, θα μπορούσαμε να συναγάγουμε ότι η δωρήτρια είχε την οικονομική δυνατότητα να χρηματοδοτήσει την ψήφωση ενός τουλάχιστον διαχώρου και πιθανώς ανήκε στα μεσαία ή ανώτερα κοινωνικά στρώματα της πόλης των Στόβων. Το γεγονός μάλιστα ότι αναφέρεται μόνη της στην επιγραφή ενισχύει το παραπάνω συμπέρασμα.



## 2. ΓΥΝΑΙΚΕΣ ΜΕ ΒΑΘΜΟ ΙΕΡΩΣΥΝΗΣ ΩΣ ΑΦΙΕΡΩΤΡΙΕΣ

Στις ψηφιδωτές επιγραφές του Ανατολικού Ιλλυρικού, απαντούν μόνο γυναίκες που έχουν τιμηθεί με το εκκλησιαστικό αξίωμα της διακόνου<sup>158</sup>. Συγκεκριμένα έχουν εντοπιστεί σε επιγραφές στην Πάτρα (επαρχία Αχαΐας), στο Κλαυσείον της Ευρυτανίας (επαρχία Θεσσαλίας), στους Στόβους και στην Αντιγόχεια (επαρχία Μακεδονίας Πρώτης).

Κατά τη διάρκεια ανασκαφών πίσω από το ρωμαϊκό Ωδείο της Πάτρας<sup>159</sup>, στην οδό Κορίνθου 283 (οικόπεδο Χρονοπούλου), αποκαλύφθηκαν δύο τμήματα ψηφιδωτών που πιθανολογείται ότι ανήκουν στο νότιο κλίτος παλαιοχριστιανικής βασιλικής (Εικ.11)<sup>160</sup>. Η παραπάνω υπόθεση ενισχύεται από την αποκάλυψη στο απέναντι οικόπεδο ενός τοίχου, παράλληλου προς την οδό Κορίνθου, για τον οποίο έχει υποστηριχθεί ότι ανήκε στο νάρθηκα<sup>161</sup>. Ο διάκοσμος του δυτικού διαχώρου του μωσαϊκού που εικονίζει αγγείο απ' όπου εκφύεται κληματίδα, παραπέμποντας στη γνωστή παραβολή του Χριστού ως αμπέλου (*Ιωάν. ιε'* 1-8), συνηγορεί υπέρ του χριστιανικού χαρακτήρα του μνημείου<sup>162</sup>. Επιπλέον, η ανεύρεση τάφων πλησίον του παραπάνω χώρου, στην πλατεία Γεωργίου Α', οδήγησε στο συμπέρασμα ότι ο ναός ήταν κοιμητηριακός<sup>163</sup>.

Τα δύο αποκαλυφθέντα τμήματα των ψηφιδωτών ορίζονται από κοινό πλαίσιο αποτελούμενο από κύκλους που ενώνονται, ώστε να σχηματίζουν σηρικούς τροχούς και στην περιφέρειά τους φέρουν κυματοειδή ταινία<sup>164</sup>. Το ανατολικό διάχωρο φέρει στο κέντρο ένα τετράγωνο στο εσωτερικό του οποίου εγγράφονται κύκλοι και πλοχμοί: στον κεντρικό κύκλο αναπτύσσεται η αφιερωματική επιγραφή της δωρήτριας, ενώ πάνω και κάτω από την επιγραφή υπάρχουν αγγεία με εκφυόμενη κληματίδα (Εικ.12). Ο κεντρικός κύκλος με την επιγραφή περιβάλλεται από δύο ταινίες που φέρουν αλυσοειδή πλοχμό και εφαπτόμενους εν μέρει κύκλους. Μία ακόμη ταινία με παγόνι σώζεται αποσπασματικά. Τα σχηματιζόμενα ανάμεσα στο τετράγωνο και στον κύκλο

<sup>158</sup> Για επιγραφές γυναικών διακόνων σε άλλα διακοσμητικά μέσα, βλ. πρόχειρα Feissel 1983, 204, αρ.241 και στο ίδιο, 214, αρ. 256. Eisen 2000, 176-182.

<sup>159</sup> Για την Πάτρα, βλ. Rizakis 1988, 20-52. Μουτζάλη 1991, 259-264.

<sup>160</sup> Βελισσαρίου 1986, 123.

<sup>161</sup> Ασημακοπούλου-Ατζακά 1987, σημ. 63.

<sup>162</sup> Γριτσόπουλος 2004, 54.

<sup>163</sup> Βελισσαρίου 1986, 123.

<sup>164</sup> Ασημακοπούλου-Ατζακά 1987, 87, πίν. 120α.

τρίγωνα φέρουν αγγείο με εκφυόμενη κληματίδα, όπως συνάγεται από το σωζόμενο αγγείο στην κάτω δεξιά γωνία<sup>165</sup>. Η σύνθεση πλαισιώνεται με βαθμιδωτά τρίγωνα και συμπλεκόμενες ταινίες που κοσμούνται με επιμέρους γεωμετρικά θέματα<sup>166</sup>. Το δυτικό διάχωρο φέρει στο κέντρο κύκλους που ενώνονται σχηματίζοντας οκτάγωνα με καμπύλες πλευρές, εντός των οποίων εικονίζονται πτηνά, ανά ένα ή σε ζεύγη. Η παραπάνω κεντρική σύνθεση πλαισιώνεται από σπειρομαϊάνδρους και κύκλους, εν μέρει εφαπτόμενους<sup>167</sup>.

Η κεφαλαιογράμματη αφιερωματική επιγραφή στο κέντρο του ανατολικού διαχώρου, αναπτύσσεται σε πέντε στίχους και κατονομάζει τη δωρήτρια, διάκονο Αγριππιανή (Εικ.13):

Ἡ θεοφιλεστάτη | διάκονος Ἀγριππια|νή ὑπὲρ εὐχῆς αὐ|τῆς ἐποίησεν **Σ** |  
τὴν μούσωσιν.

Στην αρχή της αφιέρωσης το επίθετο *θεοφιλῆς* στον υπερθετικό βαθμό, συνοδεύει και χαρακτηρίζει τη χορηγό. Ετυμολογικά, η λέξη *θεοφιλῆς* αποδίδει ένα άτομο αγαπητό στο Θεό<sup>168</sup>. Το παραπάνω επίθετο έχει τη θέση προσαγορευτικού τίτλου και, όντως, αρχικά ήταν ένας αυτοκρατορικός τίτλος<sup>169</sup>. Πιο συγκεκριμένα, σε γράμμα δύο κληρικών από την Αλεξάνδρεια, του Αρείου και Ευζωΐου προς τον αυτοκράτορα Κωνσταντίνο στα 327, η αρχική προσφώνηση διατυπώνεται έτσι: «τῶ εὐλαβεστάτῳ καὶ θεοφιλεστάτῳ δεσπότη ἡμῶν βασιλεῖ Κωνσταντίνῳ». Ομοίως θεοφιλέστατος αποκαλείται ο Μεγάλος Κωνσταντίνος στην Σύνοδο της Τύρου το 335, ενώ με τον ίδιο προσαγορευτικό τίτλο απευθύνονται στον αυτοκράτορα οι επίσκοποι της Ισαυρίας σε έγγραφο που του απέστειλαν το 359<sup>170</sup>. Ο τίτλος *θεοφιλέστατος* φαίνεται ότι δημιουργήθηκε για τον αυτοκράτορα Κωνσταντίνο και αυτός ήταν ο λόγος που ως επισκοπικός τίτλος δεν απαντά παρά μόνον κατά το δεύτερο μισό του 4ου αιώνα. Έκτοτε χρησιμοποιείται για όλους ανεξαιρέτως τους επισκόπους<sup>171</sup>. Χαρακτηριστικά, το Ένωτικόν του αυτοκράτορα Ζήνωνα το οποίο συντάχθηκε στα 482 αναφέρει «τοῖς

<sup>165</sup> Στο ίδιο, 87, πίν. 121α-γ.

<sup>166</sup> Στο ίδιο, 87, πίν. 120β-γ.

<sup>167</sup> Στο ίδιο, 87, εικ. 121δ, 122.

<sup>168</sup> Lampe 1987, 642, λ. «θεοφιλῆς».

<sup>169</sup> Στεφανίδης 1952α, 170.

<sup>170</sup> Στο ίδιο, 171-172, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

<sup>171</sup> Στο ίδιο, 172.

θεοφιλεστάτοις ἐπισκόποις»<sup>172</sup>. Τις περισσότερες φορές συνδυάζεται με άλλους τίτλους όπως *όσιώτατος* και *ἀγιώτατος*<sup>173</sup>.

Κατά την εποχή του αυτοκράτορα Ιουστινιανού ο τίτλος *θεοφιλέστατος* άλλοτε χρησιμοποιείται για όλους τους αξιωματούχους της εκκλησίας, ακόμη και για τους κατώτερους από αυτούς<sup>174</sup>. Με το τέλος της βασιλείας του Ιουστινιανού, η χρήση του όρου περιορίζεται για τις τάξεις των μοναχών<sup>175</sup>. Χαρακτηριστικό είναι ότι στην 6η Νεαρά του Ιουστινιανού απαντά η έκφραση «*τῶν θεοφιλεστάτων διακονισσῶν*», όπως ακριβώς αποκαλείται η Αγριππιανή στην επιγραφή της. Η ίδια διατύπωση απαντά και στην αφιερωματική επιγραφή του αναγνώστη Πολύγηρου και της διακόνισσας Ανδρομάχας στη βασιλική του Αγίου Λεωνίδα στο Κλαυσεῖον<sup>176</sup>.

Του προσαγορευτικού τίτλου ακολουθεί το εκκλησιαστικό αξίωμα της διακόνου που είχε λάβει η Αγριππιανή. Η ύπαρξη γυναικών διακόνων μαρτυρείται ήδη από την αποστολική εποχή και συμπίπτει με την αρχή του Χριστιανισμού<sup>177</sup>. Η πρώτη αναφορά σε γυναίκα διάκονο μαρτυρείται στην *Πρὸς Ῥωμαίους* επιστολή του Παύλου, όπου συγκεκριμένα ο Παύλος αναφέρει: «*συνίστημι δέ ὑμῖν Φοίβην τὴν ἀδελφὴν ἡμῶν, οὗσαν διάκονον τῆς ἐκκλησίας τῆς ἐν Κεγχρεαῖς*» (*Πρὸς Ῥωμ.* ις' 1-2). Επίσης, σύμφωνα με την πλειονότητα των ερευνητῶν το εδάφιο γ' 11 της *Πρὸς Τιμόθεον Α'* επιστολής του Παύλου αναφέρεται σε γυναίκες διακόνους<sup>178</sup>. Χαρακτηριστική είναι η αναφορά του Πλίνιου του Νεότερου, ο οποίος σε επιστολή του προς τον αυτοκράτορα Τραϊανό το έτος 111 (ή 112) κάνει λόγο για γυναίκες διακόνους (*ministrae*) στη Βιθυνία<sup>179</sup>. Σύμφωνα με τη *Διδασκαλία των Αγίων Αποστόλων*, η γυναικεία διακονία είναι ένα αξίωμα με ποιμαντικές και λειτουργικές αρμοδιότητες<sup>180</sup>. Ωστόσο, ο ακριβής καθορισμός του χρόνου οργάνωσης της τάξης των γυναικών διακόνων παραμένει ακόμη άγνωστος<sup>181</sup>.

---

<sup>172</sup> Στο ίδιο, 180.

<sup>173</sup> Στο ίδιο, 176.

<sup>174</sup> Στο ίδιο, 182, 187-188.

<sup>175</sup> Βελισσαρίου 1986, 125. Για τη χρήση του όρου στους μεταγενέστερους χρόνους, βλ. Στεφανίδης 1952β.

<sup>176</sup> Ασημακοπούλου-Ατζακά 1987, 164-196 πίν. 274-282.

<sup>177</sup> Θεοδώρου 1964, 1144.

<sup>178</sup> Το κείμενο έχει ως εξής: «*γυναῖκας ὡσαύτως σεμνάς, μὴ διαβόλους νηφαλίας, πιστὰς ἐν πᾶσι*». Βλ. και Θεοδώρου 1949, 28.

<sup>179</sup> Θεοδώρου 1954, 434.

<sup>180</sup> Στο ίδιο, 436, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

<sup>181</sup> Rossi, Otranto 1991, 77-78.

Η εμφάνιση διακονισσών συνδέεται με συγκεκριμένες λειτουργικές ανάγκες στις πρώιμες χριστιανικές κοινότητες και κυρίως στις τάξεις των γυναικών<sup>182</sup>. Πρωτίστως, ο αναγκαίος διαχωρισμός ανδρών και γυναικών<sup>183</sup> επέβαλε την καθιέρωση γυναικών στο εκκλησιαστικό αξίωμα των διακόνων, προκειμένου να μπορούν να εισέρχονται στους γυναικωνίτες, να διεκπεραιώνουν κατηχήσεις προς γυναίκες και να βοηθούν για την ευπρέπεια κατά το μυστήριο του βαπτίσματος<sup>184</sup>. Επιπλέον, γυναίκες διάκονοι αποστέλλονται για την θεία μετάληψη στα σπίτια ασθενών γυναικών που δεν είχαν τη δυνατότητα να προσέλθουν στο ναό, όπως και στις φυλακές<sup>185</sup>. Στα καθήκοντα των γυναικών διακόνων εντάσσονται: η γενική επίβλεψη των γυναικών μέσα στον ναό, η άσκηση της φιλανθρωπίας, η φιλοξενία των γυναικών, η διεύθυνση των οίκων παρθένων που διέθετε η ενορία, η κατήχηση των παιδιών, ενώ κατά τη διάρκεια των μυστηρίων και των ακολουθιών είχαν τον ρόλο της θυρωρού για την είσοδο και την έξοδο των γυναικών από το ναό. Τέλος, διακόνισσες αναλάμβαναν την προετοιμασία των σωμάτων των νεκρών γυναικών πριν από την κηδεία τους<sup>186</sup>. Ωστόσο, οι γυναίκες διάκονοι δεν είχαν τις ίδιες λειτουργικές αρμοδιότητες με τους άνδρες διακόνους. Μία διάκονος απογορευόταν να διαβάζει αναγνώσματα κατά τη θεία λειτουργία, να μοιράζει τη θεία κοινωνία στον ναό ή ακόμη και να παραμένει στο ιερό βήμα καθ' όλη τη διάρκεια της θείας λειτουργίας<sup>187</sup>. Άρα, τα καθήκοντα των διακονισσών ήταν αρκετά διευρυμένα στο κατηχητικό και κοινωνικό έργο της Εκκλησίας, αλλά πολύ περιορισμένα κατά το τελετουργικό.

Η διακόνισσα εκλεγόταν μετά από δοκιμασία και μόνο εφόσον η υποψήφια πληρούσε συγκεκριμένες προϋποθέσεις. Οι περισσότερες διακόνισσες προέρχονταν από την τάξη των παρθένων που διέμεναν σε ξεχωριστό οίκημα, σε ένα «*παρθενώνα*» ή «*οἶκο παρθένων*» και είχαν αφιερωθεί πλήρως στο Θεό<sup>188</sup>. Διακόνισσες απέβαιναν και πολλές χήρες<sup>189</sup>, οι σύζυγοι των επισκόπων, αλλά και επίλεκτες εκπρόσωποι γυναικείων

---

<sup>182</sup> Θεοδώρου 1954, 436.

<sup>183</sup> Για τη θέση των απλών γυναικών στο ναό κατά τη διάρκεια της θείας λειτουργίας, βλ. Taft 1998, 31-63.

<sup>184</sup> Θεοδώρου 1964, 1144. Αυτή η λειτουργία των γυναικών διακόνων παύει σταδιακά να υπάρχει με την προοδευτική επικράτηση του νηπιοβαπτισμού. Βλ. σχετ. Karras 2004, 277.

<sup>185</sup> Karras 2004, 278, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

<sup>186</sup> Θεοδώρου 1949, 55-62.

<sup>187</sup> Στο ίδιο, 286.

<sup>188</sup> Θεοδώρου 1964, 1144.

<sup>189</sup> Τα όρια μεταξύ διακονισσών και χηρών, αλλά και μεταξύ χηρών και παρθένων είναι αρκετά συγκεχυμένα. Η σχέση μεταξύ των παραπάνω ομάδων, ιδιαίτερα μεταξύ διακονισσών και χηρών είναι αρκετά σκοτεινή για τους ερευνητές και μόνο σε μεταγενέστερες πηγές γίνεται σαφής διάκριση μεταξύ τους (Θεοδώρου 1949, 30). Σχετικά με την τάξη των χηρών και τη σχέση τους με τη γυναικεία διακονία, βλ. Θεοδώρου 1964, 437-442. Eisen 2000, 148-152. Miller 2005, 49-61.

μοναστηριών<sup>190</sup>. Όπως ορίζει η αποστολική παράδοση (*Πρὸς Τιμόθεον Α΄*, ε΄ 9-10) η διακόνισσα έπρεπε να έχει συμπληρώσει το εξηκοστό έτος της ηλικίας της, ενώ το ίδιο όριο ηλικίας επέβαλλε και σχετική διάταξη του Θεοδοσιανού Κώδικα<sup>191</sup>. Ωστόσο, οι μεγάλες απαιτήσεις των διακονημάτων επέβαλαν τη μείωση του ορίου ηλικίας στα σαράντα έτη<sup>192</sup>. Σε συνδυασμό με τις παραπάνω τυπικές προϋποθέσεις, μία διακόνισσα έπρεπε να είναι «ανεπίληπτος» να είναι πιστή και τίμια, να έχει συναίσθηση του αξιώματός της, οφείλει να είναι «πραεΐα, ἡσυχος, ἐπιεικής, ἄκακος, ἀόργητος, μή πολύλαλος, μη κραύγασος, μή πολύγλωττος, μή κατάλαλος, μή λεξιθήρος, μή φιλοπράγμων»<sup>193</sup> και να είναι πρόθυμη να υπηρετήσει όσους έχουν ανάγκη<sup>194</sup>. Ταυτόχρονα, έπρεπε να διαθέτει και σχετική μόρφωση, απαραίτητη για το έργο της κατήχησης<sup>195</sup>. Έπρεπε δηλαδή η ζωή της να αποτελεί «πρότυπο χριστιανικού βίου»<sup>196</sup>. Τέλος, μία διακόνισσα οφείλε να έχει πλήρη επίγνωση του ύψους του αξιώματός της και να είναι σε θέση να αναγνωρίσει ότι πρόκειται για ένα χάρισμα που της έχει δοθεί από το Θεό<sup>197</sup>.

Σχετικά με τον τρόπο καθιέρωσης των γυναικών στο αξίωμα της διακόνου, τα στοιχεία των τριών πρώτων χριστιανικών αιώνων είναι πενιχρά. Οι πρώτες γραπτές μαρτυρίες σχετικά με το συγκεκριμένο ζήτημα απαντούν από τον 4ο αιώνα στις *Αποστολικές Διαταγές* και αφορούν στην ακολουθία της χειροτονίας τους<sup>198</sup>. Ωστόσο, δεδομένου ότι σύμφωνα με τη *Διδασκαλία*, οι διακόνισσες αποτελούν μία ομάδα του γ΄ βαθμού ιερωσύνης<sup>199</sup>, είναι πιθανό η ακολουθία της χειροτονίας να απαντά ήδη από τους αποστολικούς χρόνους με πιο απλή μορφή<sup>200</sup>. Η τελετή της *χειροτονίας* λαμβάνει χώρα στο ιερό βήμα του ναού, κατά τη διάρκεια της θείας λειτουργίας, όπως γινόταν

<sup>190</sup> Η εκλογή συζύγων επισκόπων στο αξίωμα της διακόνου ορίζεται από τον κανόνα μη΄ της Εν Τρούλλω Οικουμενικής Συνόδου. Χαρακτηριστικά αναφέρεται ότι η σύζυγος του Γρηγορίου Νύσσης, Θεοδοσία, χειροτονήθηκε διακόνισσα μόλις ο σύζυγός της χειροτονήθηκε επίσκοπος (Θεοδώρου 1964, 1144-1145).

<sup>191</sup> Θεοδώρου 1949, 40, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

<sup>192</sup> Κανόνας ιε΄ της Οικουμενικής Συνόδου της Χαλκηδόνας: «Διάκονον μή χειροτονείσθαι γυναΐκα πρό έτών τεσσαράκοντα και ταύτην μετά ακριβοῦς δοκιμασίας» (βλ. Karras 2004, 290 σημ. 75). Στον παραπάνω κανόνα διαπιστώνονται πολλές εξαιρέσεις, με αποτέλεσμα διακόνισσες να εκλέγονται και γυναΐκες κάτω των σαράντα ετών, πάντοτε όμως με τη σύμφωνη γνώμη του επισκόπου (Θεοδώρου 1964, 1145).

<sup>193</sup> Θεοδώρου 1954, 463, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

<sup>194</sup> Θεοδώρου 1964, 1145.

<sup>195</sup> Στο ίδιο, 1145.

<sup>196</sup> Θεοδώρου 1954, 464.

<sup>197</sup> Θεοδώρου 1949, 42.

<sup>198</sup> Στο ίδιο, 467-468.

<sup>199</sup> Σχετικά με την κανονική και κοινωνική θέση των διακονισσών βλ., Θεοδώρου 1949, 44-55. Karras 2004, 287-296.

<sup>200</sup> Θεοδώρου 1954, 443.

για όλους τους κληρικούς. Διαχωρίζεται πλήρως από τη τελετή της *χειροθεσίας* που τελείται εκτός του ιερού βήματος, εκτός της θείας λειτουργίας και προορίζεται για τα κατώτερα μέλη του κλήρου<sup>201</sup>. Επίσης, η τελετή της *χειροτονίας* των διακονισσών μοιάζει σε πολλά σημεία με τη *χειροτονία* των διακόνων. Από μεταγενέστερες πηγές πληροφορούμαστε ότι, οι διαφορές εντοπίζονται σε συγκεκριμένα σημεία: οι γυναίκες διάκονοι σκύβουν απλά το κεφάλι αντί να γονατίσουν, δεν ντύνονται το χιτώνιο και δεν λαμβάνουν το ριπίδιο. Τέλος, δεν λαμβάνουν ασπασμό από τον αρχιεπίσκοπο και, αφού κοινωνήσουν, επιστρέφουν το δισκοπότηρο στην αγία τράπεζα και δεν μοιράζουν την θεία κοινωνία στο εκκλησίασμα<sup>202</sup>.

Η τάξη των γυναικών διακόνων ανθεί ιδιαίτερα κατά την πρώιμη βυζαντινή περίοδο. Ο επαναπροσδιορισμός πολλών θεσμών και πρακτικών της θρησκευτικής ζωής που ακολούθησε το τέλος της Ύστερης Αρχαιότητας, σε συνδυασμό με την Εικονομαχική κρίση των μέσων βυζαντινών χρόνων, οδήγησε στη φθορά της τάξης των διακονισσών κατά την παραπάνω περίοδο<sup>203</sup>. Με το τέλος του 9ου ή στις αρχές του 10ου αιώνα, φαίνεται ότι μόνο οι μοναχές χειροτονούνται πλέον διακόνισσες, ενώ σύμφωνα με τον Θεόδωρο Βαλσαμόνα, η χειροτονία των διακονισσών παύει κατά τον ύστερο 12ο αιώνα<sup>204</sup>. Σ' αυτό συνέβαλαν απόψεις αναφορικά με τη λειτουργική «ακαθαρσία» των γυναικών που άρχισαν να επικρατούν από τον 7ο αιώνα και που οδήγησαν στη προοδευτική κατάργηση της τάξης των διακονισσών<sup>205</sup>.

Του βαθμού ιερωσύνης της δωρήτριας ακολουθεί το προσωπικό της όνομα, το κίνητρο που την ώθησε στην πράξη της δωρεάς, η χαρακτηριστική έκφραση «*ὑπὲρ εὐχῆς αὐτῆς*», όπως και το δηλωτικό της δωρεάς ρήμα «*ἐποίησεν*». Το όνομα της δωρήτριας είναι αρχαιοπρεπές, γεγονός το οποίο σύμφωνα με τον Τάσο Γριτσόπουλο υποδηλώνει τη συχνή χρήση τέτοιων ονομάτων κατά τους πρώτους χριστιανικούς χρόνους<sup>206</sup>. Αν και το προσωπικό όνομα της δωρήτριας δεν συνοδεύεται παρά μόνο από το επίθετο *θεοφιλεστάτη*, υπάρχουν κάποιες έμμεσες πληροφορίες που είναι δυνατόν να συναχθούν από την ίδια την επιγραφή. Η αφιερωματική επιγραφή χρονολογείται στις πρώτες δεκαετίες του 6ου αιώνα, κρίνοντας από την τέχνη των ψηφιδωτών και από την

---

<sup>201</sup> Karras 2004, 298.

<sup>202</sup> Στο ίδιο, 302. Για τη διάταξη που διαβάζεται κατά την χειροθεσία μιας διακόνισσας, βλ. Θεοδώρου 1949, 44.

<sup>203</sup> Στο ίδιο, 310.

<sup>204</sup> Στο ίδιο, 311.

<sup>205</sup> Στο ίδιο, 314.

<sup>206</sup> Γριτσόπουλος 2004, 55.

γενικευμένη χρήση του προσαγορευτικού τίτλου *θεοφιλέστατος* ακόμη και για τους κατώτερους. Εφόσον, κατά τον κανόνα ιθ'της Συνόδου της Χαλκηδόνας, οι διακόνισσες θα έπρεπε να είναι άνω των σαράντα ετών, από όσα αναφέρθηκαν σχετικά με τις διακόνισσες, η Αγριππιανή θα μπορούσε να ήταν μία γυναίκα άνω των σαράντα ετών, παρθένα ή χήρα και να διέθετε όλες τις πνευματικές προϋποθέσεις, προκειμένου να χειροτονηθεί διάκονος. Επίσης, το ψηφιδωτό, αλλά και η θέση του ναού στο κέντρο ακριβώς της πόλης, οδηγεί στο συμπέρασμα ότι η χορηγός ήταν αρκετά πλούσια και ενδεχομένως διατηρούσε κάποιο σύνδεσμο με τον συγκεκριμένο ναό<sup>207</sup>. Αν ευσταθεί η υπόθεση ότι το ψηφιδωτό δάπεδο και, επομένως, και η επιγραφή της Αγριππιανής κοσμούσαν το νότιο κλίτος του ναού, τότε όπως και στην περίπτωση της Περιστερίας στην επισκοπική βασιλική των Στόβων, οι γυναίκες του εκκλησιάσματος μάλλον θα συγκεντρώνονταν στο νότιο κλίτος του ναού κατά τη θεία λειτουργία.

Η έκφραση *ὑπὲρ εὐχῆς*, όπως αναφέρθηκε ήδη, είναι μία προσευχή της δωρήτριας προς στον τιμώμενο άγιο του ναού, μία ευχή και δέηση ταυτόχρονα για την θεϊκή εύνοια. Η Αγριππιανή προσεύχεται για να εισακουσθεί, αλλά επιθυμεί και οι υπόλοιποι πιστοί να προσεύχονται «*ὑπὲρ εὐχῆς αὐτῆς*»<sup>208</sup>. Το ρήμα *ἐποίησεν* είναι ένα από τα πιο συχνά ρήματα που απαντούν στις αφιερωματικές επιγραφές στη διοίκηση Μακεδονίας, όπως αναφέρθηκε πιο πάνω.

Το κείμενο της αφιέρωσης ολοκληρώνεται με ένα ουσιαστικό που αναφέρεται στη δωρεά της χορηγού. Η μούσωση είναι η ψηφοθέτηση. Από το σωζόμενο επιγραφικό υλικό συνάγεται η συγκεκριμένη λέξη δεν χρησιμοποιείται συχνά σε αφιερώσεις. Εκτός από την επιγραφή της Αγριππιανής, απαντά σε μη σωζόμενη σήμερα ψηφιδωτή επιγραφή προερχόμενη από τα Μέγαρα<sup>209</sup>. Το ρήμα *μουσῶ* απαντά σε επιγραφή στην εβραϊκή συναγωγή στην Καραντίνα της Αίγινας ως «*ἐμουσώθη*»<sup>210</sup>, ενώ στην επιγραφή ενός Δημητρίου που αποκαλύφθηκε στη Θήβα, στην οδό Πλουτάρχου 6, το ίδιο ρήμα απαντά περιφραστικά ως «*τό μουσεῖον ἐποίει*»<sup>211</sup>. Ως μουσωτής αναφέρεται και ο ψηφοθέτης, όπως μαρτυρεί επιγραφή στη Σιδώνα, που επι

<sup>207</sup> Βελισσαρίου 1986, 126.

<sup>208</sup> Γριτσόπουλος 2004, 55.

<sup>209</sup> Ασημακοπούλου-Ατζακά 1987, 34 και 143, σημ.173.

<sup>210</sup> Η επιγραφή αναφέρει τα εξής: «Θεοδώρου νεω(τέ)ρ(ου) φροντίζοντ(ος) [ἐκ τῆς πρ]ο[σ]όδου τῆς | συναγ(ωγῆς) ἐμουσώθη. Εὐλογία πάσιν [τοῖς εἰσ]ε[ρ]χ[ο]μένοις» (Πελεκανίδης-Ατζακά 1974, 100).

<sup>211</sup> Ασημακοπούλου-Ατζακά 1987, 158, πίν. 264γ.

λέξει αναφέρει: «...ἐγένετο ἡ ψήφωσις τοῦ ἁγίου φωτιστηρίου ἰ ὑπὲρ σοτερίας Θεοδώρου μουσωτοῦ παξαμα̃...»<sup>212</sup>. Χαρακτηριστική επίσης, είναι ρωμαϊκή επιγραφή από τις Τράλλεις όπου αναγράφεται: «σκουτλώσαντα δὲ καὶ μουσώσαντα ἰ καὶ ταύτην τὴν ἐξέδραν», η οποία μαρτυρά την προέλευση των παραπάνω ὀρων από την λατινική γλώσσα. Αντίστοιχα, οι ὀροι *musaeum*, *musivum*, *musivarius*, *museiarius-musaearius*, αναφέρονται αρχικά στις διακοσμήσεις θόλων και τοίχων, ενώ στη συνέχεια η χρήση τους διευρύνεται και στα ψηφιδωτά δάπεδα<sup>213</sup>.

Η αξιολόγηση της δωρεάς της Αγριππιανής είναι ιδιαίτερα δύσκολη δεδομένου ότι, με εξαίρεση τα δύο αποκαλυφθέντα διάχωρα, δεν σώζεται τίποτε άλλο από την εκκλησία. Εάν ὄντως τα δύο διάχωρα ανήκουν στο νότιο κλίτος βασιλικής, την ψηφοθέτηση του οποίου είχαν αναλάβει διάφοροι δωρητές, η δωρεά της Αγριππιανής είναι αρκετά σημαντική και τοποθετείται σε σημείο που θα ήταν ορατό από τους πιστούς, ίσως μόνον από τις γυναίκες. Η θέση της αφιέρωσης στο νότιο κλίτος, ὅπως και το μέγεθος της δωρεάς, συνηγορούν για ένα τέτοιο συμπέρασμα. Επιπλέον, ο ιδιαίτερος εικονογραφικός διάκοσμος που πλαισιώνει την επιγραφή, αποτελούμενος από αγγεία με εκφυόμενη κληματίδα και παγόνια στα μεταξύ του τετραγώνου και του κύκλου της επιγραφής τρίγωνα, υποδηλώνει ενδεχομένως την προσωπική παρέμβαση της δωρήτριας στην κόσμηση του διαχώρου που θα περιείχε την αφιέρωσή της.

Το στοιχείο της ρωμαϊκής παράδοσης είναι αρκετά έντονο στις ψηφιδωτές συνθέσεις της Πελοποννήσου<sup>214</sup>. Εικονογραφικά θέματα ὅπως ζῶα και πτηνά μέσα σε γεωμετρικά σχήματα, βλαστός με ελισσόμενη ἄκανθα με πλούσιο θεματολόγιο στις ἔλικες, αλλά και παραστάσεις με ανθρώπινες μορφές απαντούν αρκετά συχνά<sup>215</sup>. Η παράσταση αγγείου με εκφυόμενη κληματίδα, που εντοπίζεται στο ψηφιδωτό της οδού Κορίνθου 381, απαντά επίσης στο ψηφιδωτό δάπεδο των οδών Τριῶν Ναυάρχων και Μαιζώνος και σε ψηφιδωτό που αποκαλύφθηκε στα Ψηλά Αλώνια. Με εξαίρεση την Πάτρα, απαντά στο Ἄργος στο ψηφιδωτό δάπεδο της οδού Τριπόλεως 7β, καθώς και στο οικόπεδο Κουτρομπή<sup>216</sup>. Το συγκεκριμένο θέμα αποτελεί επιβίωση παραστάσεων με εκφυόμενη κληματίδα που απλώνεται σε μεγάλη επιφάνεια δαπέδου<sup>217</sup>. Η

<sup>212</sup> Ασημακοπούλου-Ατζακά 1990, 251, ὅπου και η σχετική βιβλιογραφία.

<sup>213</sup> Ασημακοπούλου-Ατζακά 1987, 35, με τη σχετική βιβλιογραφία.

<sup>214</sup> Ασημακοπούλου-Ατζακά 1980, 216.

<sup>215</sup> Στο ἴδιο, 215-216.

<sup>216</sup> Στο ἴδιο, 216, σημ. 68, ὅπου και η σχετική βιβλιογραφία.

<sup>217</sup> Στο ἴδιο.



χρονολόγηση της επιγραφής στηρίζεται κυρίως στο επίθετο «θεοφιλεστάτη», η χρήση του οποίου σπανίζει κατά τους πρώτους χριστιανικούς χρόνους, αλλά καθιερώνεται από τον 6ο αιώνα, χαρακτηρίζοντας εκτός από εκκλησιαστικά και κοσμικά πρόσωπα<sup>218</sup>. Συνεπώς η επιγραφή και το ψηφιδωτό χρονολογούνται στις πρώτες δεκαετίες του 6ου αιώνα. Να σημειωθεί ότι η μετάβαση στον χριστιανισμό ακολούθησε βραδύτερους ρυθμούς στην πόλη των Πατρών<sup>219</sup>. Μόνο από τα τέλη του 5ου και κατά τον 6ο αιώνα η χριστιανική κοινότητα της πόλης αυξάνεται σημαντικά, γεγονός που επιβεβαιώνεται και από την αύξηση των χριστιανικών επιγραφών<sup>220</sup>. Το παραπάνω εξηγεί την ύπαρξη χριστιανικού ναού στο κέντρο της αρχαίας πόλης.

Η δεύτερη επιγραφή όπου αναγράφεται το εκκλησιαστικό αξίωμα δωρήτριας εντοπίζεται στο ναό του Αγίου Λεωνίδα στο Κλαυσείον (Κλαψί) της Ευρυτανίας<sup>221</sup>. Πρόκειται για τρίκλιτη βασιλική με ημικυκλική αψίδα στην ανατολική πλευρά και νάρθηκα στη δυτική, ενώ το εγκάρσιο κλίτος απολήγει στα πλάγια σε ημικυκλικές κόγχες (Εικ.14)<sup>222</sup>. Η ανασκαφή αποκάλυψε μεγάλο τμήμα του κεντρικού κλίτους, τμήματα των πλαγίων κλιτών, του πρεσβυτερίου, της αψίδας, του νότιου αψιδωτού χώρου και του νάρθηκα<sup>223</sup>. Αντίθετα, μεγάλο τμήμα του νοτίου κλίτους, το νότιο τμήμα του νάρθηκα, μικρό τμήμα του κεντρικού κλίτους και ο βόρειος αψιδωτός χώρος δεν σώζονται πλέον<sup>224</sup>. Οι υψομετρικές διαφορές μεταξύ των διαφόρων χώρων του ναού μαρτυρούν ότι ο χώρος όπου κτίστηκε ο ναός ήταν ανισόπεδος<sup>225</sup>. Στο ιερό βήμα, κυβόλιθοι μαρτυρούν την ύπαρξη συνθρόνου, ενώ τέσσερις μαρμάρινες βάσεις στο πρεσβυτήριο υποδεικνύουν την ύπαρξη κιβωρίου, το οποίο φαίνεται να τοποθετήθηκε μετά την ψήφωση του δαπέδου<sup>226</sup>. Τα πλάγια κλίτη χωρίζονται από το κεντρικό με πεσσοστοιχίες, ενώ πιθανολογείται η ύπαρξη τριβήλου ανοίγματος που θα οδηγούσε από το νάρθηκα στο κεντρικό κλίτος<sup>227</sup>.

Όλοι οι αποκαλυφθέντες χώροι φέρουν ψηφιδωτά δάπεδα σε καλή κατάσταση με εξαίρεση την κόγχη του πρεσβυτερίου. Τα θέματα είναι γεωμετρικά, φυτικά αλλά

---

<sup>218</sup> Βελισσαρίου 1986.

<sup>219</sup> Μουτζάλη 1991, 260-261.

<sup>220</sup> Rizakis 1988, 77. Για τις παλαιοχριστιανικές βασιλικές στην πόλη των Πατρών, βλ. Μουτζάλη 1991, 261-263.

<sup>221</sup> Για το Κλαψί, βλ. Koder, Hild 1976, 188.

<sup>222</sup> Χατζηδάκης 1958, 58.

<sup>223</sup> Ασημακοπούλου-Ατζακά 1987, 164.

<sup>224</sup> Χατζηδάκης 1958, 58.

<sup>225</sup> Στο ίδιο.

<sup>226</sup> Στο ίδιο, 59.

<sup>227</sup> Στο ίδιο.

και εικονιστικά. Αποκαλύφθηκαν επίσης οκτώ συνολικά αφιερωματικές επιγραφές, η πλειονότητα των οποίων σώζεται επαρκώς<sup>228</sup>. Η αφιερωματική επιγραφή της γυναίκας δωρήτριας εντοπίζεται στη βόρεια πλευρά του πρεσβυτερίου του ναού, μεταξύ των δύο βάσεων του κιβωρίου και καταλαμβάνει ένα από τα τετράγωνα διακοσμητικά διάχωρα. Η επτάστιχη κεφαλαιογράμματα αφιέρωση αναφέρει τα εξής:

Πολύγηρος ό | εὐλαβέστατ[ος] | ἀναγ[νώστης] κὲ Ἄνδρο|μάχα ἡ  
θεοφιλ[εσ]|τ[άτη] διακ[όνισσα] ὑπὲρ εὐ|χῆς αὐτῶν ἐ|καλιέργησαν.

Στην αφιερωματική επιγραφή αναγράφονται τα ονόματα των δωρητών, ο τίτλος ή το αξίωμά τους καθώς και ο λόγος που τους οδήγησαν στη πράξη της δωρεάς (Εικ.15)<sup>229</sup>. Κατονομάζονται δύο δωρητές, οι οποίοι ανέλαβαν την ψήφωση ενός τμήματος του πρεσβυτερίου. Πρώτα αναγράφεται το όνομα του αναγνώστη Πολύγηρου. Αναφορές στο αξίωμα του αναγνώστη απαντούν στις *Αποστολικές Διαταγές* όπου μνημονεύεται και η ευχή που ακούγεται κατά την καθιέρωση του αναγνώστη στο βαθμό του. Η καθιέρωση αυτή γίνεται με ειδική χειροθεσία, η οποία συνίσταται στην τοποθέτηση των χεριών του επισκόπου στο κεφάλι του υποψήφιου, που λαμβάνει χώρα εκτός του ιερού βήματος και εκτός της θείας λειτουργίας<sup>230</sup>. Το γεγονός ότι η καθιέρωση στο αξίωμα του αναγνώστη γίνεται με χειροθεσία και όχι χειροτονία, κατατάσσει τους αναγνώστες στα κατώτερα μέλη του κλήρου<sup>231</sup>. Το όνομα του Πολύγηρου συνοδεύεται από το επίθετο *εὐλαβῆς* στον υπερθετικό βαθμό. Το συγκεκριμένο επίθετο, όπως αναφέρθηκε και πιο πάνω, δεν είναι δηλωτικό αξιώματος αλλά προσδίδει στο άτομο που χαρακτηρίζει την ποιότητα του θεοσεβούς<sup>232</sup>.

Ακολουθεί το όνομα του δεύτερου δωρητή, της διακόνισσας Ανδρομάχας. Χαρακτηριστικό είναι η χρήση του θηλυκού *διακόνισσα* αντί του αρσενικού *διάκονος* όπως στην επιγραφή της Αγριππιανής. Ο όρος *διακόνισσα* απαντά για πρώτη φορά στον κανόνα ιθ' της Α' Οικουμενικής Συνόδου<sup>233</sup>. Στις *Αποστολικές Διαταγές*, η χρήση των δύο όρων εναλλάσσεται. Στα νομοθετικά έργα του Ιουστινιανού, το θηλυκό *διακόνισσα* χρησιμοποιείται όταν τα νομοθετήματα αφορούν αποκλειστικά στην ομάδα των γυναικών διακόνων, ενώ όταν αφορούν εν γένει στην τάξη των διακόνων

<sup>228</sup> Στο ίδιο, 61-62. Ασημακοπούλου-Ατζακά 1987, 167-168.

<sup>229</sup> Caillet 1993, 405.

<sup>230</sup> Karras 2004, 297-298.

<sup>231</sup> Θεοδώρου 1963, 462-463, λ. «αναγνώστης».

<sup>232</sup> Βλ. επιγραφή αρ. 1.

<sup>233</sup> Για την ερμηνεία του κανόνα, βλ. Cotsonis 1961, 189-197.

χρησιμοποιείται το αρσενικό *διάκονος* με το κατάλληλο κάθε φορά άρθρο<sup>234</sup>. Ωστόσο, στο σύνολο της εκκλησιαστικής και αστικής νομοθεσίας της Ύστερης Αρχαιότητας ο όρος *διάκονος* απαντά πιο συχνά και για τις γυναίκες διακόνους<sup>235</sup>. Η Ανδρομάχα χαρακτηρίζεται *θεοφιλεστάτη*, δηλαδή ως ένα άτομο πάρα πολύ αγαπητό στο θεό. Η με βάση τα επιγραφικά στοιχεία χρονολόγηση του ναού στο α΄ μισό του 6ου αιώνα<sup>236</sup> σε συνδυασμό με τα όσα αναφέρθηκαν παραπάνω για τις διακόνισσες, επιτρέπει την συναγωγή κάποιων επιπλέον συμπερασμάτων για τη δωρήτρια. Θα επρόκειτο για γυναίκα άνω των σαράντα ετών, χήρα ή παρθένα, με σχετική μόρφωση και η οποία θα πληρούσε φυσικά όλες τις απαραίτητες για την καθιέρωσή της στον βαθμό της διακόνου προϋποθέσεις.

Ακολουθεί η χαρακτηριστική έκφραση «*ὑπὲρ εὐχῆς αὐτῶν*» που αναφέρεται στο λόγο που ώθησε τους δωρητές στην πράξη της ψήφωσης και συνιστά μία προσευχή των δωρητών προς τον άγιο Λεωνίδα, αλλά και μία έκκληση προς τους ιερείς που τελούσαν τη θεία λειτουργία και τα υπόλοιπα μυστήρια και τις ακολουθίες να προσεύχονται γι' αυτούς, ιδίως κατά την εκφώνηση των διπτύχων. Η αφιέρωση ολοκληρώνεται με το ρήμα «*ἐκαλλιέργησαν*» που προσδιορίζει την πράξη της προσφοράς από τη πλευρά του δωρητή<sup>237</sup>. Ο όρος *καλλιερῶ* συνδέεται με κάθε καλλιτεχνική εργασία και μπορεί να ερμηνεύεται ως «εκτελώ όμορφη εργασία»<sup>238</sup>. Απαντά σε επιγραφές σε όλα τα μέσα διακόσμησης, κυρίως όμως σε ψηφιδωτές επιγραφές<sup>239</sup>. Εντός Ιλλυρικού, το συγκεκριμένο ρήμα απαντά σε επιγραφή αγνώστων δωρητών σε βασιλική στον Λαυρεωτικό Όλυμπο της Αττικής, των μέσων του 5ου αιώνα<sup>240</sup>, σε επιγραφή στη βασιλική Γ΄ της Αμφίπολης<sup>241</sup> καθώς και στην αφιερωματική επιγραφή του επισκόπου Δουμετίου στη βασιλική Α΄ της Νικόπολης<sup>242</sup>. Σε όλες τις παραπάνω περιπτώσεις το ρήμα *καλλιερῶ* αναφέρεται στην διακόσμηση

<sup>234</sup> Karras 2004, 280, σημ. 3, όπου και η σχετική βιβλιογραφία. Σχετικά με το ζήτημα της μη σαφούς διάκρισης ανάμεσα στα δύο γένη, βλ. και Eisen 2000, 5.

<sup>235</sup> Karras 2004, σημ. 36.

<sup>236</sup> Η 11<sup>η</sup> ινδικτιών που αναφέρεται σε ψηφιδωτή επιγραφή του ναού αντιστοιχεί στα έτη 503, 518, 533, 548 (Ασημακοπούλου-Ατζακά 1987, 168), αλλά οι περισσότεροι ερευνητές αποδέχονται τα δύο τελευταία έτη, καθώς η τέχνη των ψηφιδωτών εντάσσεται καλύτερα στο β΄ τέταρτο του 6ου αιώνα.

<sup>237</sup> Caillet 1993, 34.

<sup>238</sup> Ασημακοπούλου-Ατζακά 1987, 36.

<sup>239</sup> Feissel 1983, 180.

<sup>240</sup> Η επιγραφή εντοπίζεται στο ιερό βήμα του ναού και αναφέρει τα εξής: «*ὑπὲρ εὐχῆς οἱ ὁ Θεὸς οἶδεν τὸ ὄνομα καὶ τὸν ἀριθμὸν ἐκαλλιέργησεν*» (Ασημακοπούλου-Ατζακά 1987, 142).

<sup>241</sup> Η επιγραφή έχει ως εξής: «*ὑπὲρ εὐχῆς οὗ οἶδεν ὁ Θεὸς τὰ ὀνόματα καλλιέργησαν ἰνδ(ικτιῶν) ἐβδόμη*» (Feissel 1983, 179 αρ. 214).

<sup>242</sup> Για την επιγραφή, βλ. Spiro 1978, 464.

του δαπέδου με ψηφιδωτά ενώ, μία διαφορετική χρήση του όρου απαντά στη βασιλική των Μολάων Λακωνίας, όπου επιγραφή στο κεντρικό κλίτος του ναού αναφέρει: «Μνήσθητι Κύριε καὶ ἐλέ | ησον πάντας τοὺς | καλλιεργοῦντας ἐν τ | ἡ ἀγία σου ἐκκλησία». Εδώ, ο όρος «καλλιεργοῦντας» αναφέρεται στους δωρητές του ναού<sup>243</sup>.

Στην αφιερωματική επιγραφή δεν αναφέρεται ακριβώς ποιά χώρο του ναού ἐκαλιέργησαν οι δωρητές. Η εξακρίβωση του χώρου που χρηματοδότησαν καθίσταται δύσκολη δεδομένου ότι, η αφιέρωσή τους τοποθετείται σε ένα τετράγωνο διάχωρο που αποτελεί τμήμα της διακόσμησης του δαπέδου στο πρεσβυτέριο, όπου υπάρχουν και άλλες δύο ακόμη αφιερωματικές επιγραφές. Οι δύο δωρητές διέθεσαν ένα χρηματικό ποσό για την ψήφωση ενός τμήματος του δαπέδου και η δωρεά τους, αφού αξιολογήθηκε, εντάχθηκε στο σύνολο του ψηφοθετήματος<sup>244</sup>. Σε αυτήν την περίπτωση η διακόσμηση καθορίστηκε από την αρχή από τον επίσκοπο και τα μέλη του κλήρου, συνεπώς, περιορίζεται κάθε πιθανότητα προσωπικής παρέμβασης των δωρητών στην επιλογή του θεματολογίου του ψηφιδωτού<sup>245</sup>.

Σύμφωνα με τις υπόλοιπες επιγραφές του ναού, υπεύθυνοι της ίδρυσης και ψήφωσης του ναού του Αγίου Λεωνίδα ήταν μέλη της τοπικής εκκλησιαστικής κοινότητας. Το παραπάνω επιβεβαιώνει το σημαντικό ρόλο των κληρικών στην ανάληψη διοικητικών καθηκόντων, οι οποίοι όμως λειτουργούσαν ως εκπρόσωποι του επισκόπου<sup>246</sup>. Χαρακτηριστικό είναι ότι, η επιγραφή του τελευταίου μένει εκτός του πρεσβυτερίου που είναι ο πιο σημαντικός χώρος για την τοποθέτηση μιας αφιέρωσης. Ωστόσο, η αφιέρωσή του τοποθετείται μέσα σε δέλτο (*tabula ansata*), σε ένα αρκετά μεγάλο διάχωρο με ιδιαίτερη διακόσμηση στο πιο εμφανές σημείο ενός ναού, στο κεντρικό κλίτος, ώστε να μπορούν όλοι οι πιστοί να την δουν κατά την είσοδό τους στο ναό, αλλά και κατά τη διάρκεια της θείας λειτουργίας. Το τελευταίο συμπέρασμα επιβεβαιώνει τον ηγετικό ρόλο του επισκόπου στο όλο εγχείρημα, στη συγκέντρωση των απαραίτητων πόρων και στην επιλογή του εικονογραφικού προγράμματος. Χαρακτηριστικό είναι, επίσης, ότι μόνο στην αφιερωματική επιγραφή όπου μετέχει ο

---

<sup>243</sup> Ασημακοπούλου-Ατζακά 1987, 38. Για την επιγραφή, βλ. στο ίδιο, πιν.142α. Για σχετικά παραδείγματα, βλ. Ασημακοπούλου-Ατζακά 1990, 242-245.

<sup>244</sup> Πρβλ. Caillet 1993, 427.

<sup>245</sup> Στο ίδιο.

<sup>246</sup> Caillet 1987, 30 και Caillet 1993, 419-420.

επίσκοπος αναφέρεται η ημερομηνία της «χαμοκέντησης» του ναού, με σκοπό να δηλωθεί ότι το έργο πραγματοποιήθηκε στην εποχή του<sup>247</sup>.

Ο πλούσιος ψηφιδωτός διάκοσμος των δαπέδων του ναού αποτελείται από γεωμετρικά, φυτικά αλλά και ζωικά μοτίβα. Το κεντρικό κλίτος διαιρείται σε τέσσερα διάχωρα. Το ανατολικό φέρει στο κέντρο το διακοσμητικό θέμα της κουκουνάρας μέσα σε παραλληλόγραμμο διάχωρο. Στο κέντρο της κουκουνάρας αποδίδεται μικρό πτηνό μπροστά σε άνθος, ενώ γύρω από τον κύκλο σχηματίζονται φυτικά και ζωικά μοτίβα όπως και αφιερωματική επιγραφή<sup>248</sup>. Τα τρία επόμενα διάχωρα, πλαισιώνονται από ταινία με συμπλεκόμενους κύκλους και ταινία με συμπλεκόμενα μεταξύ τους, αλλά και με αλυσσοειδή ταινία, τετράγωνα. Περιβάλλουν τρία ορθογώνια διάχωρα εκ των οποίων το ανατολικότερο φέρει γεωμετρική διακόσμηση από οκτάγωνα, εξάγωνα και σταυρούς, κόμβους του Σολομώντος, ψάρια και πτηνά. Στην ανατολική πλευρά του διαχώρου αναπτύσσεται τρίστιχη αφιερωματική επιγραφή<sup>249</sup>. Στο αμέσως επόμενο προς τα δυτικά διάχωρο αποδίδεται σκηνή από το θαλάσσιο κόσμο (Εικ.16), ενώ στο τελευταίο διάχωρο σώζεται μόνο ένα παγόني και τμήματα κληματίδας με σταφύλια, ενώ κατά μήκος της βόρειας και δυτικής πλευράς του διαχώρου έχουν τοποθετηθεί άλλες δύο αφιερωματικές επιγραφές<sup>250</sup>.

Στο βόρειο κλίτος της βασιλικής αποδίδονται τετράγωνα με κυρτές γωνίες που ενώνονται μεταξύ τους αλυσιδωτά και περιβάλλονται από ταινία με συνεχόμενα τετράγωνα και παραλληλόγραμμο εναλλάξ. Τα τετράγωνα φέρουν στο εσωτερικό τους κόμβους του Σολομώντος, συμπλεκόμενα οκτάγωνα, ρόδακες και άλλα θέματα. Από το νότιο κλίτος σώζεται το ανατολικό τμήμα, όπου εικονίζονται ζεύγη τετραγώνων με θέματα γεωμετρικά, φυτικά και ζωικά και περιβάλλονται από αλυσσοειδή πλοχμό<sup>251</sup>.

Το πρεσβυτέριο του ναού φέρει συνεχόμενα τετράγωνα και παραλληλόγραμμο διάχωρα με θέματα γεωμετρικά, φυτικά και ζωικά, καθώς και δύο αφιερωματικές

<sup>247</sup> Ασημακοπούλου-Ατζακά 1990, 227.

<sup>248</sup> Στο ίδιο, 166. Η επιγραφή αναφέρει τα εξής: «Ἄγιε Λεωνίδη φύλαξον τὸν δούλον σου Ἰωάννην ὑποδιάκ(ονον)» (στο ίδιο, 167, πίν. 279β).

<sup>249</sup> Στο ίδιο, 166-167. Η επιγραφή έχει ως εξής: «ἐπὶ τοῦ ἁγιωτάτ(ου) ἐπισκ(όπου) ἡμῶν Αἰμε[λ]ιανοῦ κὲ πρ(εσβυτέρων) | Εὐτυχιανοῦ καὶ Πολυκάρπου κὲ Με[λ]ίσσου τοῦ εὐλαβ(εσ)τ(άτου) ἀναγ(νώστου) κὲ οἰκο(νόμου) κὲ παντ(ός) τοῦ κλήρου ἐγένετο ἡ χαμοκέντησις ἰνδ(ικτιώνι) ια΄».

<sup>250</sup> Στο ίδιο, 166. Η επιγραφή στη βόρεια πλευρά αναφέρει τα εξής: «...]ος δεκαν(ός) δεόμεν(ος) ἄγ(ίω)», ενώ η επιγραφή στη δυτική: «ἐν τῇ ζω(ῆ) | παραμον[...» (στο ίδιο, 168, πίν. 282β).

<sup>251</sup> Στο ίδιο, 167.

επιγραφές<sup>252</sup>. Το σύνολο περιβάλλεται από ταινία όπου αποδίδονται κύκλοι με εγγεγραμμένα τετράγωνα και φύλλα στις γωνίες. Στη δυτική πλευρά η διακοσμητική ταινία διακόπτεται από αποσπασματικά σωζόμενη τετράστιχη αφιερωματική επιγραφή<sup>253</sup>.

Ο βόρειος χώρος του εγκαρσίου κλίτους φέρει επίσης ψηφιδωτή διακόσμηση αποτελούμενη από δελφίνια και άλλα θαλάσσια όντα, πελαργό και επιγραφή<sup>254</sup>. Ο χώρος μπροστά από την αγίδα κοσμείται με γεωμετρικά αλλά και ζωικά θέματα. Στο νότιο χώρο του εγκαρσίου κλίτους αποδίδεται το πολύ γνωστό εικονογραφικό θέμα της εκφυόμενης κλιματίδας από αγγείο και πτηνών να ραμφίζουν σταφύλια<sup>255</sup>.

Το εικονογραφικό πρόγραμμα του ναού είναι διαρθρωμένο σε διάχωρα και τα θέματα είναι ως επί το πλείστον χωρισμένα σε ενότητες. Η θεματολογία προέρχεται από το ζωικό και τον θαλάσσιο κόσμο και συνδυάζεται με περίτεχνες γεωμετρικές συνθέσεις σε ένα σύνολο με καθαρά χριστιανικά νοήματα. Από την άποψη της τεχνοτροπίας, παρατηρείται διαφορά στην εκτέλεση των διαφόρων παραστάσεων. Η απόδοση των ζώων στο πρώτο από τα ανατολικά διάχωρο είναι αρκετά σχηματική, όπως επίσης και τα ψάρια στο τρίτο από τα ανατολικά διάχωρο. Μεγαλύτερη ελευθερία στην εκτέλεση διαπιστώνεται στην παράσταση των πτηνών εκατέρωθεν κανθάρου με κλιματίδες στο τέταρτο από τα ανατολικά διάχωρο<sup>256</sup>.

Η βασιλική του Κλαυσείου παρουσιάζει στενές εικονογραφικές σχέσεις με τις βασιλικές Γ΄ και Δ΄ της Νέας Αγχιάλου (επαρχία Θεσσαλίας)<sup>257</sup>. Οι ομοιότητες εντοπίζονται στα κοινά εικονογραφικά θέματα και κυρίως στην προτίμηση θεμάτων από το ζωικό βασίλειο. Οι ομοιότητες στον ψηφιδωτό διάκοσμο των δαπέδων των παραπάνω βασιλικών που είναι σύγχρονες μεταξύ τους, αποδεικνύουν την ομοιογένεια στα ψηφιδωτά μεταξύ του βορειότερου τμήματος της επαρχίας Αχαΐας και της επαρχίας

---

<sup>252</sup> Η δεύτερη αφιερωματική επιγραφή βρίσκεται μπροστά από την αγία τράπεζα και αναφέρει τα εξής: «Επ[ὶ Εὐτυχιαν]οῦ καὶ Πολυκάρπου τῶν θεοφ[ιλε]στάτων ἡμῶν] πρεσβυτέρων [καὶ Με]λίσσου τοῦ θεοφ[ιλε]στάτου | ἀναγνώστου καὶ οἰκονόμου τῆς ἐνθάδε | ἀγιωτάτης ἐκκλησίας | καὶ παντὸς [τοῦ] θεοφιλῆ | [κλή]ρου ἀ[νεκαινί]σθη ὁ ἅγ[ι]ος ναὸς οὗτος τοῦ πα[νε]νδόξου | [ἀγί]ου Λε[ωνί]δου καὶ ἐγένε[το] τὸ [τῆ]ς χαμοκεντήσεως ἔργ[ον]». Στο ίδιο, 167.

<sup>253</sup> Στο ίδιο, 165. Η επιγραφή έχει ως εξής: «...ου πρεσβυτέρου]...]ου]ας]...]τ(ου)» (στο ίδιο, 167).

<sup>254</sup> Στο ίδιο, 165, πίν. 275, 276α-δ, 277. Η αφιέρωση αναπτύσσεται σε τέσσερις στίχους και αναφέρει τα εξής: «ἐπὶ τῶν κερῶν | Διδύμου κέ | ἐκεντ | ἦθη».

<sup>255</sup> Στο ίδιο, 165 πίν. 278.

<sup>256</sup> Χατζηδάκης 1958, 62.

<sup>257</sup> Sodini 1971, 747, σημ. 95.

Θεσσαλίας<sup>258</sup>. Επιπλέον, στενή εικονογραφική σχέση εντοπίζεται μεταξύ της βασιλικής του Κλαυσείου και του ψηφιδωτού που αποκαλύφθηκε στα Λουτρά Υπάτης, αλλά και με τη βασιλική της Ελασσόνας, όπως αναφέρθηκε παραπάνω<sup>259</sup>. Σύμφωνα με τον Jean-Pierre Sodini τα ψηφιδωτά των τριών παραπάνω μνημείων φιλοτεχνήθηκαν από το ίδιο εργαστήριο ψηφοθετών<sup>260</sup>.

Με βάση τα επιγραφικά στοιχεία, η βασιλική χρονολογείται στο α' μισό του 6ου αιώνα. Η *11<sup>n</sup> ινδικτιών* που αναφέρεται στην αφιερωματική επιγραφή του επισκόπου Αιμίλιανου στο δεύτερο από τα ανατολικά διάχωρο του κεντρικού κλίτους αντιστοιχεί στα έτη 503, 518, 533, 548. Η ψηφοθέτηση του δαπέδου δεν πρέπει να απέχει πολύ από τη ημερομηνία ανέγερσης της βασιλικής<sup>261</sup>. Ωστόσο, με βάση την τεχνοτροπία τους τα ψηφιδωτά χρονολογούνται στο β' τέταρτο του αιώνα<sup>262</sup>.

Στην επισκοπική βασιλική των Στόβων εντοπίζεται η επόμενη επιγραφή γυναίκας δωρήτριας που αναφέρεται το αξιωμα της. Το κείμενο της επιγραφής αποκαλύφθηκε κατά τη διάρκεια των ανασκαφών του 1972 στο ανατολικότερο άκρο του νοτίου κλίτους της βασιλικής. Το ψηφιδωτό ανήκει στην ίδια φάση με το ψηφιδωτό που αποκαλύφθηκε το 1970 όπου και η αφιερωματική επιγραφή της Περιστερίας, και χρονολογείται στα τέλη του 4ου αιώνα<sup>263</sup>. Το νότιο τμήμα της επιγραφής έχει καταστραφεί λόγω της κατασκευής στο σημείο ενός τάφου (Εικ.17) κατά τη διάρκεια της δεύτερης χρονολογικά ψηφιδωτής διακόσμησης του νοτίου κλίτους (αρχές 5ου αιώνα)<sup>264</sup>.

Αποκαλύφθηκε μερικώς ένα αρκετά μεγάλο διάχωρο με περίτεχνη γεωμετρική διακόσμηση. Σώζεται τμήμα ενός τετραγώνου, στο οποίο εγγράφεται πιθανότατα ρόμβος. Πλαισιώνεται από οφθαλμωτό κόσμημα, στο εσωτερικό του οποίου αποδίδεται μικρό τετράφυλλο σε σχήμα σταυρού. Στη βόρεια πλευρά ορίζεται από ταινία με βλαστό από κισσόφυλλα. Στη δυτική πλευρά η εξωτερική διακοσμητική ταινία απο κισσόφυλλα διακόπτεται στο νότιο άκρο από *tabula ansata* που περικλείει την εξάστιχη, κεφαλαιογράμματα επιγραφή της δωρήτριας (Εικ.18) η οποία αναφέρει τα εξής:

---

<sup>258</sup> Ασημακοπούλου-Ατζακά 1980, 234-235.

<sup>259</sup> Βλ. παραπάνω σ. 18-10.

<sup>260</sup> Sodini 1978, 559-561.

<sup>261</sup> Χατζηδάκης 1958, 63.

<sup>262</sup> Ασημακοπούλου-Ατζακά 1987, 168.

<sup>263</sup> Wiseman 1973, 59.

<sup>264</sup> Wiseman 1978, 421.

Ὑπὲρ εὐ[χῆς αὐ] | τῆς Ματ[ρῶνα ;] | ἢ εὐλαβ[εστά] | τη διάκ[ονος] | τὴν  
ἐξέ[δραν] | ἐψήφω[σεν].

Ἡ παραπάνω αφιέρωση αναφέρει τὴ δωρήτρια τοῦ ψηφοθετήματος, τὸ αξίωμα τῆς, τὸν λόγο ποὺ τὴν οδήγησε στὴ πράξη τῆς δωρεάς, ὅπως καὶ τὴν περιοχὴ τῆς ὁποίας ανέλαβε τὴ ψήφωση. Ἡ ἐπιγραφή ἀνοίγει με τὴ χαρακτηριστικὴ ἔκφραση «ὕπὲρ εὐχῆς αὐτῆς» ποὺ δηλώνει τὸν λόγο ποὺ ὠθήσε τὴν αφιερώτρια στὴν πράξη τῆς δωρεάς. Ἡ παραπάνω ἔκφραση ἔχει ευχετικὸ χαρακτήρα καὶ ἀποτυπώνει ἓνα αἶτημα ἀπὸ τὴ πλευρὰ τῆς αφιερώτριας πρὸς τὸν τιμώμενο ἅγιο, ἀλλὰ καὶ πρὸς τὸ ἐκκλησίασμα νὰ προσεύχεται ὑπὲρ αὐτῆς<sup>265</sup>.

Ἀκολουθεῖ τὸ ὄνομα τῆς δωρήτριας, τῆς Ματρῶνας, ἡ ὁποία εἶχε χειροτονηθεῖ διάκονος. Τὸ αξίωμα τῆς διακόνου δὲν συνοδεύεται ἀπὸ τὸ προσαγορευτικὸ *θεοφιλεστάτη*, δεδομένου ὅτι ἡ χρῆση αὐτοῦ τοῦ τίτλου ἀκόμη κατὰ τὴν ἐποχὴ αὐτὴ μάλλον περιορίζεται μόνον στους ἐπισκόπους. Ἀντίθετα, ἡ διάκονος χαρακτηρίζεται ὡς *εὐλαβεστάτη*, τίτλος ποὺ δύναται νὰ συσσωρεύει ὅλες τὶς ἀπαραίτητες ἠθικὲς καὶ πνευματικὲς προϋποθέσεις, τὶς ἀπαραίτητες γιὰ τὴ χειροτονία μιᾶς γυναίκας στὸ βαθμὸ τῆς διακόνου. Οἱ ἔμμεσες πληροφορίες ποὺ συλλέγονται ἀπὸ τὴν ἐπιγραφή εἶναι ὅτι ἡ Ματρῶνα ἦταν ἄνω τῶν σαράντα ἐτῶν, χήρα ἢ παρθένα, καὶ μαζί με τὰ πνευματικὰ χαρίσματα διέθετε καὶ κάποια σχετικὴ μόρφωση<sup>266</sup>.

Ἡ ἐπιγραφή κλείνει με τὴν ἀναφορὰ στὴν περιοχὴ ποὺ ανέλαβε νὰ χρηματοδοτήσει ἡ αφιερώτρια, καθὼς καὶ με τὸ ρῆμα ποὺ υποδηλώνει τὴν πράξη τῆς προσφοράς. Ἡ ἐξέδρα ταυτίζεται με τὴν περιοχὴ στὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τοῦ νοτίου κλίτους<sup>267</sup>. Συχνὰ ἀπαντᾶ στις αφιερωματικὲς ἐπιγραφὲς τῆς Διοίκησης Μακεδονίας ὁ προσδιορισμὸς τῆς περιοχῆς ποὺ ανέλαβε νὰ ψηφοθετήσει ὁ ἐκάστοτε δωρητῆς<sup>268</sup>. Ὅπως καὶ ἡ ἀναφορὰ τοῦ δαπανούμενου ποσοῦ, ὁ τοπογραφικὸς προσδιορισμὸς υποδηλώνει τὴ σπουδαιότητα τῆς δωρεάς καὶ ἐκφράζει τὴν ἐπιθυμία κάποιων δωρητῶν νὰ δηλωθεῖ ἐπακριβῶς ἡ συμβολὴ τους στὴν ψηφοθέτηση τοῦ ναοῦ<sup>269</sup>. Προσδιορισμὸς τοῦ τόπου ἐντοπίζεται στὴν αφιερωματικὴ ἐπιγραφή τοῦ πρωτοπρεσβύτερου Παρδαλά στα Τρίκαλα ποὺ ἀναφέρεται στὴ ψήφωση τοῦ νάρθηκα<sup>270</sup>, στὴν ἐπιγραφή στὸ Μαλανδρίνο, ποὺ θὰ ἐξεταστεῖ στὴ συνέχεια καὶ ἀφορᾶ στὸ ὑπόστυλον (δηλαδὴ στὸ

<sup>265</sup> Πρβλ καὶ Γριτσόπουλος 2004, 55.

<sup>266</sup> Πρβλ. καὶ Θεοδώρου 1964, 1145.

<sup>267</sup> Wiseman 1973, 397.

<sup>268</sup> Caillet 1987, 32.

<sup>269</sup> Ἀσημακοπούλου-Ατζακά 1990, 261.

<sup>270</sup> Βλ. παραπάνω σ. 9, σημ.43.



αίθριο)<sup>271</sup>, κός Ιλλυρικού στο αποκαλυφθέν κτήριο στην Πισσώνα Ευβοίας, όπου ο δωρητής «έκέντησαι τὸ ἐξέδριον»<sup>272</sup>, στη βασιλική του Μαστιχάρη της Κω, όπου η Ευστοχιανή ανέλαβε τα έξοδα ψήφωσης της στοάς<sup>273</sup>, στη βασιλική του Αγίου Δημητρίου Υψηλομετώπου Λέσβου, όπου οι δωρητές ψήφωσαν το *θυσιαστήριον*<sup>274</sup>. Στο ίδιο νησί στη βασιλική του Αγίου Ανδρέα Ερεσού δύο δωρητές ανέλαβαν την ψήφωση ενός διαχώρου<sup>275</sup>, ενώ στη βασιλική του Αφεντέλλη ο Ονήσιμος «ὁ παλατῖνος ἐκέντησαι τὸ θυσιαστήριον κὲ τὸ βασιλικόν»<sup>276</sup>. Σε μια σπάνια επιγραφή από τη βασιλική του Zahranī στο σημερινό Λίβανο, αναφέρεται ότι «οἱ ναύκληροι εὐξάμενοι ἰ τὴν στοὰν ἐψήφωσαν»<sup>277</sup>.

Η επιγραφή ολοκληρώνεται με το χαρακτηριστικό ρήμα «ἐψήφωσεν», δηλωτικό της πράξης της προσφοράς της δωρήτριας. Το ρήμα *ψηφῶ* καθώς και οι όροι *ψήφωσις*, και *ψηφωτής* δεν συνηθίζονται στο λεξιλόγιο των επιγραφών στην επικράτεια της διοίκησης Μακεδονίας<sup>278</sup>. Αντίθετα απαντούν αρκετά συχνά σε περιοχές της ευρύτερης Ανατολικής Μεσογείου, στα νησιά του Αιγαίου, και κυρίως στη Συρία, τη Παλαιστίνη και την Ιορδανία<sup>279</sup>. Στην γειτονική Κύπρο απαντά ο όρος *ψηφίς* στο νότιο κλίτος της βασιλικής του Αγίου Σπυριδώνος Τρεμεντουσιάς (τέλη 4ου αιώνα)<sup>280</sup> ενώ, στη βασιλική Σόλων στη Κύπρο (τέλος 4ου αιώνα) αναγράφεται: «Χριστέ βοήθει ἰ τῶ ψηφώσαντει»<sup>281</sup>. Ομοίως, οι όροι *ψηφολογῶ* και *ψηφοθετῶ*, οι οποίοι έχουν την ίδια σημασία με τον όρο *ψηφῶ* δεν συνηθίζονται στις επιγραφές του Ανατολικού Ιλλυρικού,

<sup>271</sup> Βλ. παρακάτω σ. 53-55.

<sup>272</sup> Πελεκανίδης-Ατζακά 1974, πίν. 72β.

<sup>273</sup> «Εὐστοχιανή ἡ κοσμοστάτη ναυκλήρισσα κὲ Μαρία ἡ νεὸς αὐτῆς τὴν στοὰν ἐψήφωσεν» (Πελεκανίδης-Ατζακά 1974, 73, πίν. 44 α).

<sup>274</sup> «Υπὲρ εὐχῆς ἰ Ἀνατολίου ἰ καὶ τῆς συμβίου ἰ αὐτοῦ Τρυφένης ἰ καὶ παντὸς τοῦ ἰ οἴκου αὐτοῦ ἰ ἐψήφωσεν ἰ τὸ θυσιαστήριον» (Πελεκανίδης-Ατζακά 1974, 134).

<sup>275</sup> «Εὐξάμενος Ἰσίδωρος ἐψήφωσα διάχωρον ἕν» και «Υπὲρ εὐχῆς Τιμησίου καὶ παντὸς τοῦ οἴκου αὐτοῦ ἐποίησα τὸ διάχωρον ἐκ τῶν τοῦ Θεοῦ» (στο ίδιο, 128-129).

<sup>276</sup> Πελεκανίδης-Ατζακά 1974, 132 πίν. 113α.

<sup>277</sup> Ασημακοπούλου-Ατζακά 1990, 237, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

<sup>278</sup> Ασημακοπούλου-Ατζακά 1987, 29.

<sup>279</sup> Στις περιοχές αυτές απαντούν πιο συχνά περιφραστικές εκφράσεις με την χρήση του ουσιαστικού *ψηφίν-ψηφίς-ψηφίον* (στο ίδιο, 29-30, με τη σχετική βιβλιογραφία).

<sup>280</sup> Η αφιέρωση έχει ως εξής: «Ψηφί[δι γραπτῆ] ποικίληται τὴν χρῶαν ἰ τόπον κοσμησαι ἁγίων ἐπισκόπων ἰ Καρταιρίου χερσίν προσέταξεν ἀγαθὲς ἰ μνήμης σφυρίδων μεταίχων ἰ ἁγίας ἰ ἴσος ὁμοίῳ δύναμι πνευματικῆ†» (Πελεκανίδης-Ατζακά 1974, 142, πίν.125).

<sup>281</sup> Πελεκανίδης-Ατζακά 1974, 141.

απαντούν όμως συχνά σε επιγραφές της Συρίας και του Λιβάνου και της Μικράς Ασίας<sup>282</sup>.

Όπως αναφέρθηκε και στην επιγραφή της Περιστερίας, η αποκάλυψη τριών διαχώρων υποδηλώνει την σε διάχωρα διευθέτηση της διακόσμησης του πλαγίου κλίτους. Πιθανά κάθε δωρητής αναλάμβανε την χρηματοδότηση της ψήφωσης ενός ή περισσότερων διαχώρων. Με δεδομένο ότι οι επιγραφές της Ματρώνας και της Περιστερίας είναι οι μοναδικές που αποκαλύφθηκαν στη βασιλική, καθίσταται δύσκολη μια ουσιαστική αξιολόγηση των δύο δωρητριών. Προς αυτήν την κατεύθυνση η θέση της επιγραφής στο πλάγιο κλίτος, αλλά και το μέγεθος της εξέδρας είναι ενδεικτικά μιας αρκετά πλούσιας χορηγίας από μία εύπορη γυναίκα. Η διαφορά μεταξύ των διαχώρων ως προς τα διακοσμητικά θέματα υποδηλώνει ίσως την ελευθερία της δωρήτριας στην επιλογή των διακοσμητικών θεμάτων ή ακόμη και την αλλαγή του εργαστηρίου των ψηφωτών.

Κατά τη διάρκεια ανασκαφών στο νότιοδυτικό άκρο της αρχαίας Αντιγόνης αποκάλυφθηκε ναός με τρίκογχο ιερό βήμα στην ανατολική πλευρά. Στη δυτική πλευρά του τρικόγχου βρίσκεται προσκολλημένο το κεντρικό κλίτος του ναού (Εικ.19)<sup>283</sup>. Η κεντρική αψίδα του ιερού είναι μεγαλύτερη από τις δύο πλαϊνές. Στο κέντρο της πρώτης εντοπίζονται ίχνη της αγίας τράπεζας πολύ κοντά στον τοίχο της αψίδας, ενώ έχει αποκαλυφθεί επίσης και ο στυλοβάτης του τέμπλου<sup>284</sup>. Θύρα στο νότιο τοίχο του κεντρικού κλίτους οδηγεί σε έναν υπαίθριο χώρο, ο οποίος διαιρείται σε δύο χώρους με τοίχο παράλληλο στον κεντρικό άξονα του ναού<sup>285</sup>. Κατά τη δεύτερη οικοδομική φάση του ναού, το δυτικό τμήμα του βορείου κλίτους κατεδαφίζεται προκειμένου να κατασκευαστεί ένας παχύτερος τοίχος. Μία θύρα στον παραπάνω τοίχο οδηγεί σε χώρο, του οποίου η χρήση δεν έχει ακόμη διευκρινιστεί<sup>286</sup>. Η ανέγερση ενός ακόμη τοίχου λοξά τοποθετημένου σε σχέση με την αψίδα του ιερού ανήκει στην ίδια χρονολογική φάση του ναού<sup>287</sup>.

Το δάπεδο μπροστά από την κεντρική αψίδα του ιερού βρέθηκε στρωμένο με ψηφιδωτό σε αρκετά καλή κατάσταση ενώ, σώζονται τέσσερις συνολικά επιγραφές (Εικ.20). Στη βόρεια αψίδα αποδίδεται το ευχαριστηριακό θέμα της εκφυόμενης από

---

<sup>282</sup> Ασημακοπούλου-Ατζακά 1987, 31-32, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

<sup>283</sup> Varalis 1999, 199-200.

<sup>284</sup> Στο ίδιο, 199.

<sup>285</sup> Στο ίδιο.

<sup>286</sup> Στο ίδιο.

<sup>287</sup> Στο ίδιο.

κάνθαρο κληματίδας, ενώ επιγραφή μέσα σε ορθογώνιο πλαίσιο στη νότια πλευρά αναφέρει το όνομα του δωτητή<sup>288</sup>. Ταινία με εφαπτόμενα τρίγωνα οριοθετεί το χώρο της βόρειας αψίδας, ενώ περιβάλλεται από ταινία με κισσόφυλλα, η οποία διακόπτεται στη συνέχεια από επιγραφή<sup>289</sup>. Η νότια αψίδα, αρκετά κατεστραμμένη στο κέντρο και στην παρυφή της, φέρει δύο ιχθείς και δύο ερπετά, ενώ εντοπίζονται και τμήματα κισσοφύλλων. Οριοθετείται στα βόρεια από διακοσμητική ταινία αποτελούμενη από ημικύκλια, τα οποία περιβάλλονται από μεγαλύτερα, ενώ στο κέντρο σχεδιάζονται ρόμβοι. Η αψίδα περιβάλλεται από ταινία με ομόκεντρους κύκλους.

Ιδιαίτερη εντύπωση προκαλεί το ψηφιδωτό στο κέντρο του ιερού βήματος. Στη κάτω τμήμα της βόρειας πλευράς αποδίδεται σε λευκό κάμπο κυνοκέφαλο ον με ανθρώπινα άκρα. Φέρει κάπα, εσώρουχο και έχει υψωμένο το ένα του χέρι. Δεξιά του σχηματίζεται ένα φίδι<sup>290</sup> και ένα μικρό πτηνό, ενώ αριστερά του ένα κλαδί. Πάνω από το κεφάλι του κυνοκέφαλου όντος αναπτύσσεται εξάστιχη αφιερωματική επιγραφή<sup>291</sup>. Η αφιερωματική επιγραφή στην οποία συμμετέχει γυναίκα δωρήτρια εντοπίζεται στα αριστερά του όντος και έχει ως εξής:

[Σ]πουδή τοῦ | δούλου σου πρε|σ(βυ)τέρου Δωροθέ|ου σὺν αὐτῶ τὲ |  
δούλης σου τῆς | διακονίσσης Νίκη|ς ἔτι δὲ καὶ τοῦ | προαναπαυσο|μένου  
Ἀλεξάνρου. | Κύριε μνήσθητι τοῦ δού|λου σου Αὐνσπους (;) [...].

Η κεφαλαιογράμμη αφιέρωση αναπτύσσεται σε ένδεκα στίχους εκ των οποίων ο τελευταίος είναι δύσκολο να αναγνωσθεί (Εικ.21). Τα δύο από τα τρία ονόματα συνοδεύονται από το εκκλησιαστικό αξίωμά τους<sup>292</sup>. Το πιο πιθανό το τρίτο πρόσωπο να μην ανήκε στα μέλη του κλήρου, εφόσον δεν αναφέρεται κάποιο αξίωμά του. Λόγω της έλλειψης παραλλήλων και εφόσον δεν διευκρινίζεται η ταυτότητα των αναφερόμενων προσώπων, η επιγραφή επιδέχεται πολλών ερμηνειών.

<sup>288</sup> Budina 1977-1978, 228-235, πίν. III. Η επιγραφή έχει ως εξής: «ὁ δού|λος τ| τοῦ Θε| οὔ Αγ| | αθοκ| | λή| | ς ὕ| | πὲρ εὐ| | χῆς ἐ| | ποίη| | σεν» (Bowden 2003, 131).

<sup>289</sup> Σύμφωνα με την επιγραφή ο δωρητής συμμετείχε στην ψήφωση του πρεσβυτερίου (στο ίδιο).

<sup>290</sup> Απεικονίσεις φιδιών είναι αρκετά δημοφιλείς στην τέχνη και τον πολιτισμό της σημερινής Αλβανίας. Απαντούν σε τάφους, οπότε έχουν αντίστοιχο χαρακτήρα, αλλά και στα υπέρθυρα σπιτιών, οπότε και αναφέρονται στο νοικοκυριό (Saradi 1998, 96 και σημ. 73).

<sup>291</sup> Budina 1977-1978, 232 πίν. III. Η επιγραφή έχει ως εξής: «ὁ δούλος τοῦ | Θεοῦ εὐξόμε|νος  
Τρυγε| τὸς ὑπὲρ αὐτοῦ καὶ τοῦ οἴκου αὐτοῦ | ἐπλήρωσεν» (Bowden 2003, 131).

<sup>292</sup> Για το αξίωμα του πρεσβυτέρου, βλ. Μωραΐτης 1967, 581-583.

Στην αρχή της επιγραφής υπάρχει ο όρος *σπουδή*, ο οποίος αναφέρεται στη «φροντίδα και στην υψηλή εποπτεία του έργου και όχι στη άμεση δωρεά»<sup>293</sup>. Με δεδομένη την παραπάνω ερμηνεία συνάγεται ότι τα τρία πρώτα πρόσωπα διαχειρίστηκαν το ποσό της δωρεάς του τελευταίου δωρητή, το όνομα του οποίου δεν σώζεται, αλλά και των δωρητών που αναφέρονται στις υπόλοιπες επιγραφές. Πρόκειται δηλαδή για διαχείριση και όχι διάθεση ποσού. Η παραπάνω ερμηνεία ενισχύεται από την έλλειψη ενός ρήματος ή μιας έκφρασης που να συνδέει την πράξη της προσφοράς με τα τρία πρώτα πρόσωπα. Αντίθετα, μόνο το τελευταίο πρόσωπο της αφιέρωσης συνοδεύεται από το χαρακτηριστικό *μνήσθητι* που αναφέρεται στο λόγο της δωρεάς. Το πιο πιθανό τα δύο μέλη του κλήρου που αναφέρονται στην επιγραφή να να ενθάρρυναν τους υπόλοιπους δωρητές να χρηματοδοτήσουν την ψήφωση του πρεσβυτερίου και να είχαν συνεπώς ηγετικό ρόλο στην επιλογή του εκονογραφικού προγράμματος<sup>294</sup>.

Όσο για το πρόσωπο του Αλεξάνδρου, ήταν ανάμεσα στα πρόσωπα που ασχολήθηκαν με τη διαχείριση της χορηγίας αλλά με την έναρξη των εργασιών, έφυγε από τη ζωή, γι' αυτό και αναφέρεται ως *προαναπαυσόμενος* (ή πιο σωστά *προαναπαυσάμενος*). Δεν ανήκε στα μέλη του κλήρου δεδομένου ότι, το ονομά του δεν συνοδεύεται από κάποιο εκκλησιαστικό αξίωμα. Η σχέση του με τον πρεσβύτερο Δωρόθεο και τη διακόνισσα Νίκη είναι δύσκολο να προσδιοριστεί. Ένα πιθανό σενάριο είναι να υπάρχει κάποιος βαθμός συγγένειας με την διακόνισσα Νίκη. Ίσως μαζί με τον πρεσβύτερο Δωρόθεο να ήταν οι πρώτοι διαχειριστές της χορηγίας, αλλά με το θάνατό του, πήρε τη θέση του η σύζυγός του, Νίκη, η οποία ως χήρα χειροτονήθηκε διακόνισσα. Ωστόσο, η σχέση του Αλεξάνδρου, αλλά και του τελευταίου δωρητή του οποίου το όνομα δεν σώζεται, με το ναό παραμένει ασαφής.

Η θέση της επιγραφής στο πρεσβυτέριο του ναού, μπροστά από την αγία τράπεζα, υποδηλώνει μια πολύ σημαντική δωρεά καθώς και την επιθυμία των δωρητών να μνημονεύονται κατά τη διάρκεια της θείας λειτουργίας, γεγονός που επιβεβαιώνεται και από το ρήμα *μνήσθητι*<sup>295</sup>. Όπως αναφέρθηκε, στον χώρο του πρεσβυτερίου εντοπίζονται τέσσερις συνολικά επιγραφές, γεγονός που υποδηλώνει ότι, ο ψηφιδωτός διάκοσμος πραγματοποιήθηκε με τη συμβολή πολλών δωρητών, επομένως είναι

---

<sup>293</sup> Ασημακοπούλου-Ατζακά 1990, 238.

<sup>294</sup> Bowden 2003, 132.

<sup>295</sup> Caillet 1987, 34.

αποτέλεσμα συλλογικής χορηγίας. Ωστόσο, δεδομένου ότι οι αφιερώσεις δεν αφορούν σε συγκεκριμένα διάχωρα, αλλά στο σύνολο του δαπέδου, τον ηγετικό στην επιλογή του εικονογραφικού προγράμματος ρόλο, είχαν προφανώς τα μέλη του ανώτερου κλήρου. Το παραπάνω ενισχύεται από το ουσιαστικό σπουδή που αναφέρεται στη φροντίδα του έργου, όπως αναφέρθηκε παραπάνω.

Η απεικόνιση του κυνοκέφαλου όντος έχει δεχθεί πολλές ερμηνείες. Σύμφωνα με μία άποψη εικονίζεται ο άγιος Χριστόφορος που απαντά αρκετά συχνά στην εικονογραφία με αυτή τη μορφή<sup>296</sup>. Επιπλέον, όταν δεν εικονίζεται με το παιδί στους ώμους, σηματοδοτεί τον ίδιο τον Χριστό και με βάση αυτήν την ερμηνεία θεωρείται ότι μεταδίδει το μήνυμα του χριστιανισμού<sup>297</sup>. Έχει επίσης προταθεί ότι το κυνοκέφαλο όν αναπαριστά έναν κάτοικο της περιοχής που πρόσφατα έγινε χριστιανός<sup>298</sup>. Ωστόσο, το θέμα θα πρέπει να εξεταστεί σε συνάρτηση με τον χαρακτήρα του ναού. Με δεδομένο τον ταφικό χαρακτήρα των τρίκογχων εκκλησιών, συνάγεται εύλογα ότι πρόκειται για κοιμητηριακό ναό<sup>299</sup>. Προς αυτήν την κατεύθυνση συνηγορούν και οι αφιερωματικές επιγραφές, όπου ο λόγος της δωρεάς συνδέεται με την σωτηρία των ψυχών των δωρητών<sup>300</sup>. Συνεπώς, το πτηνό που εικονίζεται στα δεξιά του κυνοκέφαλου όντος συμβολίζει την «ευσεβή ψυχή» και το κυνοκέφαλο ον μαζί με το ερπετό, τη μάχη μεταξύ του καλού και του θανάτου. Πρόκειται για ένα συμπυκνωμένο νοηματικά εικονογραφικό θέμα, το οποίο απηχεί τις τοπικές παραδόσεις της περιοχής<sup>301</sup>.

Το εικονογραφικό πρόγραμμα του ιερού βήματος συμπληρώνουν οι παραστάσεις των δύο κογχών που επίσης συνάδουν με τη λειτουργική χρήση αυτών των χώρων. Σύμφωνα με γραπτές πηγές της περιόδου, η αριστερή αψίδα χρησιμοποιείται για την τοποθέτηση των τιμίων δώρων και η δεξιά για τα λειτουργικά βιβλία<sup>302</sup>. Στη βόρεια αψίδα αποδίδεται το εικονογραφικό θέμα της εκφυόμενης κληματίδας από αγγείο, ένα θέμα καθαρά ευχαριστιακού χαρακτήρα, το οποίο, μέσω της γνωστής παραβολής του Χριστού ως αμπέλου, αναφέρεται στην προετοιμασία των τιμίων δώρων<sup>303</sup>. Στη νότια αψίδα, το νειλωτικό τοπίο υπαινίσσεται τη συμμετοχή του

---

<sup>296</sup> Saradi 1998, 97.

<sup>297</sup> Dhamo 1993, 498.

<sup>298</sup> Saradi 1998, 97.

<sup>299</sup> Varalis 1999, 202. Για τον ταφικό χαρακτήρα των τρίκογχων ναών, βλ. στο ίδιο, 203-213.

<sup>300</sup> Στο ίδιο, 202. Επιπλέον ο προαναπανασόμενος Αλέξανδρος της επιγραφής, πιθανώς να είχε ταφεί εντός του ναού.

<sup>301</sup> Στο ίδιο.

<sup>302</sup> Στο ίδιο, 215.

<sup>303</sup> Στο ίδιο, 216.

επίγειου κόσμου στη θεία λειτουργία. Η παραπάνω ερμηνεία των παραστάσεων οδηγεί στο συμπέρασμα ότι στη βόρεια αψίδα γίνεται η προετοιμασία των τιμίων δώρων και στη νότια φυλάσσονται τα βιβλία και τα άμφια των ιερέων και συμφωνεί με τις γραπτές πηγές για τη χρήση των συγκεκριμένων χώρων<sup>304</sup>.

Τα εικονογραφικά θέματα χαρακτηρίζονται από πρωτοτυπία και διαφέρουν από άλλα αντίστοιχα σύγχρονών τους βασιλικών. Στον ίδιο χώρο συνυπάρχουν θέματα από τη στεριά, τον θαλάσσιο αλλά και τον ουράνιο κόσμο<sup>305</sup>. Η δε επιλογή απεικόνισης ενός τέτοιου κυνόμορφου όντος σηματοδοτεί ένα σημαντικό βήμα στην εικονογραφία των ανθρωπομορφικών θεμάτων<sup>306</sup>. Όσον αφορά στην τεχνοτροπία των ψηφιδωτών, αυτά αποδίδονται αρκετά σχηματικά και με έντονα περιγράμματα, γεγονός που οδηγεί στο συμπέρασμα ότι είναι έργο τοπικού εργαστηρίου<sup>307</sup>. Επομένως, τόσο η εικονογραφία όσο και τεχνοτροπία του ψηφιδωτού επιτρέπουν τη χρονολόγηση του ναού στο δεύτερο μισό του 6ου ή στο πρώτο μισό του 7ου αιώνα<sup>308</sup>.

---

<sup>304</sup> Στο ίδιο.

<sup>305</sup> Saradi 1998, 96.

<sup>306</sup> Dhamo 1993, 497.

<sup>307</sup> Saradi 1998, 96.

<sup>308</sup> Varalis 1999, 200.

### 3. ΓΥΝΑΙΚΕΣ ΣΥΖΥΓΟΙ ΚΑΙ ΜΗΤΕΡΕΣ ΩΣ ΑΦΙΕΡΩΤΡΙΕΣ

Επιγραφές αυτής της κατηγορίας απαντούν στην επαρχία Αχαΐας: στον Άγιο Κωνσταντίνο Φθιώτιδας, στο Κάλλιο Φωκίδας και στο Μαλανδρίνο Φθιώτιδας, στη Δημητριάδα (επαρχία Θεσσαλίας), στο Βοσκοχώρι Κοζάνης και στη Θεσσαλονίκη (επαρχία Μακεδονίας Πρώτης).

Η πρώτη επιγραφή αυτής της κατηγορίας απαντά στην βασιλική των Δαφνουσίων, στον Άγιο Κωνσταντίνο Φθιώτιδας (επαρχία Αχαΐας)<sup>309</sup>. Πρόκειται για μία τρίκλιτη βασιλική με εγκάρσιο κλίτος, ημικυκλική αψίδα στην ανατολική πλευρά και νάρθηκα στη δυτική (Εικ.22). Ο εν μέρει σωζόμενος ορθογώνιος χώρος που βρίσκεται προσκολλημένος στη δυτική πλευρά του νάρθηκα ίσως ήταν αίθριο<sup>310</sup>. Ο νάρθηκας επικοινωνεί με αυτόν το χώρο, αλλά και με το κεντρικό κλίτος, μέσω θυρών που ανοίγονται στον ανατολικό και δυτικό τοίχο του νάρθηκα. Το κεντρικό κλίτος διαιρείται μέσω δύο κιονοστοιχιών σε τρία κλίτη<sup>311</sup>. Το εγκάρσιο κλίτος χωρίζεται από τον κυρίως ναό με τοίχο, στον οποίο υπάρχουν ανοίγματα στον κατά μήκος άξονα των πλαγίων κλιτών. Στο ιερό βήμα έχουν εντοπιστεί τα θεμέλια του συνθρόνου, όπως και τμήματα από το φράγμα του πρεσβυτερίου<sup>312</sup>.

Ψηφιδωτά βρέθηκαν στο ιερό βήμα, στο εγκάρσιο και το κεντρικό κλίτος της βασιλικής. Το ημικύκλιο της αψίδας διατρέχει ταινία με κληματίδα, ενώ στο πρεσβυτήριο υπάρχει σύνθετο γεωμετρικό θέμα και περιβάλλεται από ταινία με ελισσόμενο βλαστό (στη βόρεια πλευρά) και αλυσοειδή πλοχμό<sup>313</sup>. Ανάμεσα από τους κίονες του θριαμβικού τόξου μέσα σε πλαίσιο εικονίζονται συμπλεκόμενοι κύκλοι που σχηματίζουν τετράφυλλα, ενώ τριγύρω υπάρχουν βαθμιδωτά τρίγωνα<sup>314</sup>. Στο βόρειο χώρο του εγκαρσίου κλίτους αναπτύσσονται συμπλεκόμενα οκτάγωνα, ενώ στο νότιο συμπλεκόμενοι κύκλοι που σχηματίζουν τετράφυλλα και περικλείουν σταυρικό κόσμημα<sup>315</sup>. Το κεντρικό κλίτος διαιρείται σε τρία διάχωρα και κάθε ένα από αυτά φέρει συνθέσεις διαφορετικών γεωμετρικών κοσμημάτων. Όλα τα διάχωρα ως σύνολο,

<sup>309</sup> Για τα οικοδομικά λείψανα της Ύστερης Αρχαιότητας που έχουν βρεθεί στον Άγιο Κωνσταντίνο, βλ. Koder, Hild 1976, 191.

<sup>310</sup> Orlandos 1930, 210.

<sup>311</sup> Στο ίδιο, 216-221.

<sup>312</sup> Στο ίδιο, 212, 213.

<sup>313</sup> Ασημακοπούλου-Ατζακά 1987, 174.

<sup>314</sup> Στο ίδιο, 174.

<sup>315</sup> Στο ίδιο, 175.

αλλά και κάθε διάχωρο ξεχωριστά, περιβάλλονται από ταινία με ριπιδιόμορφο πλοχμό, ενώ μόνο η βόρεια και νότια πλευρά φέρουν ταινία με ελισσόμενη κλιματίδα και κισσόφυλλα. Η ανατολική πλευρά της πρώτης ταινίας διακόπτεται από αφιερωματική επιγραφή μέσα σε *tabula ansata* (Εικ.23). Η επιγραφή έχει ως εξής:

Εὐγέν[ειος] ὁ λαμ(πρότατος) καὶ [Διονυσ]εῖα | [ὑπὲρ εὐχῆς ἑαυ]τῶν [καὶ τῶν  
παιδ]ίων | [αὐτῶν σύμπαν τὸ] ἔργον τῆς ἀγίας τοῦ Θεοῦ | [ἐκκλησίας ἐκ  
θεμελί]ων ἐπλήρωσαν.

Η αφιέρωση που αναπτύσσεται σε τέσσερις στίχους αναφέρει τα ονόματα των δύο χορηγών του ναού. Η έκφραση «σύμπαν τὸ] ἔργον ... ἐκ θεμελί]ων ἐπλήρωσαν» οδηγεί στο συμπέρασμα ότι το ζευγάρι των δωρητῶν ανέλαβε τόσο την ανέγερση όσο και την ψηφοθέτηση της βασιλικῆς. Με ὅμοιο τρόπο ἕνας ἄγνωστος δωρητῆς, το ὄνομα του οὐκ ἔσται, δηλώνει στην αφιερωματικὴ επιγραφή του ὅτι ανέλαβε την ανέγερση της βασιλικῆς που ανασκάφηκε στο οικόπεδο Διαμαντή στο Αἴγιο (ἀ'μισό βου αἰῶνα)<sup>316</sup>.

Το ὄνομα του *Εὐγενείου* συνοδεύεται ἀπο το επίθετο *λαμπρότατος*, το οὐκ ἔσται ἀποδίδεται σε υψηλά ἱστάμενα πρόσωπα και, γενικά, σε άτομα που κατέχουν κάποιο σημαντικό αξίωμα στην αυτοκρατορία. Ο Εὐγένειος ἴσως ἦταν ὑπάτος, ἀνθύπατος, κόμης, ηγεμόνας ἢ ἀκόμη και σχολαστικός<sup>317</sup>. Στη συνέχεια ἀκολουθεῖ το ὄνομα της δεύτερης δωρητῆρας, συζύγου του πρώτου, το οὐκ ἔσται ἀπο συνοδεύεται ἀπο ἀντίστοιχο τιμητικό τίτλο. Και σε ἀρκετές ἄλλες αφιερωματικὲς επιγραφὲς ἐμφανίζεται ζεύγος δωρητῶν, ὅπου ἡ σύζυγος ἀναφέρεται συχνά ως *σύμβιος* ἢ *γαμετή*. Ενδεικτικά θὰ μπορούσαν να ἀναφερθῶν ἡ αφιερωματικὴ επιγραφή στο Μαλανδρίνο στη Φωκίδα, ὅπου οἱ οἰκοδέσποινες εἶναι πιθανότατα οἱ σύζυγοι των δωρητῶν<sup>318</sup>, ἡ αφιερωματικὴ επιγραφή του πρεσβυτέρου Κυριακού και της συζύγου του στο ἱερό βῆμα της βασιλικῆς του Μαστιχάρη στην Κω<sup>319</sup>, ὅπως και του Τιμόθεου και της Εὐστοχιανῆς στο νότιο κλίτος του ἴδιου ναοῦ<sup>320</sup>. Στη βασιλικὴ στο Herbet Muqa (του 394/5) ἀνάμεσα στους δωρητῆς που ἀνέλαβαν την ψήφωση της κεντρικῆς κόγχης ἦταν ο Εὐσέβιος και ἡ

<sup>316</sup> «...εἶχι | .....ος ἀνέστη | [ἐκ θεμ]ελίων | ...τὴν ἐποίησεν |...]» (Ἀσημακοπούλου-Ἀτζακά 1987, 82, πίν. 107α).

<sup>317</sup> Ἀσημακοπούλου-Ἀτζακά 1990, 233, ὅπου και ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

<sup>318</sup> Βλ. παρακάτω σ. 53-55.

<sup>319</sup> «Κυριακὸς ὁ εὐλαβέστατος πρεσβύτερος και ἡ αὐτοῦ γα|μετή ὑπὲρ σωτηρίας ἑαυτῶν [καὶ τῶν τέκνων α]ῦτῶν ἐψήφωσαν» (Πελεκανίδης-Ἀτζακά 1974, 72, πίν. 42β).

<sup>320</sup> «Τιμόθεος ὁ εὐλαβέστατος διάκων κὲ ἡ αὐτοῦ γαμετή Εὐστοχιανὴ ὑπὲρ εὐχῆς ἑαυτῶν κὲ τῶν τέκνων αὐτῶν ἐψήφωσαν» (στο ἴδιο, 73, πίν. 44β).



Θεοδώρα<sup>321</sup>, στη βασιλική του Gül Baghçe η δωρεά έγινε από τον Πατρίκιο και την σύμβιό του Ησυχία, ενώ στη βασιλική του Houeidjit Halaoua της Συρίας (471) η αφιερωματική επιγραφή αναφέρει: «ή ἐλευθέρα Κοσμία καί ὁ τιμι(ώτατος) Κοσμάς ἐκοινώνησαν ἐν τῷ ἔργῳ τούτῳ», όπου η σύζυγος εδώ αναφέρεται ως *ελευθέρα* (ίσως *απελεύθερη*)<sup>322</sup>.

Η χορηγία έγινε *ὑπὲρ εὐχῆς ἑαυτῶν καὶ τῶν παιδίων αὐτῶν* δηλαδή για την εκπλήρωση ενός τάματος που δεν αφορά τους ίδιους μόνο αλλά και τα παιδιά τους. Η παραπάνω έκφραση συνιστά μια δέηση από τη πλευρά των δωρητών για θεϊκή εὐνοια προς τους ίδιους αλλά και προς τα παιδιά τους. Ομοίως, στη βασιλική του Αγίου Ιωάννου του Μαστιχάρη στην Κω, η αφιέρωση του διακόνου Ευστοχίου και της συζύγου του Πασκασίας στο διακονικό του ιδίου ναού περιλαμβάνει έκκληση και για τα παιδιά τους<sup>323</sup>, στο ναό του Αγίου Γεωργίου στο Houad του Λιβάνου (568), η αφιέρωση του Θεοδώρου στο νότιο κλίτος περιλαμβάνει και το «τέκνον αὐτοῦ Σεργίου»<sup>324</sup>, ενώ στο παρεκκλήσιο Jabal Al-Akhar, στα νότια του Jabal Amman, της αρχαίας Φιλαδέλφειας, η αφιέρωση του δωρητή Επιφανίου μπροστά από τη δυτική είσοδο αναφέρεται και στην σύζυγό του *Ἐλευθέρα*, αλλά και στα παιδιά τους<sup>325</sup>. Σε ψηφιδωτό δάπεδο σε ναό στο Mukhmās στη Παλαιστίνη, η επίκληση του δωρητή Ουαλεντίνου περιλαμβάνει την σύζυγο και τα παιδιά τους<sup>326</sup>. Όσον αφορά στην αξιολόγηση της αφιέρωσης, δεδομένου ότι το ζευγάρι των δωρητών ανέλαβε την ανέγερση και την ψήφωση της βασιλικής και ότι ο σύζυγος είχε μια υψηλή θέση στην ιεραρχία, συμπεραίνεται ότι ο Ευγένιος και η Διονυσία ανήκαν στα ανώτερα κοινωνικά στρώματα και ήταν πολύ εύποροι. Η αφιέρωσή τους τοποθετείται σε ένα κομβικό σημείο του ναού, μπροστά από την Ωραία Πύλη. Το μέγεθος της δωρεάς οδηγεί στο συμπέρασμα ότι οι ίδιοι οι δωρητές θα ήταν εκείνοι που επέλεξαν το εικονογραφικό πρόγραμμα των δαπέδων.

<sup>321</sup> Η σύζυγος αναφέρεται ως «*γυνεκός αὐτοῦ*» (Balty, Chehade 1969, 26).

<sup>322</sup> Donceel-Voûte 1988, 147, εικ. 118. *SEG* 40 (1990) 433, αρ.1380

<sup>323</sup> «Εὐστόχισ ὁ ἐδέσιμος ἐν Ἰθηκάρις κὲ ἡ αὐτοῦ γαμελτῆ Πασκασία ὑπὲρ εὐχῆς ἢ ἑαυτῶν κὲ τῶν τέκνων ἢ αὐτῶν ἐψήφωσαν» (Πελεκανίδης-Ατζακά 1974, 73 πίν. 44β).

<sup>324</sup> Donceel-Voûte 1988, 142, εικ. 113.

<sup>325</sup> «Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν βασιλεὺς τῶν βασιλέων ; ἢ βοήθει τῷ δοῦλῳ σου ἢ Ἐπιφανίου καὶ τῶν τέκνων καὶ τῆς Ἐλευθέρας ἢ καὶ τοῦ διακόνου Καϊοῦ [για την] ἢ σπουδὴ αὐτοῦ» (Piccirillo 1993, 269 εικ. 469).

<sup>326</sup> Ασημακοπούλου-Ατζακά 1990, 238, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

Ο διάκοσμος του ναού, αν και καθαρά γεωμετρικός με ελάχιστα φυτικά θέματα, χαρακτηρίζεται από μεγάλη ποικιλία. Κάθε διάχωρο φέρει διαφορετικά μοτίβα, άρτια εκτελεσμένα. Επιπλέον, ο διάκοσμος χαρακτηρίζεται από ομοιογένεια και ενότητα. Χαρακτηριστική είναι η θεματική και τεχνοτροπική ομοιότητα της βασιλικής των Δαφνουσίων με τα ψηφιδωτά της α΄ φάσης στη βασιλική της Δαμοκρατίας και της λεγόμενης «Οικίας των ψηφιδωτών» στη Δημητριάδα. Το κοινό θέμα των τριών μνημείων είναι οι συμπλεκόμενοι κύκλοι οι οποίοι σχηματίζουν τετράφυλλα τα φύλλα των οποίων φέρουν μικρότερα τετράγωνα, ενώ τετράγωνο σχηματίζεται και στο κέντρο των πρώτων κύκλων<sup>327</sup>. Κοινό θέμα στη βασιλική της Δαμοκρατίας και σε αυτή των Δαφνουσίων είναι τα συνεχόμενα οκτάγωνα, τα οποία διαφέρουν ελάχιστα στα δύο μνημεία. Επιπλέον, η αντίληψη στην εκτέλεση των εικονογραφικών θεμάτων είναι κοινή και στα τρία μνημεία<sup>328</sup>. Από τα μέχρι σήμερα δεδομένα δεν είναι απίθανο, λόγω της θέσης των δωρητών στην κοινωνική ιεραρχία της εποχής, να προσλήφθηκε το ίδιο εργαστήριο από τον Ευγένιο και τη σύζυγό του και τη Δαμοκρατία. Επιπλέον, εφόσον μόνον στη βασιλική της Δημητριάδας και στη βασιλική των Δαφνουσίων απαντά ο τίτλος «λαμπρότατος» των δωρητών, αυτό μπορεί να σημαίνει ότι στο Ιλλυρικό οι αφιερωτές που άνηκαν στην ίδια κοινωνική τάξη ενδεχομένως συνεννοούνταν μεταξύ τους, προσλάμβαναν τα ίδια συνεργεία ψηφοθετών και επέλεξαν κοινούς τρόπους σύνθεσης των κειμένων των αφιερώσεών τους. Εφόσον τα αρχαιολογικά δεδομένα των ανασκαφών στον Άγιο Κωνσταντίνο δεν είναι δημοσιευμένα, η τεχνοτροπία και μόνο των ψηφιδωτών επιτρέπει τη χρονολόγηση της βασιλικής, όπως και της Δημητριάδας, στα τέλη του 4ου ή στις αρχές 5ου αιώνα<sup>329</sup>.

Στο Κάλλιο Φωκίδας εντοπίζεται η επόμενη στην ίδια κατηγορία αφιερωματική επιγραφή<sup>330</sup>. Το 1970 κατά τη διάρκεια ανασκαφών στο χώρο του αρχαίου Καλλίου ήρθε στο φως ένα μικρό κτήριο μέσα σε ένα εκκλησιαστικό, όπως φάνηκε, κτήριο (Εικ.24). Συγκεκριμένα, αποκαλύφθηκαν δύο χώροι στρωμένοι με ψηφιδωτά<sup>331</sup>. Ο νότιος χώρος διασώζει τμήματα των πλαισίων όπου αποδίδονται σφηκικοί τροχοί με διάφορα θέματα στο κέντρο των κύκλων, διακεκομμένος μαϊάνδρος αποτελούμενος από αγκυλωτούς σταυρούς, ενώ τα τετράγωνα και παραλληλόγραμμα σχήματα

---

<sup>327</sup> Ασημακοπούλου-Ατζακά 1980, 226.

<sup>328</sup> Στο ίδιο, 227.

<sup>329</sup> Στο ίδιο.

<sup>330</sup> Για το Κάλλιο, βλ. Koder, Hild 1976, 180.

<sup>331</sup> Πετράκος 1971, 282.

ανάμεσα στις σβάστικες, περιβάλλουν φολίδες και άλλα διακοσμητικά θέματα<sup>332</sup>. Ο βόρειος χώρος φέρει κύκλους που κοσμούνται με τετράφυλλα, ενώονται με άλλα τετράφυλλα και πλαισιώνονται από ανθέμια. Το κεντρικό θέμα διακόπτεται κατά μήκος από τρεις αφιερωματικές επιγραφές, όπως και το πλαίσιο που φέρει στη νότια πλευρά μία επιγραφή<sup>333</sup>.

Η αφιέρωση στην οποία συμμετέχει γυναίκα δωρήτρια εντοπίζεται στο κεντρικό τμήμα του βόρειου χώρου (Εικ.25) και έχει ως εξής:

Αγαθοκλῆς καὶ Ἰλαρία | καὶ ὁ τούτων υἱὸς | Ἀλέξανδρος ὑπὲρ |  
εὐχῆς ἑαυτῶν καὶ τοῦ οἴ[κου] αὐτῶν ἐποίη|[σαν] ἱμισσείου.

Η επιγραφή καταγράφει τα ονόματα των τριών δωρητών του ψηφοθετήματος τα οποία συνδέονται με συγγενικό δεσμό. Το ζευγάρι των δωρητών με το γιο τους αναλαμβάνουν τα έξοδα της ψήφωσης «*ὑπὲρ εὐχῆς ἑαυτῶν καὶ τοῦ οἴκου αὐτῶν*» αφιερώνουν δηλαδή για όλη την οικογένειά τους. Ομοίως, ένας άλλος αφιερωτής στο ίδιο κτήριο, ο Ζώσιμος, στην αφιέρωσή του που βρίσκεται στο νότιο τμήμα του ιδίου χώρου, συμπεριλαμβάνει όλα τα μέλη της οικογένειάς του<sup>334</sup>. Εκτός Ιλλυρικού, με ανάλογο τρόπο, η δωρήτρια Αστερία αναφέρει όλη την οικογένειά της στην αφιέρωσή της στο κεντρικό κλίτος της βασιλικής του Αγίου Ανδρέα Ερεσσού στη Λέσβο<sup>335</sup>. Στο ναό του Αγίου Γεωργίου στο Houad (568) στην οκτάστιχη αφιερωματική επιγραφή που σώζεται στο κεντρικό κλίτος του ναού, αναφέρεται χαρακτηριστικά: «*Ἄγιε Γεώργι βοήθι τὸν καρποφορέ|σαντα αὐτῶν Παυλοῦτου (καὶ) Λεμνονίου (καὶ) Ἀλεξάνδρου υἱὸς αὐ<τ>οῦ καὶ Μαρία γαμετῆ αὐτοῦ...*»<sup>336</sup>, ενώ σε εξάστιχη αφιερωματική επιγραφή στο διακονικό της βασιλικής του Soran του σημερινού Λιβάνου (478 ή 493) μνημονεύεται η κόρη του αφιερωτή ιερέα Πέτρου: «*...ὑπὲρ σ|[ωτηρ]ίας ἑαυτῶ καὶ Ἰουλιανῆς | [θ]υγατρὸς αὐτοῦ τὸ διακο|νικὸν ἐψήφωσεν*»<sup>337</sup>. Τέλος, στην αφιερωματική επιγραφή που χαραχθηκε σε μαρμάρινο αρχιτεκτονικό μέλος που βρέθηκε εντοιχισμένο στο δυτικό τοίχο της υφιστάμενης

<sup>332</sup> Ασημακοπούλου-Ατζακά 1987, 199-200.

<sup>333</sup> Στο ίδιο, 199.

<sup>334</sup> «[Ζ]ώσιμος ὑπὲρ εὐχῆς ἑαυτοῦ καὶ παντός τοῦ | οἴκου [αὐ]τοῦ ἔγραψε[ν] ἱμισσίου» (Ασημακοπούλου-Ατζακά 1987, 200 πίν. 358β).

<sup>335</sup> «† Αστερία ὑπὲρ | σωτηρίας ἑμαυτῆς καὶ παντός | τοῦ οἴκου μου ἐκ τῶ(ν) | τοῦ Θε(οῦ) παρέ[σχ]ον» (Πελεκανίδης-Ατζακά 1974, 128 πίν. 105α).

<sup>336</sup> Donceel-Voûte 1988, 140 εικ. 109.

<sup>337</sup> Στο ίδιο, 305, εικ. 299.

μεταβυζαντινής εκκλησίας του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου στην Τιθορέα της Φθιώτιδας, η επίκληση των αφιερωτών περιλαμβάνει αναφορά στα παιδιά τους και σε ολόκληρο τον οίκο τους<sup>338</sup>. Από τα παραπάνω διαπιστώνεται ότι η αναφορά των τέκνων, αλλά και ολόκληρου του οίκου δεν σπανίζει στις αφιερωματικές επιγραφές.

Η αναφορά του ποσού συνηθίζεται στις αφιερωματικές επιγραφές και αντανακλά την επιθυμία των δωρητών να δηλωθεί επακριβώς η συμβολή τους στην ολοκλήρωση του έργου<sup>339</sup>. Ο όρος *μισσιον* ή *σιμισσιον* αποτελεί εξελληνισμένος τύπος της λατινικής λέξης *semissis*<sup>340</sup> και αντιστοιχεί σε ένα χρυσό νόμισμα. Για την ψήφωση του ναού οι συγκεκριμένοι δωρητές διέθεσαν ένα *μισσειο*, ο δεύτερος δωρητής του κτηρίου, ο Ζώσιμος, διέθεσε άλλο ένα *μισσειο*, ενώ ένας τρίτος ανώνυμος δωρητής, αφιέρωσε έναν *χρυσίνο*<sup>341</sup>.

Για την αξιολόγηση της δωρεάς εξετάζονται η θέση της επιγραφής και η έκταση της δωρεάς. Όσον αφορά στο πρώτο, η έκφραση «ἀναναιώθη ὁ ἅγιος ἐκ θεμελίων καὶ ἐκεντήθη» στην αφιέρωση του πρεσβυτέρου ενδέχεται να υποδηλώνει ότι πρόκειται για ναό. Ωστόσο, η τελική ανασκαφική έρευνα και η κάτοψη του κτηρίου, δεν επιβεβαιώνουν τον παραπάνω ισχυρισμό και η ταυτότητα του οικοδομήματος παραμένει ακόμη αδιευκρίνιστη<sup>342</sup>. Συνεπώς, η σχέση της επιγραφής με το χώρο παραμένει αβέβαιη. Η επιγραφή δεν αντιστοιχεί σε ένα συγκεκριμένο διάχωρο, του οποίου την ψήφωση ανέλαβαν οι δωρητές, αλλά ανήκει στο σύνολο του ψηφιδωτού ενός χώρου, του οποίου ωστόσο η εκκλησιαστική χρήση είναι απολύτως βέβαιη. Όσον αφορά στο δεύτερο παράγοντα, η αναφορά του ποσού υποδηλώνει μια σχετικά περιορισμένη δωρεά, σε σύγκριση με αυτή του ανώνυμου αφιερωτή, ο οποίος διέθεσε ένα ολόκληρο χρυσό νόμισμα. Το πιο πιθανό είναι οι δωρητές να ανήκουν στα μεσαία κοινωνικά στρώματα και αυτός είναι ο λόγος που ανέλαβαν από κοινού τα έξοδα της ψήφωσης.

Η ένταξη της δωρεάς στο σύνολο του ψηφοθετήματος, συνεπάγεται την περιορισμένη ελευθερία των αφιερωτών στο θέμα επιλογής του εικονογραφικού

<sup>338</sup> Το αρχιτεκτονικό αυτό μέλος έχει δεχθεί πολλές επεμβάσεις καθιστώντας δύσκολη την αναγνώριση της αρχικής του χρήσης. Φέρει ανάφλυφο διάκοσμο αποτελούμενο από σταυρό και φυτικά μοτίβα. Εκατέρωθεν του σταυρού αναπτύσσεται η αφιέρωση: «† Καὶ τῶν πελδίων κ(αὶ) πα(ν)ιτὸς τοῦ ἱ οἴκου αὐτῶν» (Γιαλούρη, Αναστασιάδου 2010, 457-458, 460-462).

<sup>339</sup> Ασημακοπούλου-Ατζακά 1990, 261.

<sup>340</sup> Ασημακοπούλου-Ατζακά 1987, 43, σημ.174.

<sup>341</sup> «ὑπερ εὐχλῆς ἑαυτοῦ καὶ τοῦ ἱ οἴκου αὐτοῦ ἱ ο[ῦ] οἶδεν ὁ Θ(εὸ)ς τὸ ὄνομα ἐποίησεν χρυσίνου ἑνός» (Ασημακοπούλου-Ατζακά 1987, 200, πίν. 359α-β).

<sup>342</sup> Στο ίδιο, 199, σημ. 278.

διακόσμου<sup>343</sup>. Στην προκειμένη περίπτωση, η επιγραφή του πρεσβυτέρου φαίνεται να επισκιάζει τους άλλους δωρητές. Στην αφιέρωση του αναγράφεται ότι: «ἀναναιώθη ὁ ἅγιος ἐκ θεμελίων καὶ ἐκεντήθη», γεγονός που επιβεβαιώνει τον ηγετικό ρόλο του πρεσβυτέρου στην πραγματοποίηση του έργου και κυρίως στη διαχείριση των δωρεών των αφιερωτών. Οι τελευταίοι ίσως αποφάσισαν για τη μορφή της αφιερωματικής τους επιγραφής, ενώ το εικονογραφικό πρόγραμμα γενικά ενέκρινε ο πρεσβύτερος, ως διαχειριστής της χορηγίας.

Ο διάκοσμος είναι άρτια φιλοτεχνημένος και με ιδιαίτερη προσοχή στις λεπτομέρειες εκτελεσμένος. Ενδιαφέρον παρουσιάζει ένα συγκεκριμένο εικονογραφικό θέμα, αυτό των κύκλων από τέσσερις πέλτες, περιβάλλει τετράφυλλα και άλλα τετράφυλλα τους ενώνουν ανά τέσσερις μεταξύ τους<sup>344</sup>. Το θέμα είναι γνωστό στις βασιλικές του Κλαυσείου, της Ανθηδόνας (επαρχία Αχαΐας), τη Νέας Αγχιάλου (βασιλικές Γ και Δ), καθώς και των Τρικάλων. Με εξαίρεση τα παραπάνω μνημεία, το συγκεκριμένο θέμα δεν απαντά σε καμία άλλη βασιλική με αυτή τη μορφή. Το παραπάνω οδηγεί στο συμπέρασμα ότι οφείλει τη δημιουργία του σε μία ομάδα ψηφωτών που εργαζόταν στο βόρειο τμήμα της επαρχίας Αχαΐας και στη Θεσσαλία. Με βάση τα παραπάνω, το μνημείο χρονολογείται στην α΄ πενηνταετία του 6ου αιώνα<sup>345</sup>.

Στην επαρχία Αχαΐας, στο Μαλανδρίνο της Φωκίδας, έχει έλθει στο φως επιγραφή με συμμετοχή γυναικών δωρητριών<sup>346</sup>. Η αφιέρωση αποκαλύφθηκε κατά τη διάρκεια ανασκαφών το 1932 κάτω από τον κατεστραμμένο μεταβυζαντινό ναό του Αγίου Ιωάννη, στα νότια του χωριού<sup>347</sup>. Αποκαλύφθηκε ένα μικρό τμήμα δαπέδου το οποίο ήταν στρωμένο με πολύχρωμα ψηφιδωτά με γεωμετρικά και φυτικά θέματα και έφερε δύο επιγραφές εκ των οποίων μόνο η μία δύναται να αναγνωσθεί<sup>348</sup>. Το πιο πιθανό να ανήκε στο αίθριο της βασιλικής. Η παραπάνω θέση επιβεβαιώνεται από το χριστιανικό χαρακτήρα της σωζόμενης επιγραφής και από τη λέξη *ὑπόστυλον* στον τελευταίο στίχο της αφιέρωσης, όρος που σημαίνει το αίθριο<sup>349</sup>. Λίγο πιο νότια από το ναό αποκαλύφθηκε μία μικρή κυκλική κατασκευή που ταυτίζεται με κολυμβήθρα. Το

---

<sup>343</sup> Caillet 1993, 427.

<sup>344</sup> Ασημακοπούλου-Ατζακά 1980, 232.

<sup>345</sup> Στο ίδιο, 200.

<sup>346</sup> Για το Μαλανδρίνο, βλ. Koder, Hild 1976, 211.

<sup>347</sup> Karusos 1939, 50.

<sup>348</sup> Spiro 1978, 227.

<sup>349</sup> Ασημακοπούλου- Ατζακά 1987, 203.

πιο πιθανό να υπήρχε στο σημείο βαπτιστήριο που ανήκε στη βασιλική<sup>350</sup>. Η σωζόμενη επιγραφή αναφέρει τα εξής:

Οί εὐλαβέστ[ατοι... | ἀναγνῶστε [...] | καὶ Εὐτυχιανὸς ἄ|μα ταῖς εὐλαβεσ|τάταις  
αὐτῶ[ν] | οἰκοδεσπ[οίνοις] | ὑπὲρ εὐχῆ[ς αὐτῶ]|ν ἐκέντη[σαν τὸ ὑπό]σ|τυλον.

Η κεφαλαιογράμματα αφιέρωση αναπτύσσεται σε εννέα στίχους και αναφέρει τους δωρητές του δαπέδου. Πρόκειται για μία περίπτωση συλλογικής χορηγίας, όπου οι αναφερόμενοι δωρητές συνέβαλαν από κοινού στην πραγματοποίηση του ψηφιδωτού. Στην επιγραφή αναγράφονται κάποια από τα ονόματα και από τους τίτλους των δωρητών, ο λόγος που τους ώθησε στη πράξη της δωρεάς, το ρήμα που την προσδιορίζει όπως και ο χώρος στον οποίο έγινε η δωρεά.

Με εξαίρεση το όνομα του Ευτυχιανού, τα υπόλοιπα προσωπικά ονόματα των δωρητών δεν σώζονται ή στην περίπτωση των οικοδεσποίνων, δεν καταγράφονται. Πρώτα στην επιγραφή αναφέρονται οι αναγνώστες οι οποίοι χαρακτηρίζονται ως *εὐλαβέστατοι*. Όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, οι αναγνώστες ανήκουν στους κατώτερους βαθμούς του κλήρου και καθιερώνονται με ειδική χειροθεσία<sup>351</sup>. Το επίθετο δεν είναι δηλωτικό κάποιου αξιώματος αλλά προσδίδει στα άτομα που χαρακτηρίζει μια ηθική ποιότητα, που αποτελεί και την δικαιολόγηση της χειροθεσίας τους ως αναγνωστών.

Ακολουθεί το προσωπικό όνομα ενός από τους δωρητές. Δεδομένου ότι το όνομα του Ευτυχιανού δε συνοδεύεται από κάποιο αξίωμα, θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι δεν ανήκε στην εκκλησιαστική ιεραρχία και ότι ήταν μάλλον κοσμικός. Οι οικοδέσποινες που αναφέρονται στη συνέχεια υποδηλώνουν το πιο πιθανό τις συζύγους των παραπάνω δωρητών, ενώ ο σύνδεσμος *ἄμα* που προηγείται σημαίνει συγχρόνως, ταυτόχρονα. Σύμφωνα με την παραπάνω ερμηνεία και οι οικοδέσποινες συμμετείχαν στη δωρεά. Χαρακτηρίζονται με το επίθετο *εὐλαβῆς* στον υπερθετικό βαθμό, όπως και οι αναγνώστες του πρώτου στίχου της επιγραφής.

Η φράση *ὑπὲρ εὐχῆς* προσδιορίζει το λόγο της δωρεάς. Η παραπάνω έκφραση συνιστά μία ευχή και δέηση για θεϊκή εύνοια και αναφέρεται στην εκπλήρωση ενός τάματος από τη πλευρά των δωρητών. Το ρήμα *ἐκέντησαν* προσδιορίζει τη πράξη της δωρεάς και αναφέρεται στην ψήφωση του δαπέδου. Το ουσιαστικό *ὑπόστυλον*

---

<sup>350</sup> Karusos 1939, 51-52.

<sup>351</sup> Karras 2004, 297-298.

διευκρινίζει το χώρο τον οποίο *έκέντησαν* οι δωρητές και αναφέρεται στο αίθριο του ναού. Ο προσδιορισμός της περιοχής που ανέλαβε να ψηφοθετήσει ο εκάστοτε δωρητής απαντά αρκετά συχνά και συνδέεται με την επιθυμία κάποιων δωρητών να δηλωθεί επακριβώς η συμβολή τους στην ψηφοθέτηση του ναού<sup>352</sup>.

Όσον αφορά στην αξιολόγηση της δωρεάς και των αφιερωτών, λαμβάνονται υπόψη η θέση της επιγραφής και το μέγεθος του ψηφιδωτού. Η θέση της επιγραφής στο αίθριο μαρτυρεί μια περιορισμένη χρηματική δωρεά, ωστόσο το τελευταίο είναι ο χώρος όπου συγκεντρώνονται πρώτα οι πιστοί για να εισέλθουν στη συνέχεια στο νάρθηκα και τα πλάγια κλίτη του ναού. Μια αφιέρωση στο χώρο αυτόν είναι φυσικό να τραβήξει τα βλέμματα του εκκλησιάσματος, και να προβάλλει με αυτόν τον τρόπο τους δωρητές. Η έκταση που αποκαλύφθηκε είχε διαστάσεις 6,44 x 6,32 μ. και σε αυτό το χώρο αποκαλύφθηκαν δύο αφιερώσεις. Αν και δεν σώζεται η δεύτερη αφιέρωση, συμπεραίνεται ότι η ψήφωση του δαπέδου του αιθρίου είναι αποτέλεσμα συλλογικής χορηγίας. Η έκταση της κάθε δωρεάς δεν μπορεί να προσδιοριστεί επακριβώς, ωστόσο, η συγκέντρωση πολλών δωρητών στη ψήφωση ενός συγκεκριμένου χώρου, υποδηλώνει περιορισμένες οικονομικές δυνατότητες, πολύ μικρή έως ανύπαρκτη δυνατότητα λόγω στην επιλογή του εικογραφικού διακόσμου και δωρητές που ανήκουν στα μεσαία κοινωνικά στρώματα.

Στην βασιλική Β΄ της Δημητριάδας (επαρχία Θεσσαλίας) εντοπίζεται η επόμενη επιγραφή. Πρόκειται για κοιμητηριακό ναό που ανεγέρθηκε λίγες εκατοντάδες μέτρα από το αρχαίο θέατρο της Δημητριάδας, στα ριζά του λόφου και νότια του σύγχρονου ναού του Προφήτη Ηλία (Εικ.26)<sup>353</sup>. Η βασιλική διαιρείται εσωτερικά σε τρία κλίτη με δύο κιονοστοιχίες, φέρει ημικυκλική ανίδα στην ανατολική πλευρά και νάρθηκα στη δυτική. Στο μέσο του νοτίου τοίχου σχηματίζεται μια ημικυκλική προεξέχουσα κόγχη με ταφική χρήση, ενώ στη βόρεια πλευρά του νάρθηκα βρίσκεται προσαρτημένο ένα μικρό τετράγωνο δωμάτιο. Το πρεσβυτέριο εκτείνεται ως το δεύτερο από τα ανατολικά κίονα, ενώ στο ιερό εντοπίζονται ίχνη συνθρόνου. Τα δύο πλάγια κλίτη βρέθηκαν στρωμένα με πήλινες πλάκες, ενώ το πρεσβυτέριο με ψηφιδωτά<sup>354</sup>. Αρχιτεκτονικά μέλη του θεάτρου χρησιμοποιήθηκαν για την κατασκευή της βασιλικής<sup>355</sup>.

Η επιγραφή εντοπίζεται στο πρεσβυτέριο του ναού και είναι η εξής:


---

<sup>352</sup> Ασημακοπούλου-Ατζακά 1990, 261.

<sup>353</sup> Ιντζεσίλογλου 2011, 138.

<sup>354</sup> Pallas 1977, 55-56.

<sup>355</sup> Ιντζεσίλογλου 2011, 138.

Ὁ εὐλα(βῆς ἢ –βέστατος τάδε) ὑπὲρ εὐχῆς | αὐτοῦ [ἐπο]ίησεν | ὑπὲρ εὐχῆς  
Θεόδου[λος] | καὶ Ὀνήσιμος ἐπύη[σαν] | ὑπὲρ εὐχῆς ἑα[υτῶν] | Σισίνιος καὶ τῆς  
μη[τρὸς] | αὐτοῦ ἐποίησαν,  οὐ̅ ὁ Θεὸς τὸ ὄνομα οἶδεν, ἐποίησεν.

Ἡ επιγραφή ἔχει γραφεί με κεφαλαία γράμματα σε οκτώ στίχους καὶ αναφέρει τους δωρητές του ψηφοθετήματος (Εικ.27). Πρόκειται για μία συλλογική χορηγία όπου οι αφιερωτές ανέλαβαν τὴν ψήφωση ενός χώρου τοῦ ναοῦ. Χαρακτηριστικό εἶναι ὅτι για ὅλους τοὺς δωρητές, με ἐξαίρεση τὸν τελευταῖο, ἀκολουθεῖται ἡ ἴδια ἐκφραση για να δηλωθεῖ ὁ λόγος τῆς προσφορᾶς (ὑπὲρ εὐχῆς) ὅπως καὶ τὸ ἴδιο ρῆμα για να δηλωθεῖ ἡ πράξη τῆς προσφορᾶς (ἐποίησεν ἢ ἐποίησαν). Με ἐξαίρεση τὸν Σισίνιο καὶ τὴ μητέρα του, δεν εἶναι γνωστό αν καὶ τα υπόλοιπα μέλη τῆς επιγραφῆς συνδέονται μεταξύ τους με συγγενικό δεσμό. Το ρῆμα ἐποίησαν στον ἑβδομο στίχο υποδηλώνει ὅτι καὶ ἡ μητέρα τοῦ Σισσίνιου συμμετείχε στα ἐξόδα τῆς ψήφωσης. Ἀκόμη μία δωρήτρια, τὸ προσωπικό ὄνομα τῆς ὁποίας δεν ἀναγράφεται ἀλλὰ ἀναφέρεται ὡς μητέρα, ἀπαντᾷ στην ἀφιερωματική επιγραφή ναοῦ τοῦ 6ου αἰῶνα στο El-Kerak<sup>356</sup>. Ἡ σειρά με τὴν ὁποία παρατίθενται τα ὀνόματα ἴσως ἀντιστοιχεῖ στο ποσοστό συμμετοχῆς τοῦ κάθε δωρητῆ στα ἐξόδα τῆς ψήφωσης τοῦ πρεσβυτερίου.

Ἀπὸ τοὺς ἕξι συνολικά δωρητές, στην ἀφιέρωση παρατίθενται τα προσωπικά ὀνόματα τῶν τριῶν, τοῦ Θεόδουλου, τοῦ Ὀνήσιμου καὶ τοῦ Σισσίνιου. Ὁ πρῶτος δωρητῆς ἐπιλέγει να ἀναφερθεῖ ὡς εὐλαβῆς ἢ εὐλαβέστατος, ἐνῶ ὁ τελευταῖος ἀπὸ ὅλους τοὺς δωρητές παραθέτει ἀντὶ τοῦ ὀνόματός του τὴ γνωστὴ φράση που δηλώνει μετριοφροσύνης: οὐ̅ οἶδεν ὁ Θεὸς τὸ ὄνομα. Ἡ παραπάνω ἐκφραση ἀπαντᾷ ἀρκετὰ συχνά στις ἀφιερωματικές επιγραφές, ὅπως ἐνδεικτικά στην ἀψίδα τῆς βασιλικῆς στο Λαυρεωτικό Ὀλυμπο τῆς Ἀττικῆς τῶν μέσων τοῦ 5ου αἰῶνα<sup>357</sup>, στο διακονικό τῆς βασιλικῆς στη θέση Χαλάσματα Μολάων<sup>358</sup>, στη βασιλικὴ τοῦ Καστριού στους

<sup>356</sup> «ἐκ προσφορᾶς Φιλίππου | καὶ Φωτινῆς | μητρὸς ὑπὲρ Ἰάναπαύσεως | Ἐλπιδίου πατρὸς» (Donceel-Voute 1988, 156).

<sup>357</sup> «ὑπὲρ εὐχῆς οἱ ὁ Θεὸς τὸ ὄνομα οἶδεν τ[ὸ] ὄνομα καὶ τὸν ἀριφνὸν ἐκαλλιέργησεν» (Ἀσημακοπούλου-Ατζακά 1987, 142, πίν. 224β).

<sup>358</sup> «ὑπὲρ σωτηρίας κ(αὶ) ἀφέ[λ]σεως ἀμαρτιῶν ὧν οἶδεν ὁ Θεὸς τὰ ὀνόματα» (στο ἴδιο, 102, πίν. 142β-γ).



Δελφούς<sup>359</sup>, και εκτός Ιλλυρικού, στη βασιλική του Κτήματος στη Νέα Πάφο (τέλη 5ου – αρχές 6ου αιώνα)<sup>360</sup>.

Κατά τη διάρκεια ανασκαφών του έτους 1969 για την ανέγερση οικοδομής στην οδό Αθηνάς 75, στο οικόπεδο Ηλιοπούλου, στην πόλη της Θεσσαλονίκης, αποκαλύφθηκε ένας χώρος που έφερε ψηφιδωτό δάπεδο, το οποίο αποκολλήθηκε και μεταφέρθηκε στην ΙΣΤ΄ ΕΚΠΑ<sup>361</sup>. Έχουν διασωθεί τμήματα τεσσάρων τετράγωνων διαχώρων. Στο πρώτο διάχωρο μέσα σε τετράγωνο εγγράφεται κύκλος με το θέμα της κουκουνάρας αποτελούμενη από τρίγωνα. Ο κύκλος ορίζεται από δύο ζώνες που κοσμούνται με σπειρομαϊάνδρο και αλυσοειδή πλοχμό, ενώ οι μεταξύ του κύκλου και του τετραγώνου περιοχή φέρει αγγεία με εκφυόμενους ελικοειδείς βλαστούς ή ελισσόμενους φυλλωτούς βλαστούς κισσού. Το δεύτερο διάχωρο φέρει ορθογώνια παραλληλόγραμμα που εναλλάσσονται με οκτάγωνα και το κέντρο κάθε ενός από τα παραπάνω φέρει επιμέρους γεωμετρικά μοτίβα<sup>362</sup>. Στο τρίτο κατά σειρά διάχωρο εικονίζεται οκτάγωνο, στις πλευρές του οποίου εφάπτονται τετράγωνα και στις γωνίες ρόμβοι, ενώ το εσωτερικό αυτών των μοτίβων φέρει άλλα γεωμετρικά κοσμήματα. Στο κεντρικό οκτάγωνο εγγράφεται τετράγωνο με επιγραφή. Η επιγραφή περιβάλλεται από σπειρομαϊάνδρο, ενώ στο χώρο που σχηματίζεται ανάμεσα στο οκτάγωνο και το τετράγωνο αναπτύσσεται ελικοειδής βλαστός εκατέρωθεν ατρακτοειδούς κοσμήματος. Στο τελευταίο διάχωρο σχηματίζεται τετράγωνο στο οποίο εγγράφεται κύκλος με το διακοσμητικό θέμα της κουκουνάρας από τρίγωνα. Στις γωνίες ανάμεσα στο τετράγωνο και στον κύκλο αποδίδονται αγγεία με εκφυόμενους βλαστούς και φύλλα κισσού<sup>363</sup>.

Η αφιερωματική επιγραφή που εντοπίζεται στο τρίτο κατά σειρά διάχωρο αναφέρει τα ακόλουθα:

Εὐ[τυ]χῶς χρῶ | Εὐπρεπῆ | μετὰ | Αὐξανούση(ς).

Η κεφαλαιογράμματη επιγραφή αναπτύσσεται σε τέσσερις στίχους και αναφέρει τις δύο δωρήτριες του ψηφοθετήματος (Εικ.28). Χαρακτηριστική είναι η έκφραση *εὐτυχῶς χρῶ* στην αρχή της επιγραφής. Κατά τη διάρκεια της ρωμαϊκής και ύστερης ρωμαϊκής περιόδου το επίρρημα *εὐτυχῶς*, αντίστοιχο του λατινικού *feliciter* (επιτυχώς),

<sup>359</sup> «ὕπερ εὐχῆς ἑαυτοῦ καὶ τοῦ οἴκου αὐτοῦ οὐ οἶδεν ὁ Θεὸς τὸ ὄνομα ἐποίησεν χρυσίνου ἑνός» (στο ίδιο, 200, πίν. 359α-β).

<sup>360</sup> «οὐ ὁ Θεὸς τὸ ὄνομα οἶδεν | εὐξάμενος ὑπὲρ τοῦ | οἴκου αὐτοῦ ἐψήφωσεν» (Πελεκανίδης-Ατζακά 1974, 148).

<sup>361</sup> Ασημακοπούλου-Ατζακά 1998, 219.

<sup>362</sup> Στο ίδιο, 220.

<sup>363</sup> Ασημακοπούλου-Ατζακά 1998, 221.

απαντά στις ευφημιστικές επιγραφές ως τμήμα ενός μεγαλύτερου κειμένου, αλλά και μεμονωμένα ως ευμενής επιφώνηση<sup>364</sup>. Σε πολλές περιπτώσεις το επίρρημα αντικαθίσταται από το ρήμα εὐτυχῶ εκφράζοντας και στις δύο περιπτώσεις ευχές για καλή μοίρα ή καλή τύχη<sup>365</sup>. Η επιγραφή «εὐτυχία καλή» που εντοπίστηκε στο ψηφιδωτό δάπεδο στην Οικία της Καλής Τύχης στην Όλυνθο, που χρονολογείται στον ύστερο 5ο π.Χ. αιώνα, μαρτυρεί την επιβίωση στις επιγραφές ενός τρόπου έκφρασης της καλής τύχης από την Αρχαιότητα<sup>366</sup>.

Το επίρρημα *εὐτυχῶς* σε συνδυασμό με ένα όνομα σε δότική απαντά αρκετά συχνά σε σφραγίδες ιδίων στη Νότια Συρία, αλλά και σε πολλά άλλα σκεύη και χρηστικά αντικείμενα, όπως σε καμέους, σε δαχτυλίδια και άλλα κοσμήματα, σε αντικείμενα καθημερινής χρήσης όπως επίσης και στις ψηφιδωτές επιγραφές της Ύστερης Αρχαιότητας<sup>367</sup>. Οι πιο συχνοί συνδυασμοί στις ψηφιδωτές επιγραφές του 2ου και 3ου αιώνα είναι επίρρημα/ρήμα ή επίρρημα/ρήμα/όνομα<sup>368</sup>. Επιπλέον, το επίρρημα εὐτυχῶς ενίοτε συνδυάζεται με το ρήμα *χρῶ*<sup>369</sup>, οπότε και παραπέμπει στο λατινικό *utere feliciter* (με επιτυχία να χρησιμοποιηθούν)<sup>370</sup>. Εκτός από ψηφιδωτές επιγραφές, η έκφραση *εὐτυχῶς χρῶ* απαντά και σε άλλα αντικείμενα όπως, σε περικάρπιο του τέλους του 4ου αιώνα από την Ταρσό της Κιλικίας, όπου αναγράφεται εὐτυχῶς χρῶ δια βίου, σε ένα φύλλο χρυσοῦ των αρχών του 5ου. αιώνα, άγνωστης προέλευσης όπου απαντά η ίδια με την επιγραφή στο ψηφιδωτό της Θεσσαλονίκης έκφραση και σε μία πυξίδα που χρονολογείται στον 6ο -7ο αιώνα από την Αίγυπτο, όπου αναγράφεται «εὐτυχῶς χρῶ πάντοτε»<sup>371</sup>. Ενίοτε το εὐτυχῶς αντικαθίσταται από το επίρρημα *εὐ*<sup>372</sup>. Επίσης σε μεταλλικούς πίθους του 6ου αιώνα αντί του *εὐτυχῶς* ή του *εὐ*, στην αρχή των επιγραφών που φέρουν απαντά ο τύπος *ὕγιαίνων χρῶ*<sup>373</sup>.

Συνήθως το όνομα που ακολουθεί το επίρρημα *εὐτυχῶς* αναφέρεται στον ιδιοκτήτη του αντικειμένου, ο οποίος είτε έχει δωρήσει αυτό το αντικείμενο, είτε το έχει προσωπικά διαλέξει είτε τέλος το έχει ειδικώς κατασκευάσει. Πολλές φορές, το όνομα

---

<sup>364</sup> Yangaki 2009, 249, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

<sup>365</sup> Στο ίδιο, 250.

<sup>366</sup> Στο ίδιο, 254. Για την οικία στην Όλυνθο, βλ. Robinson, 503, εικ.2.

<sup>367</sup> Στο ίδιο, 249, 252, 253.

<sup>368</sup> Στο ίδιο, 254.

<sup>369</sup> *Χράομαι-χρῶμαι* και *χρήομαι-χρῶμαι*, μεταχειρίζομαι, ευκτ. *χρῶο-χρῶ*.

<sup>370</sup> Yangaki 2009, 257.

<sup>371</sup> Στο ίδιο, 273-274, πίν. B1, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

<sup>372</sup> Στο ίδιο, 257.

<sup>373</sup> Στο ίδιο, 258.

του δωρητή αποδίδεται σε πώση δοτική<sup>374</sup>. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση ψηφιδωτών δαπέδων από τη Συρία και την Πλαιστίνη όπου αναφέρεται η επιγραφή: «εὐτυχῶς τῷ κτίστη»<sup>375</sup>. Στην προκειμένη περίπτωση, τα ονόματα των δωρητών του ψηφιδωτού αποδίδονται το πρώτο σε πώση δότική και το δεύτερο σε γενική αφού συνδέεται με την πρόθεση *μετά*. Ο Ευπρεπής και η Αυξάνουσα ανέλαβαν από κοινού τα έξοδα της ψήφωσης και σύμφωνα με τα όσα ειπώθηκαν παραπάνω, η επιγραφή απευθύνει μία ευχή για καλή τύχη και καλή μοίρα προς το ζεύγος των δωρητών.

Για την αξιολόγηση της δωρεάς ενός αφιερωτή εξετάζονται η έκταση της δωρεάς και η θέση της αφιέρωσης στο κτήριο. Ως προς το πρώτο, δεδομένου ότι η επιγραφή τοποθετείται σε ένα από τα τέσσερα αποκαλυφθέντα διάχωρα συνάγεται ότι οι δωρητές αφιέρωσαν μόνο το συγκεκριμένο διάχωρο. Δεν αποκλείεται ωστόσο να αφιέρωσαν ολόκληρο το ψηφιδωτό του χώρου όπου ανήκε το τμήμα που αποκαλύφθηκε. Είτε ανέλαβαν τη ψήφωση μόνο του ενός διαχώρου είτε ολόκληρου του χώρου, το πιο πιθανό οι αφιερωτές να ανήκαν στις εύπορες κοινωνικές τάξεις, και το πιο πιθανό να είναι σύζυγοι. Η θέση της επιγραφής μέσα στο κτήριο δεν μπορεί να διευκρινιστεί, δεδομένου ότι με εξαίρεση το τμήμα που αποκαλύφθηκε, δεν έχει αποκαλύφθει τίποτε άλλο.

Ως προς το ίδιο το κτήριο, ο εθνικός χαρακτήρας της επιγραφής αλλά και των ονομάτων των δωρητών υποδηλώνουν ότι πρόκειται για κοσμικό κτήριο<sup>376</sup>. Ίσως ήταν μια οικία εθνικών και το ψηφιδωτό κοσμούσε έναν από τους κεντρικούς της χώρους. Ωστόσο, εθνικά ονόματα δεν είναι άγνωστα στον χριστιανικό κόσμο<sup>377</sup> ενώ επιγραφές στον παραπάνω τύπο που εκφράζουν ευχές για καλή τύχη και μοίρα, επιβιώνουν έως τον ύστερο 6ο ακόμη και στον 7ο αιώνα. Απαντούν σε χριστιανικά κτήρια και ενίοτε σε επιγραφές καθαρά χριστιανικού περιεχομένου<sup>378</sup>. Το τελευταίο υποδηλώνει ότι οι άνθρωποι εκείνης της εποχής ενδιαφέρονταν περισσότερο για τη βεβαιωμένη από την Αρχαιότητα αποτελεσματικότητα των παραπάνω ευχετήριων επιγραφών παρά για την εθνική τους προέλευση<sup>379</sup>. Με βάση τα όσα ειπώθηκαν, είναι εξίσου πιθανό το κτήριο να ήταν μια οικία χριστιανών, βαπτισμένων χριστιανών ή εθνικών. Το γεγονός ότι παρόμοιος τύπος απαντά σε επιγραφή σε ρωμαϊκή οικία που θα αναφερθεί παρακάτω,

---

<sup>374</sup> Στο ίδιο, 258-260.

<sup>375</sup> Στο ίδιο, 260, με τα σχετικά παραδείγματα.

<sup>376</sup> Pallas 1977, 68.

<sup>377</sup> Ενδεικτικά αναφέρεται η περίπτωση της διακόνου Αγριππιανής (βλ. παραπάνω σ.25)

<sup>378</sup> Yangaki 2009, 266.

<sup>379</sup> Στο ίδιο, 267.

καθιστά πιο πιθανή την άποψη ότι και το παραπάνω ψηφοθέτημα ήταν και αυτό τμήμα ρωμαϊκής οικίας. Το ψηφιδωτό έχει χρονολογηθεί στη β' πενηνταετία του 4ου αιώνα<sup>380</sup>.

Επίσης, επιγραφή αφιέρωσης ενός ζεύγους εντοπίζεται στη βασιλική που αποκαλύφθηκε στο Βοσκοχώρι Κοζάνης (επαρχία Μακεδονίας Πρώτης). Ο ναός αποκαλύφθηκε τυχαία το 1935 στο μέσο ενός αγρού<sup>381</sup>, ενώ μετά το πέρας των ανασκαφών ο ψηφιδωτός διάκοσμος καλύφθηκε με χώμα. Πρόκειται για τρίκλιτη βασιλική με ημικυκλική αιίδα στην ανατολική και νάρθηκα στη δυτική πλευρά (Εικ.29). Η είσοδος στο νάρθηκα επιτυγχάνεται με θύρα, έκκεντρα τοποθετημένη σε σχέση με τον άξονα του ναού, γεγονός που δεν επιτρέπει την αβίαστη θέα από την είσοδο του νάρθηκα προς το κεντρικό κλίτος. Στο ιερό βήμα σώζονται ίχνη συνθρόνου που φτάνει σε ύψος το ένα μέτρο, ενώ δεν βρέθηκαν ίχνη αγίας τράπεζας και άμβωνα<sup>382</sup>.

Ψηφιδωτά αποκαλύφθηκαν στο ιερό, στο μεσαίο κλίτος και στο νάρθηκα της βασιλικής. Ένα μεγάλο τμήμα των ψηφιδωτών του νάρθηκα και του κεντρικού κλίτους καταστράφηκε από πυρκαγιά<sup>383</sup>. Στο χώρο του πρεσβυτερίου σχηματίζονται δύο τετράγωνα που περικλείουν δύο αντωπά πτηνά. Περιβάλλονται από μικρότερα τετράγωνα, τα οποία φέρουν ρόμβους και κύκλους. Στην είσοδο του φράγματος του πρεσβυτερίου σχηματίζεται ταινία με φολιδωτό κόσμημα<sup>384</sup>. Το κεντρικό κλίτος διαιρείται σε τρία διάχωρα που περιβάλλονται από διακοσμητική ταινία με σπειρομαϊάνδρο. Το πρώτο από τα ανατολικά διάχωρα φέρει τεμνόμενους κύκλους που σχηματίζουν τετράφυλλα, ενώ στο κέντρο σχηματίζεται κύκλος όπου αποδίδεται πτηνό. Το αμέσως επόμενο διάχωρο διαιρείται με ταινία από πλέγμα σε τέσσερα τετράγωνα που φέρουν άνθος και πτηνό εναλλάξ. Το τρίτο διάχωρο έχει καταστραφεί<sup>385</sup>.

Επιγραφές εντοπίζονται στο κεντρικό κλίτος, μπροστά από την είσοδο στο ιερό βήμα και η δεύτερη στην είσοδο από το νάρθηκα προς το κεντρικό κλίτος. Η πρώτη επιγραφή περιλαμβάνει τη γυναίκα δωρήτρια και έχει ως εξής:

Φίλιππος καὶ Ἰ Δομετία ὑπ' ἐρ εὐχῆς ἐποίησαν· μνήσθητι.

Η κεφαλαιογράμματα αφιέρωση αναπτύσσεται σε τρεις στίχους, περικλείεται σε *tabula ansata* και αναφέρει τους δωρητές του μωσαϊκού, Φίλιππο και Δομετία (Εικ.30).

<sup>380</sup> Ασημακοπούλου-Ατζακά 1998, 221.

<sup>381</sup> Για το Βοσκοχώρι, βλ. Καραγιάννη 2010, 167.

<sup>382</sup> Spigo 1978, 541-542.

<sup>383</sup> Οι ψηφίδες είναι στη θέση τους, αλλά η πτώση των δοκών της οροφής τις μετέτρεψε σε ασβέστη (Ξυγγόπουλος 1940, 14).

<sup>384</sup> Στο ίδιο, 15.

<sup>385</sup> Στο ίδιο, 15-16.

Δεδομένου ότι τα προσωπικά ονόματα των δωρητών δεν συνοδεύονται από κάποιο αξίωμα συνάγεται ότι το ζευγάρι των αφιερωτών είναι κοσμικοί. Η έκφραση «*ὑπὲρ εὐχῆς*» εξηγεί τον λόγο που ώθησε τους δωρητές στη πράξη της δωρεάς, ενώ το ρήμα «*ἐποίησαν*», που αναφέρεται στην ψήφωση του δαπέδου, την προσδιορίζει. Ακολουθεί η προστακτική «*μνήσθητι*», που είναι συντομευμένος τύπος της έκφρασης «*Κύριε, μνήσθητι τῶν δούλων σου*»<sup>386</sup>. ὅπως απαντά και στην επιγραφή της Μαρίας στην Ελασσόνα<sup>387</sup>. Οι δωρητές επιλέγουν το συγκεκριμένο ρήμα με σκοπό να εκφράσουν τη ταπεινοφροσύνη τους προς τον Κύριο<sup>388</sup>. Λόγω της θέσης της επιγραφής η προστακτική αυτή αναφέρεται στον λειτουργούντα ιερέα της βασιλικής, προκειμένου να μνημονεύει τους δωρητές στα δίπτυχα<sup>389</sup>.

Η θέση της αφιερωματικής επιγραφής είναι ενδεικτική της σπουδαιότητας της δωρεάς. Αν και κοσμικοί, οι δύο δωρητές φαίνεται πως διέθεσαν ένα ικανοποιητικό ποσό για την ψήφωση του χώρου μπροστά από το ιερό βήμα, γεγονός που εξηγεί την τιμητική θέση της αφιέρωσής τους. Η παραπάνω διαπίστωση οδηγεί στο συμπέρασμα ότι οι δωρητές ανήκαν στα ανώτερα κοινωνικά στρώματα και είχαν την οικονομική δυνατότητα μιας τέτοιας δωρεάς. Η δεύτερη αφιερωματική επιγραφή που βρίσκεται ακριβώς στο κατώφλι της κεντρικής εισόδου από το νάρθηκα στον κυρίως ναό, δεν αναφέρει τα ονόματα των δωρητών, οι οποίοι επιλέγουν τη γνωστό τύπο ανωνυμίας «*ὧν οἶδεν ὁ Θεός τὰ ὀνόματα*». Αμφότερες οι επιγραφές τοποθετούνται σε δύο κομβικά σημεία του ναού, ακολουθώντας την είσοδο του κλήρου από το νάρθηκα στο κεντρικό κλίτος και από εκεί στο πρεσβυτήριο<sup>390</sup>.

Ὡς προς την τεχνοτροπία των ψηφιδωτών παρατηρείται διαφορά ανάμεσα στην απόδοση του γεωμετρικού διακόσμου και των ζωικών θεμάτων. Ενώ ο γεωμετρικός διάκοσμος αποδίδεται με σχετική ανακρίβεια, τα πτηνά είναι ἄρτια εκτελεσμένα με μεγάλη φυσικότητα. Επιπλέον, δεν παρατηρείται καμία συνοχή στο σύνολο του εικονογραφικού διακόσμου, αλλά τα θέματα παρατίθενται ακανόνιστα προς πλήρωση του χώρου, ὅπως και στη βασιλική του Αγίου Δημητρίου Υψηλομετώπου στη Λέσβο<sup>391</sup>. Το ψηφιδωτό δάπεδο του Βοσκοχωρίου παρουσιάζει μεγάλη θεματική συγγένεια με τα

<sup>386</sup> Ριζάκης, Τουράτσογλου 1985, 103.

<sup>387</sup> Βλ. παραπάνω σ. 19-20.

<sup>388</sup> Caillet 1993, 411.

<sup>389</sup> Ευγγόπουλος 1940, 19.

<sup>390</sup> Spiro 1978, 543.

<sup>391</sup> Ασημακοπούλου-Ατζακά 1987, 134, πίν. 114.

επιτοίχια ψηφιδωτά των καμαρών του Αγίου Γεωργίου Θεσσαλονίκης. Το γεγονός αυτό οδηγεί στο συμπέρασμα ότι ο ψηφοθέτης είχε ως πρότυπα τα ψηφιδωτά μεγάλων κέντρων, όχι όμως και την απαιτούμενη δεξιοτεχνία που θα οδηγούσε σε ένα άρτιο τεχνικά αποτέλεσμα<sup>392</sup>.

Στο ψηφιδωτό δάπεδο της βασιλικής του Βοσκοχωρίου δεν παρατηρείται η θεματική ενότητα που διαπιστώνεται στη βασιλική του Δουμετίου στη Νικόπολη και σε άλλα ψηφιδωτά σύνολα του 6ου αιώνα. Η φυσικότητα στην εκτέλεση των πτηνών, όπως και στον Άγιο Γεώργιο Θεσσαλονίκης, απέχει από τη σχηματικότητα της βασιλικής του Αγίου Δημητρίου Υψηλομετώπου Λέσβου και της βασιλικής Δ της Νέας Αγχιάλου, που τοποθετούνται στη β' πενηταετία του 6ου αιώνα. Με βάση τις παραπάνω τεχνοτροπικές παρατηρήσεις, η βασιλική του Βοσκοχωρίου χρονολογείται στα τέλη του 6ου αιώνα<sup>393</sup>.

---

<sup>392</sup> Ευγγόπουλος 1940, 17.

<sup>393</sup> Στο ίδιο, 21-22. Σύμφωνα με τη Spiro (1978, 544), η βασιλική χρονολογείται στον πρώιμο 6ο αιώνα ή λίγο αργότερα.

#### 4. ΓΥΝΑΙΚΕΣ ΣΕ ΣΥΛΛΟΓΙΚΕΣ ΧΟΡΗΓΙΕΣ

Σε πολλές αφιερωματικές επιγραφές εντοπίζονται παραπάνω από δύο τουλάχιστον δωρητές που έχουν αναλάβει την ψήφωση μιας περιοχής σε ένα εκκλησιαστικό ή ιδιωτικό κτήριο. Η από κοινού ανάληψη των εξόδων για την ψήφωση μιας περιοχής του δαπέδου ορίζεται ως συλλογική χορηγία<sup>394</sup>. Τα μέλη μιας συλλογικής χορηγίας μπορεί να ανήκουν σε μια οικογένεια, αλλά μπορεί να είναι και μεμονωμένοι ιδιώτες χωρίς φανερό σύνδεσμο μεταξύ τους. Συνήθως εκπροσωπούν τα μεσαία κοινωνικά στρώματα γεγονός που οδηγεί σε περιορισμένης έκτασης δωρεές. Στις επιγραφές συλλογικής χορηγικής δραστηριότητας αναφέρεται το όνομα του δωρητή, χωρίς τίτλους και ενίοτε, το επάγγελμά του<sup>395</sup>. Πολλοί οι δωρητές μπορεί να έχουν αναλάβει από κοινού την ψήφωση ενός συγκεκριμένου χώρου σε ένα κτήριο ή συσσωρεύονται σε ένα μόνο διάχωρο<sup>396</sup>. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση συλλογικής χορηγίας στη βασιλική του Αγίου Λεωνίδα στο Κλαυσείον της Ευρυτανίας (β' τέταρτο του 6ου αιώνα) ο κλήρος ανέλαβε την ψήφωση του διαώρου μπροστά από την αγία τράπεζα, όπως και του πρώτου από τα ανατολικά διαώρου<sup>397</sup>. Επίσης, στη βασιλική στη θέση Χαλάσματα των Μολάων της Λακωνίας (β' μισό 6ου αιώνα) οι δύο αφιερωματικές επιγραφές αναφέρουν ότι η μούσωση είναι αποτέλεσμα συλλογικής χορηγίας<sup>398</sup>. Στην ίδια κατηγορία, εκτός Ιλλυρικού, εντάσσονται η επιγραφή του κλήρου σε κτήριο του 5ου αιώνα που αποκαλύφθηκε στη βορειοανατολική γωνία της βασιλικής της Αγίας Αναστασίας Αρκάσας στην Κάρπαθο<sup>399</sup>, όπως και η αφιερωματική επιγραφή του επισκόπου και μελών του κλήρου στο νάρθηκα της βασιλικής της Αγίας Αναστασίας Κύρου Αρκάσας (τέλη 5ου - αρχές 6ου αιώνα)<sup>400</sup>. Ενίοτε τα ονόματα των δωρητών παρατίθενται σε μορφή καταλόγου, όπως στην παλαιοχριστιανική βασιλική του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου, στην Τιθορέα της Φθιώτιδας όπου, σε δύο μαρμάρινες πλάκες οι οποίες χρησιμοποιήθηκαν ως βάση της αγίας τράπεζας, χάραχθηκαν, στην μία τα

<sup>394</sup> Ενδεικτικά, Caillet 1993, 53, 172, 149, 152-155. Να σημειωθεί ότι στη Δύση προτιμάται ο τύπος «*cum suis*» για τα μέλη μιας οικογένειας συμμετέχουν στη δωρεά.

<sup>395</sup> Ασημακοπούλου-Ατζακά 1990, 241.

<sup>396</sup> Στο ίδιο.

<sup>397</sup> Ασημακοπούλου- Ατζακά 1987, 167-168.

<sup>398</sup> Στο ίδιο, 102, πίν. 142α-γ.

<sup>399</sup> Πελεκανίδης-Ατζακά 1974, 53.

<sup>400</sup> Στο ίδιο, 60, πίν. 21γ.

ονόματα πέντε δωρητών και στην άλλη τα ονόματα σαράντα πέντε δωρητών καταχωρημένα σε δύο στήλες<sup>401</sup>.

Μεγάλες δωρεές, όταν δεν προέρχονται από μέλη των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων, πραγματοποιούνται από πολλά άτομα μαζί ως συλλογική προσφορά<sup>402</sup>. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του ναού του Αγίου Γεωργίου στο όρος Ναβού (Nebo) στην Ιορδανία, όπου οι κάτοικοι της κόμης κάνουν συλλογική προσφορά στον άγιο Γεώργιο, τον τιμώμενο άγιο του ναού<sup>403</sup>. Επίσης, στο ναό των Αγίων Λώτ και Προκοπίου στη ίδια περιφέρεια υπάρχει όμοια συλλογική δωρεά από τα μέλη της τοπικής κοινότητας<sup>404</sup>. Συλλογικές χορηγίες με τη συμμετοχή και γυναικών δωρητριών στην Διοίκηση Μακεδονίας απαντούν στη Θεσσαλονίκη, στους Στόβους (επαρχία επαρχία Μακεδονίας Πρώτης) και στο Βουθρωτό (επαρχία Ηπείρου Παλαιάς).

Κατά τη διάρκεια ανασκαφών στην οδό Λαπιθών 7, νοτίως του ναού του Προφήτη Ηλία στην πόλη της Θεσσαλονίκης, ήρθε στο φως δάπεδο οικίας με αφιερωματική επιγραφή συλλογικής χορηγίας<sup>405</sup>. Πιο συγκεκριμένα, αποκαλύφθηκε αφιδωτό τρικλίνιο, τμήμα πολυτελούς κτιριακού συγκροτήματος, το οποίο εκτείνεται σε όλα τα παρακείμενα οικοπέδα<sup>406</sup>. Είναι κτισμένο επάνω σε άνδηρα, ίσως το παλαιότερο γνωστό κτήριο στη Θεσσαλονίκη που έχει οικοδομηθεί με αυτόν το τρόπο. Η αφίδα είναι προσανατολισμένη δυτικά και το δάπεδό της είναι στρωμένο με χονδρό ψηφιδωτό<sup>407</sup>. Ο χώρος του τρικλινίου σώζει σε μεγάλη έκταση και σε ακέραιη κατάσταση ψηφιδωτά και τοιχογραφίες ως το ύψος δύο μέτρων (2 μ.)<sup>408</sup>.

Το ψηφιδωτό δάπεδο εντοπίζεται ανατολικά από την αφίδα και διακρίνεται για την τριχρωμία του. Από δυτικά προς ανατολικά η σύνθεση έχει ως εξής: τρία συνεχόμενα τετράγωνα διάχωρα που φέρουν το βόρειο και το νότιο φοιλιωτό κόσμημα, ενώ το κεντρικό αλυσοειδή πλοχμό, ορίζονται από πλοχμό. Ακολουθεί ταινία με

---

<sup>401</sup> Στην πρώτη πλάκα αναγράφονται τα ονόματα Ανδρέας, Ιωάννης (δύο φορές), Τρύφωνα, Ιωάννα, ενώ το πρώτο όνομα δεν μπορεί να αναγνωσθεί με ασφάλεια. Από την δεύτερη πλάκα έχουν αναγνωσθεί τα ακόλουθα ονόματα: Πρόκλα, Συνόδιος, Παντολέων (τρεις φορές), Ιωάννης (τρεις φορές), Παυλίνος, Εγγένιος, Ανδρέας (δύο φορές), Ποθήμενος, Πολυχρόν(ι)ος, Τατιανή, Ζωσίμη, Εγγενικός, Κοσμάς, Ύπατία, Ιωάννα (δύο φορές), Χαρυσίμη, Λέων, Αγαθοκλεία, Πάμενα(:). Η συσώρευση σαράντα πέντε ονομάτων στην δεύτερη στήλη σε αντίθεση με την παράθεση πέντε μόλις ονομάτων στην πρώτη, σχετίζεται με το ύψος της προσφοράς (Γιαλούρη, Αναστασιάδου 2010, 459-462).

<sup>402</sup> Ασημακοπούλου- Ατζακά 1990, 242.

<sup>403</sup> «Άγιε Γεώργιε πρόσδεξαι | τὴν προσφορὰν κ(αι) τὸν κά|ματον τοὺς ἀνθρώπους | τῆ κόμη ταύτη...» (Ασημακοπούλου-Ατζακά 1990, 242, εικ.19, όπου και η σχετική βιβλιογραφία).

<sup>404</sup> Στο ίδιο, με τη σχετική βιβλιογραφία.

<sup>405</sup> Ελευθεριάδου 1990, 332.

<sup>406</sup> Στο ίδιο.

<sup>407</sup> Ασημακοπούλου-Ατζακά 1998, 258, σημ. 225.

<sup>408</sup> Στο ίδιο, 332.



ελικοειδή βλαστό και, στη συνέχεια, δύο ορθογώνια διάχωρα όπου εικονίζεται πλέγμα στο βόρειο και επιγραφή στο νότιο. Στη συνέχεια σχηματίζεται σύνθεση από οκτάκτινα αστεροειδή σχήματα, τα οποία σχηματίζονται από πλάγια παραλληλόγραμμα που σχηματίζουν μεγαλύτερα ορθά και μικρότερα κατά κορυφήν τετράγωνα εναλλάξ. Τα τετράγωνα κοσμούνται με ανθέμια, πλοχμούς, κισσόφυλλα, ζατρίκια και άλλα γεωμετρικά θέματα. Το σύνολο των παραπάνω διακοσμητικών συνθέσεων ορίζεται από ταινία συμπλεκόμενων κύκλων που σχηματίζουν τετράφυλλα. Στη βορειανατολική πλευρά το θέμα αντικαθίσταται από παραλληλόγραμμα που εναλλάσσονται με τετράγωνα, όπου τα σωζόμενα εξ αυτών φέρουν επιμέρους γεωμετρικά σχήματα<sup>409</sup>.

Η επιγραφή που βρίσκεται στο βόρειο διάχωρο αναφέρει τα εξής:

Εὐτ[υχ]ῶς | Εὐσεβίῳ· | εὐτ[υχ]ῶς | Μαρκία· | εὐτ[υχ]ῶς | Ἑλλαδίτη | κα[ι]  
Κλημεντίνη.

Η κεφαλαιογράμματα αφιέρωση αναπτύσσεται σε επτά συνολικά στίχους και αναφέρει τα ονόματα των επτά δωρητών του ψηφοθετήματος. Τα περισσότερα ονόματα συνοδεύονται από μικρά φύλλα κισσού<sup>410</sup>. Χαρακτηριστικό είναι ότι το επίρρημα *εὐτυχῶς* απαντά τρεις φορές στην επιγραφή, ουσιαστικά συνοδεύοντας τα ονόματα των αφιερωτών, με εξαίρεση το όνομα της τελευταίας δωρήτριας. Τα ονόματα αποδίδονται σε πτώση δοτική ως δοτικές ηθικές. Όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, το επίρρημα *εὐτυχῶς* με όνομα σε δοτική που έπεται, απαντά αρκετά συχνά σε επιγραφές μωσαϊκών δαπέδων αλλά και σκευών. Αναφέρεται στο δωρητή, τον ιδιοκτήτη ή τον κατασκευαστή και έχει ευχετικό χαρακτήρα<sup>411</sup>. Εκτός Ιλλυρικού, χαρακτηριστική είναι η ψηφιδωτή επιγραφή στον προθάλαμο του συγκροτήματος του Ευστολίου (α' μισό 5ου αιώνα) στο Κούριον στην Κύπρο όπου αναγράφεται: «Εἶσ[αγε] ἐπ' ἀγα[θῶ] | Εὐτυχῶς τῶ οἴκῳ»<sup>412</sup> ή η ευχετική επίκληση «εὐτυχῶς» στην είσοδο κτηρίου του τελευταίου τετάρτου του 4ου αιώνα από τη Σέπφωρη στο Ισραήλ<sup>413</sup>.

Η επιγραφή εντοπίστηκε στο τρικλίνιο της οικίας. Τα τρικλίνια είναι χώροι σχεδιασμένοι για παράθεση γευμάτων σε ειδικές περιστάσεις. Αρχικά, ήταν μικρών διαστάσεων δωμάτια και σταδιακά εξελίχθηκαν στον πιο σημαντικό χώρο της

<sup>409</sup> Στο ίδιο, 1998, 258-259.

<sup>410</sup> Ασημακοπούλου-Ατζακά 1998, 259, σημ. 228. Στον πρώτο και στον τελευταίο στίχο διαπιστώνεται επισκευή στα αρχαία χρόνια με λευκού χρώματος ψηφίδες (στο ίδιο, σημ. 227).

<sup>411</sup> Yangaki 1990, 260.

<sup>412</sup> Πελεκανίδης-Ατζακά 1974, 143-144, πίν.128β.

<sup>413</sup> Ασημακοπούλου-Ατζακά 2003, 125-126, εικ.145.

ρωμαϊκής οικίας έως την παρακμή και αντικατάστασή του από το στιβάδιο, που σε ορισμένες περιπτώσεις ήταν τρίκογχο<sup>414</sup>. Την ψήφωση αυτού του σημαντικού χώρου ανέλαβαν από κοινού οι δωρητές που αναφέρονται στην επιγραφή. Δεδομένου ότι το τρικλίνιο αποτελεί το κυριότερο δωμάτιο συμποσίων αυτής της αριστοκρατικής έπαυλης της πόλης, συνάγεται ότι οι δωρητές ήταν εύποροι πολίτες των ανώτερων κοινωνικών τάξεων. Η σειρά με την οποία παρατίθενται τα ονόματα στην επιγραφή ίσως αντανακλά το ποσοστό συμμετοχής του κάθε δωρητή στα έξοδα της ψήφωσης. Πιθανώς, τέλος, οι αφιερωτές να συνδέονται μεταξύ τους με συγγενικό δεσμό, αλλά η επιγραφή δεν μας επιτρέπει να αποφανθούμε οριστικά. Η τεχνοτροπική ανάλυση των διακοσμητικών θεμάτων του ψηφιδωτού δαπέδου και των τοιχογραφιών επιτρέπει τη χρονολόγηση του κτίσματος στο β' μισό του 5ου αιώνα<sup>415</sup>.

Δύο περιπτώσεις συλλογικής χορηγίας όπου συμμετέχουν γυναίκες δωρήτριες απαντούν στους Στόβους, στο γνωστό ως Παλάτι της Περιστερίας. Πρόκειται για ένα συγκρότημα κτηρίων στα ανατολικά του Παλατιού του Παρθενίου, που περιβάλλεται στα δυτικά και στα ανατολικά από την *Via Principalis Inferior* και *Superior* αντίστοιχα, στα βόρεια από την *Via Axia* και στα νότια από την *Via Theodosia*, όπως έχουν ονομαστεί οι οδοί της πόλης από τους ερευνητές. Όπως και το Παλάτι του Παρθενίου, έτσι και το Παλάτι της Περιστερίας ήταν ιδιωτική έπαυλη. Ωστόσο, το μεγάλο μέγεθος του συγκροτήματος οδηγεί στο συμπέρασμα ότι δεν ήταν μία οικιστική μονάδα για μία οικογένεια, αλλά διέμεναν σε αυτό οικογένειες που ασφαλώς είχαν μεταξύ τους συγγενικούς δεσμούς (Εικ.31). Επιπλέον, μία σειρά δωματίων στα δυτικά ίσως να ήταν μικρά καταστήματα ή καταλύματα για λιγότερο εύπορα μέλη του οίκου<sup>416</sup>. Τα μικρά δωμάτια ανατολικά της αυλής πιθανώς να ήταν αποθηκευτικοί χώροι και συνδέονταν με την *Via Principalis Inferior* με μικρή κλίμακα. Ομοίως, τα δωμάτια στη βόρεια πλευρά του συγκροτήματος συνδέονται με την *Via Axia*<sup>417</sup>.

Το πιο χαρακτηριστικό στοιχείο του συγκροτήματος είναι τα δύο αφιδωτά δωμάτια στο νότιο τμήμα. Οι αφίδες έχουν δυτικό προσανατολισμό και συνδέονται μεταξύ τους μέσω υπαίθριας αυλής<sup>418</sup>. Στα νότια των δωματίων υπάρχει ακόμη μία

---

<sup>414</sup> Brands, Rutgers 2005, 787-795. Lavin 1962, 5.

<sup>415</sup> Ελευθεριάδου 1990, 332.

<sup>416</sup> Wiseman 1973, 40.

<sup>417</sup> Στο ίδιο, 41.

<sup>418</sup> Στο ίδιο, 40.

αυλή<sup>419</sup>. Η αφιερωματική επιγραφή στο ανατολικό δωμάτιο οδηγεί στο συμπέρασμα ότι τα δύο αψιδωτά κτήρια αποτελούσαν την οικία της οικογένειας της Περιστερίας<sup>420</sup>. Με εξαίρεση το ημικύκλιο της αψίδας, το δάπεδο του ανατολικού δωματίου φέρει ψηφιδωτά, τα οποία διατάσσονται σε εννέα συνολικά διάχωρα (Εικ.32). Η αφιερωματική επιγραφή στο διάχωρο που βρίσκεται αριστερά της εισόδου προς το δωμάτιο αποκαλύφθηκε το 1934 και έχει ως εξής<sup>421</sup>:

Ρουφίνος, Περιστερία, | Περγέτουα, Πρωτάσις | Ἐλπίδις, Ἰωάννης |  
Αὐρηλλιανός, Περιστερία.

Η επιγραφή αποδίδεται με κεφαλαία γράμματα, σε τέσσερις στίχους και σε κάθε στίχο αναγράφονται δύο ονόματα (Εικ.33)<sup>422</sup>. Το όνομα *Περιστερία* αναγράφεται δύο φορές και παραπέμπει στην αφιερωματική επιγραφή της Περιστερίας στην επισκοπική βασιλική. Σύμφωνα με τους ανασκαφείς James Wiseman και Djorge Mano-Zissi, το όνομα *Περιστερία* που αναφέρεται στην πρώτη γραμμή της επιγραφής, δεν είναι όνομα αλλά το πατρώνυμο *Περιστερίας*. Σύμφωνα, επίσης, με τον Wiseman το *Ἐλπίδις* δεν είναι όνομα αλλά η γενική πτώση της λέξης *ἐλπίς*<sup>423</sup>. Ωστόσο, οι δύο παραπάνω υποθέσεις δεν φαίνεται να ευσταθούν. Οι όροι όλοι είναι στην ονομαστική και πρόκειται για ονόματα. Η διπλή αναφορά του ονοματος *Περιστερία* υποδηλώνει την ύπαρξη δύο γυναικών με το ίδιο όνομα. Η επιγραφή είναι στην ουσία ένας κατάλογος με τα ονόματα οκτώ δωρητών που χρηματοδότησαν την ψήφωση του διαχώρου<sup>424</sup>. Στο πλαίσιο αυτό εξηγείται και η παντελής απουσία συμπληρωματικών στοιχείων για τους δωρητές ή άλλων δευτερευουσών στοιχείων, όπως συνηθίζεται στις αφιερωματικές επιγραφές. Οι αφιερωτές πιθανότατα ήταν μέλη της ίδιας οικογένειας που κατοικούσαν στο κτήριο. Το κείμενο της αφιέρωσης βρίσκεται στο άνω τμήμα του διαχώρου. Το υπόλοιπο διάχωρο φέρει γεωμετρικά μοτίβα.

Στο ίδιο αψιδωτό κτήριο εντοπίζεται ακόμη μία αφιερωματική επιγραφή. Βρίσκεται στο διάχωρο ακριβώς στην είσοδο του δωματίου, μέσα σε ένα κυκλικό μετάλλιο. Η αφιέρωση που σώζεται πολύ αποσπασματικά, αναφέρει τα εξής:

<sup>419</sup> Ανασκαφές σε αυτό το τμήμα της αυλής αποκάλυψαν την ύπαρξη ενός ύστερου ελληνιστικού νεκροταφείου. Στο χώρο της αυλής, βρέθηκαν τάφοι του 2ου π.Χ. αιώνα, ενώ τέσσερις τάφοι της ίδιας περιόδου αποκαλύφθηκαν κατά μήκος του νοτίου τοίχου της αυλής (στο ίδιο, 43).

<sup>420</sup> Στο ίδιο, 41.

<sup>421</sup> Feissel 1983, 233.

<sup>422</sup> Στο ίδιο, 234.

<sup>423</sup> Feissel 1983, 233 και Wiseman, Mano-Zissi 1971, 399, σημ. 22.

<sup>424</sup> Feissel 1983, 233-234.

[ \_ \_ \_ ]ισηνία | [ \_ Γεώρ]γισ | [ \_ \_ \_ ]σις | [ \_ Πρω]τάσις, Ἐλπίδια | [ \_ \_ \_ ]  
Περπέτουα.

Η κεφαλαιογράμματα αφιέρωση αναπτύσσεται σε πέντε στίχους και αναφέρει τα ονόματα των δωρητών του ψηφιδωτού. Κάποια ονόματα δεν σώζονται καθόλου, ενώ κάποια άλλα λόγω της κακής κατάστασης του ψηφιδωτού, δεν είναι δυνατό να αναγνωσθούν. Για το όνομα στον δεύτερο και τον τρίτο στίχο προτείνονται τα ονόματα *Γεώργις* και *Πρωτάσις* αντίστοιχα<sup>425</sup>. Παρατηρείται ότι το όνομα *Περπέτουα* είναι κοινό και στις δύο επιγραφές, ενώ στην εδώ επιγραφή απαντά το θηλυκό όνομα *Ἐλπίδια*. Όπως και στην παραπάνω επιγραφή, οι αφιερωτές πιθανότατα συνδέονται μεταξύ τους με συγγενικό ή άλλο δεσμό.

Όσον αφορά στην αξιολόγηση της δωρεάς, μπορούν να γίνουν αρκετές υποθέσεις. Δεδομένου ότι στις περιπτώσεις συλλογικής χορηγίας, η δωρεά μπορεί να αναφέρεται σε ένα μόνο διάχωρο ή σε έναν ολόκληρο χώρο<sup>426</sup>, συνάγεται ότι οι παραπάνω αφιερωτές ανέλαβαν την ψήφωση όλου του οικοδομήματος. Η κεντρική θέση της αποσπασματικά σωζόμενης επιγραφής, στην είσοδο του δωματίου, μπροστά από το αναβρυτήριο και μάλιστα σε συνδυασμό με την τοποθέτησή της σε κυκλικό μέταλλιο (έμβλημα), οδηγεί στο συμπέρασμα ότι πρόκειται για τους κύριους ή τους πρώτους δωρητές των ψηφιδωτών δαπέδων. Πιθανότατα τα ονόματα των δωρητών της δεύτερης επιγραφής, αριστερά της εισόδου, να αφορούν σε μεταγενέστερη, έστω και στο ελάχιστο δωρεά. Η παραπάνω υπόθεση ενισχύεται από την επανάληψη του ονόματος της *Περπέτουας*, που πιθανώς να είναι το ίδιο πρόσωπο και στις δύο επιγραφές. Δεν αποκλείεται, ωστόσο, η διπλή αναφορά του ονόματος της *Περπέτουας* να υποκρύπτει περίπτωση συμπληρωματικής δωρεάς. Δεν αποκλείεται, επίσης, να υπάρχουν δύο γυναίκες με το ίδιο όνομα, όπως και στη περίπτωση της *Περιστερίας*. Είναι εξίσου πιθανή μία περίπτωση συμπληρωματικής δωρεάς, όσο και συμπληρωματικής αναφοράς των ονομάτων των δωρητών. Επιπλέον, η τοποθέτηση των επιγραφών στα πρώτα διάχωρα του κάθε τομέα μπορεί να σημαίνει ότι οι δωρητές ανέλαβαν την ψήφωση όλης της οριζόντιας σειράς. Εφόσον μάλιστα απουσιάζει κάποια αφιερωματική επιγραφή στον τρίτο οριζόντιο τομέα, θα μπορούσαμε να υποθέσουμε εύλογα ότι οι δωρητές που αναγράφονται στο μέταλλιο ανέλαβαν την ψήφωση και αυτού του τμήματος του ψηφιδωτού δαπέδου.

<sup>425</sup> Πρόκειται για τα ονόματα Γεώργιος και Πρωτάσιος, με σίγηση του «ο».

<sup>426</sup> Ασημακοπούλου-Ατζακά 1990, 241.

Η διακόσμηση του δαπέδου του δωματίου χαρακτηρίζεται από μεγάλη ποικιλία διακοσμητικών θεμάτων. Τα νότιότερα διάχωρα φέρουν διακόσμηση με γεωμετρικά μοτίβα, λιοντάρια, ελάφια και άλλα ζώα. Το κεντρικό διάχωρο του μεσαίου τομέα φέρει μαρμάρينو αναβρυτήριο και τα εκατέρωθεν διάχωρα κοσμούνται με σκηνές από τον κόσμο του νερού. Επιπλέον, στο ανατολικότερο διάχωρο αυτού του τομέα αποδίδεται ένας άνδρας με τρίαίνα. Ο βορειότερος τομέας φέρει γεωμετρικά, φυτικά και ζωικά μοτίβα. Στο βορειότερο διάχωρο απεικονίζονται δύο ελάφια εκατέρωθεν ενός κανθάρου και ένα δένδρο που εκφύεται από αγγείο. Το κεντρικό διάχωρο φέρει το μετάλλιο της αφιέρωσης, ενώ το τελευταίο περικλείει γεωμετρικά μοτίβα και την επιγραφή. Η ψηφιδωτή σύνθεση περιβάλλεται στο σύνολό της από σχοινόσχημο κόσμημα<sup>427</sup>.

Όσον αφορά στην τέχνη των ψηφιδωτών στο Παλάτι της Περιστερίας, οι εικονιστικές συνθέσεις διαφέρουν από τα υπόλοιπα σύγχρονα ψηφιδωτά δάπεδα στους Στόβους. Επιρροές διαπιστώνονται από το δυτικό μισό της αυτοκρατορίας όπου οι εικονιστικές συνθέσεις σε συνδυασμό με γεωμετρικά θέματα συνηθίζονται αρκετά. Η διευθέτηση των θεμάτων δεν ακολουθεί κάποια ιδιαίτερη τάξη. Παρατηρείται μια συγκεκριμένη επιλογή θεμάτων για κάθε τομέα. Τα διάχωρα που φέρουν τα αδαμαντοειδή κοσμήματα με τα καμπυλόγραμμα άκρα θυμίζουν αρκετά αντίστοιχα διακοσμητικά θέματα από το Παλάτι του Θεοδοσίου. Τα θαλάσσια όντα στα εκατέρωθεν του αναβρυτηρίου διάχωρα αποδίδονται σε ελεύθερο κάμπο, χωρίς ιδιαίτερη αλληλεπίδραση μεταξύ τους<sup>428</sup>. Τα ψηφιδωτά χρονολογούνται στο α΄ μισό του 5ου αιώνα<sup>429</sup> και μετασκευάστηκαν αρκετές φορές με χρήση διαφορετικών υλικών, ενώ τα δωμάτια φαίνεται ότι κατοικήθηκαν καθ' όλη τη διάρκεια του 5ου αιώνα<sup>430</sup>.

Αφιερωματική επιγραφή, με συμμετοχή γυναίκας δωρήτριας εντοπίστηκε στην πεδιάδα Βρίνα που βρίσκεται νότια του Βουθρωτού (Επαρχία Παλαιάς Ηπείρου). Κατά τη διάρκεια ανασκαφικής έρευνας στην πεδιάδα το 2004, αποκαλύφθηκαν τα θεμέλια μιας τρίκλιτης παλαιοχριστιανικής βασιλικής με ημικυκλική αψίδα στην ανατολική πλευρά και δώροφο νάρθηκα στη δυτική, ο οποίος είναι κτισμένος επάνω σε πρωιμότερο κτίσμα (Εικ.34)<sup>431</sup>. Η συνέχεια των ανασκαφών το επόμενο έτος αποκάλυψε ότι πρόκειται για ένα μεγάλο αψιδωτό κτήριο, ίσως το τρικλίνιο μιας ρωμαϊκής οικίας, το οποίο εγκαταλείφθηκε εξαιτίας ενός κατακλυσμού κατά τη

---

<sup>427</sup> Wiseman 1973, 41.

<sup>428</sup> Kolarik 1980, 186.

<sup>429</sup> Στο ίδιο.

<sup>430</sup> Wiseman 1973, 43.

<sup>431</sup> Butrint 2004, 8.

διάρκεια του 3ου αιώνα. Η βασιλική παρέμεινε σε χρήση ως τον 9ο αιώνα οπότε και εγκαταλείπεται<sup>432</sup>.

Το κεντρικό κλίτος και το ιερό βήμα της βασιλικής βρέθηκαν στρωμένα με ψηφιδωτά δάπεδα. Το ψηφιδωτό του κεντρικού κλίτους εκτείνεται έως το τέμπλο του ιερού και είναι μία ενιαία σύνθεση από οκτάγωνα, τα οποία περικλείουν φυτά, φρούτα και ζώα (Εικ.35)<sup>433</sup>. Στις γωνίες των οκταγώνων σχηματίζονται κύκλοι και στο εσωτερικό τους ρομβοειδές κόσμημα. Η κεντρική σύνθεση περιβάλλεται από τρεις διακοσμητικές ταινίες με γεωμετρικά και φυτικά μοτίβα. Το εικονογραφικό πρόγραμμα του ιερού βήματος διαφέρει από αυτό του κεντρικού κλίτους. Μπροστά από την αγία τράπεζα αποδίδεται μία αψιδωτή aedicula από δύο πτηνά και δύο κυπαρίσσια. Στο χώρο γύρω από αυτό το μοτίβο σχηματίζονται οκτάγωνα που περικλείουν φυτικά και γεωμετρικά θέματα. Στις δύο στενές πλευρές μέσα σε διάχωρα αποδίδονται γεωμετρικά μοτίβα<sup>434</sup>.

Η αφιέρωση της γυναίκας δωρήτριας εντοπίζεται στο κεντρικό κλίτος του ναού και έχει ως εξής:

[.....] καὶ ἀν[α]παυσ-

[...δο]ύλης σου

[.....].η...λ

[.....].....μ

[.....]

[.....].

Η κεφαλαιογράμματα αφιέρωση αναπτύσσεται σε έξι στίχους μέσα σε δέλτο. Η επιγραφή σώζεται πολύ αποσπασματικά και, σύμφωνα με την πρόταση αποκατάστασης του δεύτερου στίχου, φαίνεται ότι, ένας από τους δωρητές ήταν γυναίκα. Η δωρήτρια επιλέγει να αναφερθεί ως δούλη [του Θεού] επιδιώκοντας να καθιερώσει μεταξύ της ίδιας και του Θεού μία ιδιαίτερη σχέση. Η αποσπασματικά σωζόμενη φράση [ὑπέρ] καὶ ἀναπ[α]ύσεως φανερώνει το λόγο της δωρεάς από την πλευρά της αφιερώτριας, η οποία εύχεται για την σωτηρία της ψυχής της.

---

<sup>432</sup> Butrint 2005, 9.

<sup>433</sup> Στο ίδιο, 8.

<sup>434</sup> Για εικόνα του ψηφιδωτού, βλ. [www.butrint.com](http://www.butrint.com), «The Mosaic Pavement of the Vrina Basilica».

Η αφιέρωση δεν αντιστοιχεί σε συγκεκριμένο διάχωρο, αλλά εντάσσεται στο σύνολο του ψηφιδωτού, όπως και η αφιέρωση των ανώνυμων δωρητών που βρίσκεται στο δυτικό τμήμα του κεντρικού κλίτους<sup>435</sup>. Ωστόσο, το μέγεθος αλλά και η θέση της εν λόγω επιγραφής, πιο κοντά στο πρεσβυτέριο του ναού, υποδηλώνει ότι, ήταν η πιο σημαντική από τις δύο. Διαπιστώνεται ότι, η ψήφωση του δαπέδου πραγματοποιήθηκε με τη συμβολή πολλών δωρητών, οι προσφορές των οποίων αφού αξιολογήθηκαν, τοποθετήθηκαν ανάλογα με τη χρηματική τους συμβολή κατά μήκος του κεντρικού κλίτους. Με δεδομένο ότι, οι πιο γενναιόδωρες δωρεές τοποθετούνται στον άξονα του ναού και πιο κοντά στο ιερό βήμα<sup>436</sup>, συνεπάγεται ότι, η ομάδα των δωρητών στην οποία συμμετείχε η δωρήτρια διέθεσε ένα αρκετά μεγάλο ποσό για την φιλοτέχνηση του έργου. Στις περιπτώσεις συλλογικής χορηγίας δεν γνωρίζουμε το ποσοστό συμμετοχής κάθε δωρητή. Συνήθως οι αφιερωτές ανήκουν στα μεσαία κοινωνικά στρώματα γι' αυτό και αναλαμβάνουν από κοινού τα έξοδα της χορηγίας. Για τον συγκεκριμένο ναό, η παρέμβαση των δωρητών στην επιλογή του εικονογραφικού διακόσμου θα μπορούσε να θεωρηθεί περιορισμένη<sup>437</sup>.

Ο ψηφιδωτός διάκοσμος του κεντρικού κλίτους χαρακτηρίζεται από τον πλούτο των διακοσμητικών του θεμάτων. Στα οκτάγωνα του κεντρικού κλίτους περικλείονται ζώα, πτηνά, και θαλάσσια όντα, όπως αστακοί και κάβουρες. Όλα αυτά συνθέτουν ένα όχι και τόσο ομοιογενές σύνολο, με άμεση αναφορά στον επίγειο κόσμο που δημιούργησε ο Θεός<sup>438</sup>. Παρόμοια εικονογραφικά προγράμματα απαντούν σε ναούς των Βαλκανίων του 5ου και 6ου αιώνα, όπως στο Βαπτιστήριο του Βουθρωτού<sup>439</sup>.

Το ψηφιδωτό δάπεδο χρονολογείται λόγω νομισματικής μαρτυρίας στα τέλη 5ου-αρχές 6ου αιώνα<sup>440</sup>.

---

<sup>435</sup> «ὕπερ εὐχῆς ὧν οἶδεν ὁ Θεὸς τὰ ὀνόματα» (Butrint 2004, 8, όπου και φωτογραφία της επιγραφής)

<sup>436</sup> Caillet 1987, 33.

<sup>437</sup> Caillet 1993, 427.

<sup>438</sup> Greenslade 2013, 141.

<sup>439</sup> Για τα ψηφιδωτά αυτά, βλ. πρόχειρα Ceka 1999, 46-48, πίν. I και εικ. 34.

<sup>440</sup> Greenslade 2013, 142.

## ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β΄

### Η ΓΥΝΑΙΚΕΙΑ ΠΑΡΟΥΣΙΑ ΣΤΗΝ ΕΠΙΤΟΙΧΙΑ ΔΙΑΚΟΣΜΗΣΗ

Στην επιτοίχια διακόσμηση, επιγραφές γυναικών δωρητριών έχουν σωθεί μόνο σε μεγάλα αστικά κέντρα της επαρχότητας: στη Θεσσαλονίκη και το Δυρράχιο. Στη Θεσσαλονίκη το ψηφιδωτό του τεταρτοσφαιρίου της μονής Λατόμου χορηγήθηκε από γυναίκα, ενώ στον Άγιο Δημήτριο εικονίστηκαν γυναίκες αφιερώτριες στα χαμένα σήμερα ψηφιδωτά της βόρειας μικρής κιονοστοιχίας. Στο Δυρράχιο, στο μικρό παρεκκλήσιο που διευθετήθηκε σε διάζωμα του ρωμαϊκού αμφιθεάτρου, υπάρχουν ενδιαφέρουσες κτητορικές παραστάσεις, όπου εικονίζονται και γυναίκες δωρήτριες.

#### 1. ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

##### *ΜΟΝΗ ΛΑΤΟΜΟΥ (ΟΣΙΟΣ ΔΑΒΙΔ)*

Η μονή Λατόμου βρίσκεται στην Άνω Πόλη της Θεσσαλονίκης, στα δυτικά της μονής Βλατάδων<sup>441</sup>. Ο ναός αρχικά ήταν αφιερωμένος στη μνήμη του προφήτη Ζαχαρία. Στην ίδια χρονική περίοδο ανάγονται το ψηφιδωτό που κοσμεί την αψίδα καθώς και οι ανεικονικές τοιχογραφίες στην καμάρα του ιερού βήματος. Κατά τη διάρκεια της εικονομαχικής έριδας, το ψηφιδωτό της κόγχης καλύφθηκε με δέρμα και κονίαμα προκειμένου να διασωθεί και αποκαλύφθηκε λόγω ενός σεισμού στα χρόνια του Λέοντος του Αρμενίου (813-820), οπότε και ο ναός μετονομάστηκε σε μονή του Σωτήρος Χριστού<sup>442</sup>. Στην περίοδο της Τουρκοκρατίας ο ναός συνέχισε να λειτουργεί ως μοναστήρι με την ονομασία *Suluca manastir*, αλλά ενδεχομένως μετά τους σεισμούς του 1677 ο ναός μετατράπηκε σε τζαμί με την ονομασία *Κεραμεντίμ* ή Μουράτ τζαμί<sup>443</sup>, ενώ από το 1921 είναι αφιερωμένος στη μνήμη του Οσίου Δαβίδ<sup>444</sup>.

<sup>441</sup> Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου, Μαυροπούλου-Τσιούμη 2012, 183-195.

<sup>442</sup> Αυτά αναφέρει η διήγηση του μοναχού Ιγνατίου, βλ. Paradopoulos-Kerameus 1975, 102-113. Πελεκανίδης 1949, 48-55. Καδάς 1988, 143-163.

<sup>443</sup> Τσιγαρίδας 1986, 20 και σημ. 53.

<sup>444</sup> Στο ίδιο, 11 και σημ. 1.



Ο ναός σώζεται κατά τα δύο τρίτα του περίπου, χωρίς το δυτικό τμήμα, το οποίο, βρίσκεται κάτω από την επιφάνεια του εδαφους, στο χώρο του γειτονικού σπιτιού, ενώ στο νοτιοδυτικό τμήμα του είχε κτιστεί ο μιναρές του μουσουλμανικού τεμένους<sup>445</sup>. Στην αρχική του μορφή ο ναός είχε το σχήμα ισοσκελούς σταυρού εγγεγραμμένου σε τετράγωνο με ημικυκλική αψίδα στην ανατολική πλευρά (Εικ.36). Ο κεντρικός χώρος του ναού θα καλυπτόταν με τετράπλευρο πυργόμορφο τρούλο, τα σκέλη του σταυρού έφεραν καμάρες, από τις οποίες σώζονται η ανατολική και η νότια, ενώ τα γωνιακά διαμερίσματα θα καλύπτονταν με χαμηλωμένους θόλους<sup>446</sup>. Κατά τη διάρκεια του 17ου ή του 18ου αιώνα εντοιχίστηκαν τα τοξωτά ανοίγματα προς τα δυτικά γωνικά διαμερίσματα, όπως και το άνοιγμα του δυτικού σκέλους του σταυρού. Το 1920 προστέθηκαν μία ξύλινη στοά στη νότια πλευρά του ναού, μία δίρριχτη στέγη που κάλυψε τον κεντρικό θόλο και μία πολύρριχτη στέγη που κάλυψε το ιερό βήμα.

Η επιγραφή της γυναίκας δωρήτριας αναπτύσσεται μέσα σε κόκκινη ταινία στη βάση της σύνθεσης του τεταρτοσφαιρίου (Εικ.37). Στο κέντρο της σύνθεσης δεσπόζει η μορφή του Χριστού, ο οποίος αποδίδεται καθισμένος επάνω σε ημικυκλικό ουράνιο τόξο μέσα σε στρογγυλή δόξα. Είναι νέος αγένειος και φορεί κόκκινο χιτώνα και βαθυγάλαζο μάτιο. Το δεξί του χέρι υψώνεται σε κίνηση θριάμβου, ενώ στο αριστερό κρατά ανοιχτό ειλητάριο όπου αναγράφεται: *Ἴδου ὁ Θε(ε)ὸς ἡμῶν, ἐφ' ᾧ ἐλπίζομεν κ(αὶ) ἠγαλλιωμέθα | ἐπὶ τῇ σωτηρίᾳ ἡμῶν ὅτι ἀνάπαυσιν | δώσει ἐπὶ τὸν οἶκον τοῦτον*. Γύρω από τη δόξα προβάλλουν τα τέσσερα αποκαλυπτικά ζώδια, τα σύμβολα των Ευαγγελιστών κρατώντας διάλιθα βιβλία<sup>447</sup>. Κάτω από τα πόδια του Ιησού εικονίζεται ὄρος, από το οποίο ρέουν οι τέσσερις ποταμοί του παραδείσου και καταλήγουν στο κατώτερο τμήμα της σύνθεσης, όπου εικονίζονται ψάρια και η προσωποποίηση του ποταμού Χοβάρ ή του Ιορδάνη<sup>448</sup>. Εκατέρωθεν της δόξας του Χριστού εικονίζονται δύο άνδρες, ένας ὀρθιος και ένας καθιστός, των οποίων η ταύτιση

<sup>445</sup> Για τις οικοδομικές φάσεις της οθωμανικής περιόδου, βλ. στο ίδιο, 17-22.

<sup>446</sup> Για την αρχική μορφή του ναού, βλ. Ξυγγόπουλος 1929, 146-151 και Krautheimer 1997, 297-298 και εικ. 193. Ο συγκεκριμένος αρχιτεκτονικός τύπος αποτελεί προδρομική μορφή του σταυροειδούς εγγεγραμμένου ναού, ο οποίος απαντά κατά τη μεσοβυζαντινή εποχή. Βλ. Γκιολές 2007, 93 και έλκει την καταγωγή του σε τετράγωνα στην κάτοψη κτήρια της Ύστερης Αρχαιότητας με σταυρωτές καμάρες, θολωτά γωνιαία διαμερίσματα και τρούλο ή θόλο (Τσιγαρίδας 1987, 21-22, όπου και τα σχετικά παραδείγματα).

<sup>447</sup> Για τα σύμβολα των Ευαγγελιστών, βλ. Πανσελήνου 1993-1994, 79-86.

<sup>448</sup> Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου, Μαυροπούλου-Τσιούμη 2012, 189.

είναι αρκετά προβληματική<sup>449</sup>. Η ηλικιωμένη μορφή στην αριστερή πλευρά της σύνθεσης αποδίδεται αρκετά ταραγμένη, όπως μαρτυρεί τόσο η έκφραση του προσώπου, όσο και η θέση των χεριών στο πρόσωπο σε ένδειξη ταραχής. Πίσω από την παραπάνω μορφή εικονίζεται πόλη κτισμένη σε βράχο. Η δεξιά μορφή του μεσόκοπου αποδίδεται αρκετά ήρεμη να κάθεται σε ένα βράχο. Κρατά κώδικα όπου αναγράφεται: «Πηγὴ ζωτικὴ, δεκ(τι)κὴ, θρεπτικὴ | ψυχῶν πιστῶν ὁ πανέ(ντ)ιμος | οἶ]κος». Η σύνθεση πλαισιώνεται από δύο διακοσμητικές ζώνες με γεωμετρικά κοσμήματα και φυτικά μοτίβα. Στη ζώνη που ορίζει το μέτωπο της αψίδας αποδίδεται το επαναλαμβανόμενο θέμα των αντωπών κύκνων εκατέρωθεν αγγείου, ενώ στο κέντρο σχηματίζεται σταυρός<sup>450</sup>.

Σύμφωνα με την επικρατέστερη άποψη, η παραπάνω σύνθεση αποτελεί απεικόνιση θεοφάνειας σύμφωνα με το όραμα του Ιεζεκιήλ<sup>451</sup> και συνδέεται άμεσα με την αφιερωματική επιγραφή της δωρήτριας στην ταινία που πλαισιώνει τη βάση της σύνθεσης. Η αφιέρωση έχει ως εξής:

Πηγὴ ζ(ω)τικὴ, δεκτικὴ, θρεπτικὴ ψυχῶν πιστῶν ὁ πα[νέντιμος οἶ]κος  
οὔτος | [εὐξαμ]ένη ἐπέτυχα καὶ ἐπιτυχο[ῦσ]α ἐπλήροσα. †  
ὑπὲρ εὐχῆς [ἦς οἶδεν ὁ Θεὸς τὸ ὄνομα].

Η κεφαλαιογράμματα αφιέρωση γράφεται με ασημένια γράμματα σε κόκκινο κάμπο και καταλαμβάνει όλη την κάτω πλευρά του ψηφιδωτού. Σύμφωνα με την επιγραφή, δωρήτρια του ψηφιδωτού είναι μία γυναίκα, η οποία επιλέγει να αποκρύψει το προσωπικό της όνομα πίσω από την χαρακτηριστική έκφραση: ἦς οἶδεν ὁ Θεὸς τὸ ὄνομα. Η παραπάνω έκφραση συνιστά μία δημόσια έκφραση μετριοφροσύνης από τη πλευρά της δωρήτριας, η οποία αναγνωρίζοντας την παντογνωσία του Θεού, δεν αναγράφει το όνομά της<sup>452</sup>. Η έκφραση ὑπὲρ εὐχῆς προσδιορίζει το λόγο της δωρεάς και συνιστά ευχή και δέηση της αφιερώτριας για θεϊκή εύνοια<sup>453</sup>. Η φράση [εὐξαμ]ένη ἐπέτυχα καὶ ἐπιτυχο[ῦσ]α ἐπλήροσα, υποδηλώνει ότι μία ευχή της χορηγού είχε

<sup>449</sup> Στο ίδιο, 190. Η πιο πειστική άποψη για την ταύτιση των μορφών έχει διατυπωθεί από τον Ν. Γκιολέ, που αναγνωρίζει στην αριστερή μορφή τον προφήτη Ησαΐα και στη δεξιά μορφή τον ευαγγελιστή Ιωάννη. Βλ. Γκιολές 1984 και 2006.

<sup>450</sup> Στο ίδιο, 189.

<sup>451</sup> Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου, Μαυροπούλου-Τσιούμη 2012, 190. Snyder 1967, 143-152.

<sup>452</sup> Πρβλ. Butrint 2004, 8.

<sup>453</sup> Πρβλ. Γριτσόπουλος 2004, 55.

ήδη βρεί αναταπόκριση<sup>454</sup>. Συνεπώς, η δωρήτρια αφιέρωσε το ψηφιδωτό όχι για την εκπλήρωση μιας ευχής, αλλά για να δείξει την ευγνωμοσύνη της προς τον Θεό για την ευνοιά του. Η έκφραση *εὐξαμ]ένη ἐπέτυχα* απαντά σε αρκετές αφιερωματικές επιγραφές, χριστιανικές, εβραϊκές αλλά και εθνικές<sup>455</sup>.

«Πηγὴ ζ(ω)τική, δεκτική, θρεπτική ψυχῶν πιστῶν ὁ πα[νέντιμος οἶ]κος οὗτος». Η διατύπωση αυτή της αφιερωματικής επιγραφής ταυτίζεται με το κείμενο στο κώδικα της καθήμενης μορφής, αναφέρεται στο Χριστό και στο ναό, τον οίκο του Θεού<sup>456</sup>. Συνεπώς, η αφιέρωση της δωρήτριας και η σύνθεση του τεταρτοσφαιρίου είναι άρρηκτα συνδεδεμένα. Η παραπάνω διαπίστωση σε συνδυασμό με το σύνθετο δογματικό και σωτηριολογικό περιεχόμενο της παράστασης, η ποιότητα αλλά και το μέγεθος του έργου, υποδηλώνουν ότι η δωρήτρια είχε παιδεία αλλά και την οικονομική δυνατότητα να χρηματοδοτήσει την ψήφωση της κόγχης<sup>457</sup>. Με βάση του τελευταίο θα ήταν δυνατό να υποτεθεί ότι η άγνωστη χορηγός ανήκε πιθανώς στα ανώτερα κοινωνικά στρώματα. Επιπλέον, το θεολογικό νόημα του ψηφιδωτού, αλλά και της επιγραφής, υποδηλώνει ότι, η δωρήτρια ίσως είχε κάποιο εκκλησιαστικό αξίωμα.

Η ψηφιδωτή σύνθεση του τεταρτοσφαιρίου δεν έχει χρονολογηθεί με ακρίβεια. Επικρατέστερη είναι η άποψη ότι το ψηφιδωτό ιστορήθηκε στα μέσα ή λίγο μετά τα μέσα του βου αιώνα<sup>458</sup>. Η παραπάνω υπόθεση βασίζεται στον τρόπο απεικόνισης του Χριστού, ο οποίος αποδίδεται να συμμετέχει στο όραμα ενός προφήτη, εντελώς αποκομμένος από τον επίγειο κόσμο. Με αυτόν τον τρόπο υπογραμμίζεται η θεϊκή υπόσταση του Χριστού και η παρουσία του περισσότερο υπαινίσσεται παρά αποδίδεται ρεαλιστικά. Την ίδια εικαστική εξέλιξη απηχούν οι αγίδες των ναών των Αγίων Κοσμά και Δαμιανού στη Ρώμη και του Αγίου Βιταλίου στη Ραβέννα<sup>459</sup>. Τεχνοτροπικά, οι μορφές διακρίνονται για το μαλακό πλάσιμο και τα μεγάλα στοχαστικά μάτια που

---

<sup>454</sup> Σαράντη 2012, 117.

<sup>455</sup> Feissel 1983, 98, με σχετικά παραδείγματα.

<sup>456</sup> Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου, Μαυροπούλου-Τσιούμη 2012, 190. Ο Θεός είναι πηγή ζωής όπως και η θεία ευχαριστία. Να σημειωθεί, ωστόσο, ότι ο συγκεκριμένος ναός έχει οικοδομηθεί δίπλα στη μοναδική κρήνη που είχε η Άνω Πόλη της Θεσσαλονίκης έως την Τουρκοκρατία. Χαρακτηριστικό είναι ότι η συνοικία στην οποία βρίσκεται η μονή ήταν γνωστή στη Τουρκοκρατία ως *Saluca manastir*, όπου *saluca* σημαίνει νερό, ενώ σε απόσταση 50 μ. από τον ναό έχει αποκαλυφθεί βυζαντινή δεξαμενή. Βλ. σχετικά Ευγγόπουλος 1956 και Τσιγαρίδας, 1987, 13-14, 17-18. Ίσως ο ναός να ήταν αρχικά αγίασμα, γεγονός που δικαιολογεί την αναφορά του ίδιου κειμένου «Πηγὴ ζ(ω)τική, δεκτική, θρεπτική ψυχῶν πιστῶν ὁ πα[νέντιμος οἶ]κος οὗτος» σε δύο επιγραφές της ίδιας ψηφιδωτής σύνθεσης του τεταρτοσφαιρίου.

<sup>457</sup> Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου, Μαυροπούλου-Τσιούμη 2012, 188.

<sup>458</sup> Βλ. τον σχετικό προβληματισμό στον Spieser 1984, 157-161 και τον Spieser 1998.

<sup>459</sup> Spieser 1998, 70. Για τις αγίδες των ναών αυτών, βλ. Γκιολές 2007, 229-230 και 172-173, αντιστοίχως, με την προηγούμενη βιβλιογραφία.

θυμίζουν τις μορφές στη Ροτόντα και τις μορφές που χρονολογούνται πριν από τον 7ο αιώνα στη βασιλική του Αγίου Δημητρίου. Με βάση τα παραπάνω συμπεραίνεται ότι το ψηφιδωτό εντάσσεται στη καλλιτεχνική παράδοση της Θεσσαλονίκης του 6ου αιώνα<sup>460</sup>. Επιπλέον, η ωριμότητα στη σύνθεση και η επιτυχία στην απόδοση της ατμόσφαιρας, υποδηλώνει ότι ο τεχνίτης ή το εργαστήριο που ανέλαβε τη κατασκευή του ψηφιδωτού ήταν από τη Θεσσαλονίκη<sup>461</sup>, αλλά οπωσδήποτε γνώριζε την τέχνη της Ραβέννας<sup>462</sup>.

#### *ΑΓΙΟΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ*

Αφιερωματικές επιγραφές με συμμετοχή γυναικών δωρητριών εντοπίζονται και στον ναό του Αγίου Δημητρίου στη Θεσσαλονίκη, ο οποίος αποτέλεσε σχεδόν από την αρχή της ίδρυσής του μεγάλο προσκυνηματικό κέντρο τόσο για την πόλη όσο και για όλη την αυτοκρατορία. Σύμφωνα με μία άποψη, η βασιλική του αγίου Δημητρίου έχει οικοδομηθεί στη θέση δημόσιου λουτρούνα όπου μαρτύρησε και τάφηκε ο άγιος μετά το μαρτύριό του κατά τη διάρκεια διωγμών στις αρχές του 4ου αιώνα. Στο σημείο εκείνο, ιδρύθηκε ένας οικίσκος, ο οποίος στη συνέχεια αντικαταστάθηκε από τον πρώτο ναό τον αφιερωμένο στον άγιο<sup>463</sup>. Πιθανοί ιδρυτές του παραπάνω ναού αναφέρονται ο αυτοκράτορας Λέων Α΄ (457-474) και ο πάπας της Ρώμης Λέων ο Μέγας (440-461)<sup>464</sup>. Η ακριβής χρονολογία ίδρυσης του ναού δεν είναι γνωστή. Με βάση νομισματικά κριτήρια αλλά τη διήγηση των θαυμάτων του αγίου, οι Γεώργιος και Μαρία Σωτηρίου χρονολόγησαν το ναό στο β΄ μισό του 5ου αιώνα<sup>465</sup>. Ο Richard Krautheimer ανάγει τη χρονολόγηση του ναού στα πρώτα χρόνια του 5ου αιώνα και υποστηρίζει την ύπαρξη ενός προγενέστερου του 5ου αιώνα ναού από τον οποίο σώζεται μόνο η ασπίδα<sup>466</sup>. Ο Richard Kautsch, με βάση τη τεχνοτροπία των κιονοκράνων και άλλων οικοδομικών παρατηρήσεων, κατέβασε την ίδρυση του ναού γύρω στο 500<sup>467</sup>. Ο ναός, ενδεχομένως μετά τους σεισμούς του 518<sup>468</sup>, επεκτάθηκε και αυξήθηκε, ώστε από τρίκλιτη έγινε πεντάκλιτη βασιλική με εγκάρσια πτερύγια στα ανατολικά και καινούργια ασπίδα που

<sup>460</sup> Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου, Μαυροπούλου-Τσιούμη 2012, 188.

<sup>461</sup> Στο ίδιο.

<sup>462</sup> Spieser 1984, 160-161.

<sup>463</sup> Για την παλαιότερη τρίκλιτη βασιλική του αγίου, βλ. Μέντζος 2000.

<sup>464</sup> Για τους πιθανούς αυτούς δωρητές, βλ. Βελένης 2003, ιδιαιτ. 42.

<sup>465</sup> Cormack 1969, 42.

<sup>466</sup> Στο ίδιο, 43.

<sup>467</sup> Στο ίδιο.

<sup>468</sup> Βλ. τα συμπεράσματα του Spieser 1984, 209-213.

ανυψώθηκε πάνω από μια παλαιότερη υπαίθρια αυλή με κρήνη, η οποία απέβη κρύπτη κάτω από τα ανατολικά τμήματα του ναού<sup>469</sup>. Γύρω στο 620 ο ναός καταστράφηκε από πυρκαγιά και εν μέρει ανακατασκευάστηκε<sup>470</sup>. Το 1493 μετατράπηκε σε τζαμί, ενώ το 1917, κάηκε στη μεγάλη πυρκαγιά της Θεσσαλονίκης και μετά από πολύχρονη αναστήλωση, εγκαινιάστηκε το 1948<sup>471</sup>.

Ο ναός διαιρείται εσωτερικά σε πέντε κλίτη με τέσσερις κιονοστοιχίες (Εικ.38). Στις δύο κεντρικές ανάμεσα στους κίονες παρεμβάλλονται πεσσοί διαιρώντας κάθε κιονοστοιχία σε τρία μέρη<sup>472</sup>. Η βασιλική φέρει ημικυκλική αψίδα και εγκάρσιο κλίτος στην ανατολική πλευρά, νάρθηκα στη δυτική και υπερώα. Η είσοδος στο ναό αρχικά βρισκόταν στη νότια πλευρά, όπου και η κεντρική οδός της πόλης. Βόρεια του ναού εντοπίζονται προσκτίσματα, δεξαμενές και χώροι του ξενώνα και ενός ρωμαϊκού λουτρού, όπως και ταφικό παρεκκλήσι αφιερωμένο στον Ιωάννη τον Πρόδρομο. Αντί για αίθριο, στη δυτική πλευρά υπήρχε αυλή<sup>473</sup>. Στη νοτιανατολική γωνία της βασιλικής προστέθηκε τον 10ο αιώνα παρεκκλήσιο αφιερωμένο στον Άγιο Ευθύμιο<sup>474</sup>.

Ο ψηφιδωτός διάκοσμος του Αγίου Δημητρίου δεν ακολούθησε κάποιο ενιαίο εικονογραφικό πρόγραμμα, αλλά αποτελείται από μεμονωμένους αναθηματικούς πίνακες τους οποίους αφιέρωσαν δωρητές ως ένδειξη ευγνωμοσύνης προς τον άγιο, την Παναγία και άλλους αγίους<sup>475</sup>. Τα ψηφιδωτά χωρίζονται σε δύο φάσεις, όσα φιλοτεχνηθηκαν πριν από την πυρκαγιά του 7ου αιώνα και όσα φιλοτεχνήθηκαν μετά από αυτήν. Η διάταξή τους ακολουθεί συγκεκριμένη «προσκυνηματική πορεία» από την κύρια είσοδο στη νότια πλευρά του ναού, στο πρώτο νότιο κλίτος, στο νάρθηκα, στην είσοδο του θαλάμου για τους ασθενείς, έπειτα στο βόρειο πρώτο κλίτος, στο βόρειο πτερύγιο του εγκαρσίου κλίτους και, τέλος στο ιερό βήμα<sup>476</sup>.

Η πρώτη επιγραφή όπου αναφέρεται γυναίκα δωρήτρια εντοπίζεται στη πρώτη βόρεια μικρή κιονοστοιχία όπου τα ψηφιδωτά αναπτύσσονται στο νότιο μέτωπο των εννέα πρώτων από δυτικά τόξων<sup>477</sup>. Οι παραστάσεις καταστράφηκαν από την πυρκαγιά του 1917 και είναι γνωστές μόνο από φωτογραφίες και σχέδια. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον

---

<sup>469</sup> Βλ. σχετικά Μέντζος 2001.

<sup>470</sup> Η πυρκαγιά αναφέρεται στο κείμενο του 3ου θαύματος της λεγόμενης «ανώνυμης συλλογής», κείμενο που χρονολογείται στα τέλη του 7ου αιώνα. Βλ. Μπακιρτζής, Σιδέρη 1997, §224, 266-269, 412.

<sup>471</sup> Μπακιρτζής 2012, 135.

<sup>472</sup> Για τη σημασία αυτής της διαρρύθμισης, βλ. στο ίδιο, 138, 140.

<sup>473</sup> Στο ίδιο, 136.

<sup>474</sup> Στο ίδιο, 138.

<sup>475</sup> Στο ίδιο, 143.

<sup>476</sup> Στο ίδιο, 143.

<sup>477</sup> Στο ίδιο, 148.

παρουσιάζουν τα σχέδια του W. S. George, ο οποίος το διάστημα 1906-1907 βρέθηκε στη Θεσσαλονίκη στο πλαίσιο ενός προγράμματος καταγραφής των μνημείων της πόλης υπό την αιγίδα της Βρετανικής Αρχαιολογικής Σχολής<sup>478</sup>. Η αποκατάσταση της μορφής των ψηφιδωτών στηρίζεται κυρίως στα σχέδια του παραπάνω ερευνητή.

Οι παραστάσεις κατανέμονται σε τέσσερα διάχωρα και αφορούν στην έκφραση ευχαριστιών προς τον Άγιο Δημήτριο, την Θεοτόκο και άλλους αγίους<sup>479</sup>. Στο σύνολο των παραστάσεων εντοπίζονται τέσσερις αφιερωματικές επιγραφές εκ των οποίων στην τρίτη γίνεται ρητή αναφορά σε γυναίκα δωρήτρια. Η τελευταία εντοπίζεται στο τρίτο από δυτικά διάχωρο και συνιστά τμήμα μιας σειράς τεσσάρων επεισοδίων με θέμα την απόδοση ευχαριστιών από τη πλευρά της παιδίσκης Μαρίας και των γονέων της<sup>480</sup>.

Το παραπάνω θέμα καταλαμβάνει το χώρο πάνω από το πέμπτο έως και πάνω από το όγδοο τόξο της βόρειας μικρής κιονοστοιχίας<sup>481</sup>. Στην αρχή του πρώτου επεισοδίου εικονίζεται ο Άγιος Δημήτριος, ολόσωμος και μετωπικός, μπροστά από το εξαγωνικό του κιβώριο<sup>482</sup>. Φέρει το δεξί του χέρι στον ώμο ενός βρέφους και το αριστερό στο ύψος του δικού του ώμου. Στα αριστερά του αγίου, μία ολόσωμη γυναικεία μορφή κρατά το βρέφος που παρουσιάζει στον άγιο. Πάνω από την γυναίκα, μετάλλιο περικλείει τον Χριστό στηθαίο στον τύπο του Παντοκράτορα να ευλογεί τον άγιο. Την άνω αριστερή γωνία καταλαμβάνει μία ολόσωμη γυναικεία μορφή με φωτοστέφανο, η ταύτιση της οποίας παραμένει προβληματική. Ίσως είναι η Θεοτόκος, η αγία Ματρώνα ή κάποια άλλη αγία-προστάτιδα της οικογένειας της παιδίσκης Μαρίας<sup>483</sup>. Στην κορυφή του πέμπτου τόξου υπάρχει μέσα σε μετάλλιο μορφή αγίου σε προτομή<sup>484</sup>. Ιδιαίτερη εντύπωση προκαλεί η ύπαρξη σταυρού στο μέτωπο του παιδιού, στοιχείο που παρατηρείται και στις επόμενες απεικονίσεις του<sup>485</sup>. Σύμφωνα με την

---

<sup>478</sup> Cormack 1969, 19.

<sup>479</sup> Στο ίδιο, 149.

<sup>480</sup> Στο ίδιο, 152. Για την απεικόνιση παιδιών στη βασιλική, βλ. Hennessy 2003, 157-172.

<sup>481</sup> Σύμφωνα με τον Μπακιρτζή (2012, 149, 150) η παράσταση που καταλαμβάνει το πρώτο, το δεύτερο και μισό από το τρίτο τόξο της βόρειας μικρής κιονοστοιχίας σχετίζεται άμεσα με τις επόμενες παραστάσεις, καθώς ταυτίζει την γυναίκα στην άκρη της παράστασης με την έγκυο, μητέρα της Μαρίας.

<sup>482</sup> Cormack 1969, πίν.7.

<sup>483</sup> Εάν η υπόθεση ότι πρόκειται για απεικόνιση της αγίας Ματρώνας είναι σωστή, τότε στη παράσταση αποδίδεται ο ναός της αγίας και ο τάφος της, ο οποίος σύμφωνα με τον Μπακιρτζή βρισκόταν στο Επταπύργιο της Θεσσαλονίκης (στο ίδιο, 153).

<sup>484</sup> Η μορφή ταυτίζεται είτε με τον Χριστό είτε με τον άγιο Ιωάννη τον Πρόδρομο και, σύμφωνα με τον George, ανήκει στη δεύτερη χρονολογική φάση των ψηφιδωτών (Cormack 1969, 33).

<sup>485</sup> Cormack 1969, 33.

επικρατέστερη άποψη πρόκειται για μία σκηνή επίσημης αφιέρωσης του παιδιού στον άγιο, που επισφραγίζεται με την ευλογία του Κυρίου<sup>486</sup>.

Στο δεύτερο επεισόδιο, που εκτείνεται από το μισό του πέμπτου ως το μισό του έκτου τόξου, κυριαρχεί η μορφή της Θεοτόκου η οποία αποδίδεται ολόσωμη, μετωπική σε στάση δέησης<sup>487</sup>. Πιθανώς απευθύνεται στον Χριστό, η μορφή του οποίου έχει καταστραφεί από δύο μεταγενέστερα μετάλλια<sup>488</sup>. Η Θεοτόκος πλαισιώνεται από δύο αγγέλους, οι οποίοι με το ένα τους χέρι ακουμπούν στον ώμο δύο δωρητών που προσέρχονται από τα πλάγια. Στα δεξιά της Θεοτόκου αποδίδεται μία γυναίκα δωρήτρια, η οποία ταυτίζεται με αυτήν στο προηγούμενο επεισόδιο. Το παιδί αποδίδεται σε μεγαλύτερη ηλικία. Ένας άνδρας με καλυμμένα χέρια, που ταυτίζεται με τον πατέρα του παιδιού, καταλαμβάνει το χώρο στα αριστερά της Θεοτόκου<sup>489</sup>.

Ακολουθεί το τρίτο επεισόδιο του θέματος το οποίο καταλαμβάνει από μέσο του έκτου έως και το μέσο του έβδομου τόξου και είναι αρκετά κατεστραμμένο. Στην αρχή της σκηνής αποδίδεται ο άγιος Δημήτριος, ολόσωμος, μετωπικός, σε στάση δέησης<sup>490</sup>. Πατά σε υποπόδιο και βρίσκεται στο κέντρο τετράστυλου οικοδομήματος. Πλαισιώνεται από δύο γυναικείες μορφές, μία στα δεξιά και μία στα αριστερά. Οι γυναίκες στη δεξιά πλευρά του αγίου είναι οι ίδιες με την παραπάνω παράσταση, το παιδί πλέον αποδίδεται σε μεγάλη ηλικία και ακολουθεί η μητέρα του. Η μορφή στην αριστερή πλευρά ίσως ανήκει στην οικογένεια του παιδιού. Η μητέρα και το παιδί προσφέρουν από ένα κερι στον άγιο και, πιθανώς, το ίδιο θα έκανε και η μορφή στα αριστερά<sup>491</sup>. Στο κάτω μέρος της παράστασης σώζεται αποσπασματικά επιγραφή που έχει ως εξής: «[καί] τήν [δ]έσποι|ναν τήν Θεοτ[ό]|[κ]ον τήν άγ[ίαν]». Η παραπάνω επιγραφή οδηγεί στο συμπέρασμα ότι αποτελεί συνέχεια επιγραφών που

---

<sup>486</sup> Στο ίδιο, 33.

<sup>487</sup> Cormack 1969, πιν.8.

<sup>488</sup> Στο ίδιο, 34.

<sup>489</sup> Το μεγαλύτερο τμήμα του προσώπου της μορφής έχει επιδιορθωθεί κατά τη δεύτερη χρονολογική φάση των ψηφιδωτών. Βλ. Cormack 1969, 34. Επίσης, τα μετάλλια με τις μορφές των αγίων και η επιγραφή: «ἐπί χρόνων Λέοντος ηβώντα βλέπεις καυθέντα | τὸ πρὶν τὸν ναὸν Δημητρίου» ανήκουν στη δεύτερη χρονολογική φάση του διακόσμου, μετά την πυρκαγιά του 620. Σύμφωνα με την επικρατέστερη άποψη, ο Λέων της επιγραφής είναι ένας τοπικός αξιωματούχος ή ο αρχιεπίσκοπος (Cormack 1969, 40-44). Στα μετάλλια εικονίζονται ο άγιος Δημήτριος, δεξιά του ένας επίσκοπος και αριστερά ένας διάκονος, οι οποίοι σχετίζονται άμεσα με την ανακαίνιση της βασιλικής μετά την πυρκαγιά (Μπακορτζής 2012, 174)..

<sup>490</sup> Cormack 1969, πιν.8

<sup>491</sup> Cormack 1969, 35.

συνόδευαν τα δύο πρώτα επεισόδια και δεν σώζονται, ενώ εκφράζει τις ευχαριστίες των δωρητών και προς την Θεοτόκο<sup>492</sup>

Το τελευταίο επεισόδιο του θέματος καταλαμβάνει από το μέσο του έβδομου και το μεγαλύτερο μέρος του όγδοου τόξου και έχει χαθεί στο μεγαλύτερο τμήμα του. Στο κέντρο του εβδόμου τόξου αποδίδεται μέσα σε μετάλλιο ο Χριστός, όπως και στο μετάλλιο στο όγδοο τόξο. Στην παράσταση αποδίδεται η Μαρία επικεφαλής πομπής να προσέρχεται στον άγιο προσφέροντας ένα ζεύγος περιστεριών (Εικ.39). Συνοδεύεται από τους γονείς της και από δύο άλλες γυναίκες. Ο άγιος αποδίδεται ολόσωμος να δείχνει με το χέρι του προς το ιερό βήμα της βασιλικής. Η κιονοστοιχία χωρίζει την παράσταση σε δύο τμήματα. Στο αριστερό αποδίδεται λιβάδι και στο βάθος βράχοι. Στο δεξιό τμήμα η βλάστηση είναι πιο πλούσια και στην άκρη εικονίζεται αναβρυτήριο.

Στο κάτω τμήμα της σκηνής αναπτύσσεται αφιερωματική επιγραφή. Παρατηρείται ότι το δεξί πόδι του αγίου παρεισφρεί στην επιγραφή γεγονός που υποδηλώνει ότι η επιγραφή εκτελέστηκε σε χρόνο μεταγενέστερο της παράστασης. Η αφιέρωση αναφέρει τα εξής:

† Καὶ σὺ δέσποτά μο[υ] | ἄγιε Δημήτρ[ο]ι [β]οήθ[η] ἡμῖν | τοῖς δούλοις  
σου καὶ | τῇ δούλῃ σου Μαρία ἦν ἔδωκες† | ἡμῖν. †

Η κεφαλαιογράμματη επιγραφή αναπτύσσεται σε έξι στίχους με ασημένια γράμματα σε σκούρο γαλάζιο βάθος (Εικ.40). Οι σταυροί στην αρχή της επιγραφής, καθώς και στις άκρες του πέμπτου και του έκτου στίχου αποδίδονται με χρυσό χρώμα. Μετά το σταυρό στη λέξη ἔδωκες εικονίζεται ένα ζεύγος περιστεριών, ενώ μετά τη λέξη ἡμῖν του τελευταίου στίχου ένα ψάρι<sup>493</sup>. Η επιγραφή ανοίγει με μία τιμητική προσφώνηση του αγίου ο οποίος αποκαλείται *δεσπότης*. Ακολουθεί η έκφραση *βοήθ[η] ἡμῖν | τοῖς δούλοις σου καὶ | τῇ δούλῃ σου Μαρία*, η οποία συνιστά μία επίκληση των δωρητών προς τον άγιο. Στο τέλος της αφιέρωσης η έκφραση *ἦν ἔδωκες ἡμῖν* υποδηλώνει το λόγο που ώθησε τους αφιερωτές στη πράξη της δωρεάς. Συνάγεται ότι οι δωρητές αυτών των ψηφιδωτών παραστάσεων είναι οι γονείς της Μαρίας, οι οποίοι ευχαριστούν τον άγιο για τη γέννηση του παιδιού τους. Επιπλέον, η σχέση της Μαρίας και των γονέων της με τον άγιο Δημήτριο, οι ευχαριστίες, οι παρακλήσεις, αλλά και ο

<sup>492</sup> Μπακιρτζής 2012, 155.

<sup>493</sup> Cormack 1969, 31.



σταυρός που σχηματίζεται στο μέτωπο του παιδιού, όλα μαρτυρούν ότι οι δωρητές είχαν απευθυνθεί στον άγιο πριν από τη γέννηση του παιδιού τους<sup>494</sup>.

Χαρακτηριστική είναι η κίνηση προστασίας του αγίου προς την παιδίσκη Μαρία. Πιο συγκεκριμένα, στο πρώτο επεισόδιο, ο άγιος ακουμπά το χέρι του στον ώμο του βρέφους που βρίσκεται στην αγκαλιά της μητέρας του. Πρόκειται για μία κίνηση εύνοιας, προστασίας, αλλά και μεσιτείας. Στο δεύτερο επεισόδιο του θέματος, οι δύο άγγελοι ακουμπούν τα χέρια τους στους ώμους των δύο δωρητών, τους οποίους παρουσιάζουν στη Θεοτόκο. Επίσης, στην αρχή του δεύτερου διαχώρου, ο άγιος Δημήτριος φέρει το χέρι του στον ώμο του άνδρα και είναι σαν να τον παρουσιάζει στην Θεοτόκο. Ομοίως, στο ναό του Αγίου Βιταλίου στη Ραβέννα<sup>495</sup>, οι δύο άγγελοι οδηγούν τον Άγιο Βιτάλιο και τον επίσκοπο Εκκλησία στον Χριστό, ακουμπώντας τα χέρια τους στους ώμους των δύο μορφών σε ένδειξη προστασίας (Εικ.41).

Στο τρίτο επεισόδιο αποτυπώνεται ένα ιδιαίτερο εικονογραφικό στοιχείο: οι γυναίκες και η μικρή Μαρία που προσέρχονται στον άγιο Δημήτριο προσφέροντας κεριά. Η ανάθεση κεριών συνιστά μία προσευχή από την πλευρά του αναθέτη και μία επίκληση για βοήθεια. Ο σταυρός που φέρει η Μαρία στο μέτωπο υποδηλώνει ότι το παιδί έχει ήδη δεχθεί την ίαση του αγίου<sup>496</sup>, οπότε σ' αυτήν την περίπτωση η μικρή Μαρία προσφέρει τα κεριά ως έκφραση ευχαριστίας προς τον άγιο για την ευεργεσία του. Πλησιέστερο εικονογραφικό παράλληλο αυτής της σκηνής εντοπίζεται στην Ευφρασιανή βασιλική στο Παρέντιο. Πιο συγκεκριμένα, στην αψίδα η ένθρονη βρεφοκρατούσα Θεοτόκος περιβάλλεται από αγγέλους οι οποίοι παρουσιάζουν στην Θεοτόκο και τον Χριστό τα πρόσωπα που ακολουθούν: αριστερά ο άγιος Μαύρος, ο κτήτορας Ευφράσιος, ο διάκονος Κλαύδιος και μπροστά του ο μικρός εγγονός του, Ευφράσιος, ενώ δεξιά εικονίζονται άλλοι τρεις άγιοι. Ο μικρός Ευφράσιος κρατά, όπως και η Μαρία, δύο κεριά που προσφέρει στην Θεοτόκο και το μικρό Χριστό (Εικ.42)<sup>497</sup>. Ο αναθέτης εκφράζει με τον τρόπο αυτόν μία επίκληση για βοήθεια ή τις ευχαριστίες του προς την Θεοτόκο και τον μικρό Χριστό.

Στο τελευταίο επεισόδιο του ψηφιδωτού διακόσμου του Αγίου Δημητρίου, η Μαρία συνοδευόμενη από τους γονείς της, πλησιάζει τον άγιο προσφέροντας ζεύγος

---

<sup>494</sup> Μπακιρτζής 2012, 156.

<sup>495</sup> Για τον ναό βλ. Panini 1997. Ο Άγιος Βιτάλιος άρχισε να οικοδομείται το 522-532 επί αρχιεπισκόπου Εκκλησίας, ενώ ολοκληρώθηκε μετά την ανακατάληψη της Ραβέννας από τους Βυζαντινούς το 540, επί αρχιερατείας Μαξιμιανού. Με βάση τα παραπάνω χρονολογικά στοιχεία, ο ψηφιδωτός διάκοσμος του ναού χρονολογείται μεταξύ 540-547 (Γκιολιές 2007, 170).

<sup>496</sup> Terry, Maguire 2007, 140-141.

<sup>497</sup> Στο ίδιο.

περιστεριών. Το εικονογραφικό θέμα προσφοράς περιστεριών συναρτάται άμεσα με την προσφορά των κεριών, παραπέμποντας στο εικονογραφικό θέμα των Εισοδίων της Θεοτόκου στο ναό της Ιερουσαλήμ<sup>498</sup>. Δεδομένου ότι η αφιέρωση ενός παιδιού κυριαρχεί στην τελετή των Εισοδίων, συμπεραίνεται ότι αποτέλεσε το εικονογραφικό πρότυπο για την παράσταση της Μαρίας, την οποία επίσης φαίνεται να παραδίδουν οι γονείς της στον άγιο<sup>499</sup>.

Αξίζει να σημειωθεί, τέλος, ότι σύμφωνα με μαρτυρίες της εποχής, στο ναό του αγίου Δημητρίου λειτουργούσε *ξενώνας* (νοσοκομείο), με εξειδίκευση σε μαιευτικά και παιδιατρικά περιστατικά<sup>500</sup>. Επίσης, χαρακτηριστικό είναι ότι στο δυτικό τοίχο του πρώτου βορείου κλίτους, πάνω από την είσοδο προς το νάρθηκα, εντοπίζεται αποσπασματικά σωζόμενη παράσταση του αγίου Δημητρίου και ενός αγγέλου, η οποία έχει ταυτιστεί με την σκηνή τη σκηνή καθιέρωσης του αγίου στο αξίωμα του αρχιάτρου, επιβεβαιώνοντας την άποψη ότι ο άγιος εισήχθη στη λατρεία ως ιαματικός άγιος, και μάλιστα ως στρατιωτικός γιατρός<sup>501</sup>. Σύμφωνα με τα παραπάνω, συνάγεται ότι ο ναός του αγίου Δημητρίου αποτελούσε κέντρο ίασης παιδιών αλλά και γυναικών με προβλήματα στειρότητας, γεγονός που εξηγεί τις αρκετές παραστάσεις παιδιών και γυναικών, αγίων και μη, στον ναό.

Το μέγεθος των παραστάσεων που καταλαμβάνουν τρία συνολικά διάχωρα υποδηλώνουν μια πολύ σημαντική δωρεά. Επιπλέον, οι παραστάσεις τοποθετήθηκαν σε ένα από τα πλάγια κλίτη, ώστε να είναι ορατές από το εκκλησίασμα που θα συγκεντρωνόταν στο βόρειο κλίτος, ενώ ήταν επίσης ορατές και από το κεντρικό κλίτος δεδομένου ότι το δάπεδο του τελευταίου ήταν σε υψηλότερο επίπεδο από το δάπεδο των πλαγιών κλιτών<sup>502</sup>. Οι αφιερωτές των ψηφιδωτών που απεικονίζονται σε όλα τα επεισόδια αποδίδονται πολυτελώς ενδεδυμένοι, ενώ σύμφωνα με τον Charles Diehl τα πορφυρά υποδήματα που φορούν οι μορφές υποδηλώνουν αυτοκρατορική καταγωγή<sup>503</sup>. Τα παραπάνω οδηγούν στο συμπέρασμα ότι οι δωρητές ήταν πρόσωπα που ανήκαν στην αριστοκρατία της εποχής, πασίγνωστα μάλλον στην τοπική κοινωνία, και ότι ήταν

---

<sup>498</sup> Cormack 1969, 37.

<sup>499</sup> Στο ίδιο.

<sup>500</sup> Μπακιρτζής 2012, 158.

<sup>501</sup> Στο ίδιο, 147.

<sup>502</sup> Στο ίδιο, 148.

<sup>503</sup> Cormack 1969, 36, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

αρκετά εύποροι<sup>504</sup>. Να σημειωθεί, τέλος, ότι οι παραπάνω παραστάσεις εισάγουν το αφηγηματικό στοιχείο στο ναό<sup>505</sup>.

Ο ψηφιδωτός διάκοσμος του ναού του Αγίου Δημητρίου διακρίνεται, όπως είπαμε παραπάνω, σε δύο φάσεις πριν και μετά την πυρκαγιά που συνέβη γύρω στο 620. Αν ο ναός όντως έγινε πεντάκλιτη βασιλική με εγκάρσιο κλίτος μετά τους σεισμούς του 518, τότε τα ψηφιδωτά της βόρειας μικρής κιονοστοιχίας μπορούν να τοποθετηθούν χρονικά μεταξύ των μέσων του 6ου και των αρχών του 7ου αιώνα. Τεχνοτροπικά, οι μορφές χαρακτηρίζονται από επιπεδικότητα και γραμμικότητα σε αντίθεση με τα δύο αρχαιότερα ψηφιδωτά του ναού, στο δυτικό τοίχο του νότιου εσωτερικού κλίτους και στο δυτικό τοίχο του βόρειου εσωτερικού κλίτους, όπου ο φυτικός διάκοσμος και τα οικοδομήματα αποδίδονται με τρόπο που θυμίζει τον ιμπρεσιονισμό της ελληνιστικής τέχνης<sup>506</sup>. Ο διάκοσμος του ναού, που αποτελείται κυρίως από αναθηματικούς πίνακες, συνδέεται άμεσα με τη λατρεία των φορητών εικόνων και σε τεχνοτροπικό επίπεδο εκφράζει μία από τις ισχυρότερες τάσεις της εποχής για αφαίρεση<sup>507</sup>. Το πιο πιθανό να εκτελέστηκαν από εργαστήριο ψηφοθετών της ίδιας της Θεσσαλονίκης<sup>508</sup>. Τέλος, διαπιστώνονται πολλές τεχνοτροπικές ομοιότητες μεταξύ των αναθηματικών ψηφιδωτών της βόρειας μικρής κιονοστοιχίας με την διακόσμηση του τετατροσφαιρίου της μονής Λατόμου<sup>509</sup>.

Στο τετατροσφαίριο μικρής κόγχης στο βόρειο τοίχο του νοτίου περυγίου εντοπίζεται η επόμενη αφιερωματική επιγραφή, όπου διαπιστώνεται η συμμετοχή γυναίκας δωρήτριας. Στον παραπάνω χώρο, εικονίζεται στρατιωτικός άγιος, του οποίου η ταύτιση παραμένει προβληματική. Εικονίζεται σε προτομή και κατενώπιον, ενώ υψώνει το δεξί χέρι σε δέηση, όπως και στις άλλες αναθηματικές παραστάσεις του ναού οι άγιοι Δημήτριος, Σεργίος, Γεώργιος και Θεόδωρος. Από το πρόσωπό του σώζεται μόνο το αγένειο πηγούνι, γεγονός που οδηγεί στο συμπέρασμα ότι εικονιζόταν σε νεαρή ηλικία. Πίσω του σχεδιάζεται οικοδόμημα με λευκό γείσο και πράσινο βάθος<sup>510</sup>. Η παράσταση ορίζεται στο κατώτερο τμήμα από μαύρη ταινία, η οποία φέρει αφιερωματική επιγραφή που έχει ως εξής:

---

<sup>504</sup> Μπακιρτζής 2012, 156.

<sup>505</sup> Στο ίδιο, 152.

<sup>506</sup> Τα δύο αρχαιότερα ψηφιδωτά, η αφιέρωση παιδιών στον άγιο και ο άγιος με τον σαλπίζοντα άγγελο προέρχονται από την αρχαιότερη τρίκλιτη βασιλική και χρονολογούνται στα μέσα ή στη β' πενηνταετία του 5ου αιώνα. για τα ψηφιδωτά αυτά, βλ. στο ίδιο, 144-147.

<sup>507</sup> Γκιολές 2007, 105.

<sup>508</sup> Cormack 1969, 46.

<sup>509</sup> Στο ίδιο, 49.

<sup>510</sup> Σωτηρίου 1952, 198-199, πίν. 91β. Μπακιρτζής 2012, 166.

[Υπὲρ εὐχῆς δείνα] ...ου καὶ τῆς συμβίου αὐτοῦ Ἰω[άννας ;]<sup>511</sup>.

Ἡ επιγραφή σχηματίζεται με ψηφίδες λευκοῦ χρώματος πάνω σε μαύρο βάθος<sup>512</sup>. Σώζεται πολύ αποσπασματικά και αναφέρει τους δωρητές της παράστασης (Εικ.43). Ὅπως μαρτυροῦν πολλές ψηφιδωτές επιγραφές σε δάπεδα, ἡ λέξη *συμβία* αναφέρεται στη σύζυγο, ἀρα πρόκειται για ζεύγος που ανέλαβε τὴ χρηματοδότηση του συγκεκριμένου ψηφιδωτοῦ. Δεν σώζονται τα ονόματα των δωρητῶν. Ωστόσο, το γεγονός ὅτι ανέλαβαν τὴ χρηματοδότηση μίας ψηφιδωτῆς παράστασης ἐνός νεαροῦ στρατιωτικοῦ αἰγίου, ἴσως του ἰδίου του αἰγίου Δημητρίου<sup>513</sup>, υποδηλώνει μίᾱ σημαντικὴ σε γενικὲς γραμμὲς δωρεά. Ἡ θέση του ψηφιδωτοῦ σε κόγχη παρεκκλησίου στο νότιο περὺγιο και κοντὰ στο ἱερό βῆμα τῆς βασιλικῆς ἐνισχύει τὴν παραπάνω ἄποψη. Το ζευγάρι πιθανῶς να ἀνήκε στα μεσαία ἢ ἀνώτερα κοινωνικά στρώματα τῆς πόλης.

Ἡ ψηφιδωτὴ παράσταση του αἰγίου ἀνήκει μάλλον στη δεύτερη φάση των ψηφιδωτῶν και χρονολογείται μετὰ τὴν πυρκαγιά του 620. Οι παραστάσεις αὐτῆς τῆς φάσης διακρίνονται ἀπὸ ἀφαιρετικὴτητα και ἔλλειψη ρεαλισμοῦ, ἀπηχώντας μάλλον τὶς τεχνοτροπικὲς τάσεις τῆς πρωτεύουσας<sup>514</sup>. Τα σώματα των μορφῶν χαρακτηρίζονται ἀπὸ σχηματοποίηση και γραμμικὴτητα στην ἐκτέλεση, ἐνῶ τα μάτια τους ἀποδίδονται ορθάνοιχτα, με διαπεραστικό βλέμμα. Ἡ ἀφηρημένη τεχνοτροπία ἔχει φτάσει στο ἀπόγειό τῆς<sup>515</sup>. Ἡ τεχνικὴ των ψηφιδωτῶν αὐτῆς τῆς περιόδου, καθὼς και ορισμένες ἀδεξιότητες στην ἀπόδοση των ἐνδυμάτων των μορφῶν υποδεικνύει ὅτι μάλλον φιλοτεχνήθηκαν ἀπὸ τοπικό ἐργαστήριο<sup>516</sup>.

## 2. ΔΥΡΡΑΧΙΟ

Το Δυρράχιο υπῆρξε ἀπὸ τὶς πιο σημαντικὲς πόλεις τῆς Ἀδριατικῆς ἰδιᾶτερα κατὰ τὴν Ὑστερη Ἀρχαιότητα και τὸν μεσαίωνα<sup>517</sup>. Ἦταν πρωτεύουσα τῆς ἐπαρχίας τῆς Νέας Ἡπείρου και ἡ ἀφετηρία τῆς Ἐγνατίας Ὀδοῦ που διέσχισε τα Βαλκάνια οδηγώντας στην Κωνσταντινούπολη. Ταυτόχρονα υπῆρξε σημαντικό ἐμπορικό λιμάνι, ἐνῶ ἔνωνε τα

<sup>511</sup> Οι συμπληρώσεις στην ἀρχὴ και τὸ τέλος τῆς επιγραφῆς εἶναι των Σωτηρίου 1952, 199.

<sup>512</sup> Στο ἴδιο, 166.

<sup>513</sup> Δεν μποροῦν, ὁμως, να ἀποκλειστοῦν και ἄλλοι στρατιωτικοί αἰγιοι που ἔχουν σχέση με τὴ λατρεία του αἰγίου Δημητρίου στον ναό, ὅπως ὁ αἰγιος Νέστορας, ὁ αἰγιος Γεώργιος και ὁ αἰγιος Σέργιος.

<sup>514</sup> Cormack 1969, 46.

<sup>515</sup> Γκιολῆς 2007, 108.

<sup>516</sup> Cormack 1969, 46-47.

<sup>517</sup> Gega 1993, 527.

βορειότερα νησιά της Ελληνικής χερσονήσου με τις βορειότερες περιοχές της Ιταλίας. Ο συνδυασμός των παραπάνω ανέδειξε το Δυρράχιο σε πολιτιστικό σταυροδρόμι της εποχής του<sup>518</sup>.

Από τα πιο γνωστά και καλύτερα σωζόμενα μνημεία στο Δυρράχιο είναι το ρωμαϊκό αμφιθέατρο. Συστηματική ανασκαφική έρευνα στο μνημείο ξεκίνησε το 1966 από τον αρχαιολόγο Vangjel Toci, οπότε και απομακρύνθηκαν οι σύγχρονες και οθωμανικές οικίες από το εσωτερικό αλλά και από τον περιβάλλοντα χώρο του και αποκαλύφθηκαν το μεγαλύτερο τμήμα του κοίλου και τα διαζώματα στη δυτική πλευρά<sup>519</sup>. Το αμφιθέατρο βρίσκεται στο δυτικότερο άκρο της σύγχρονης πόλης<sup>520</sup> και στη δυτική του πλευρά περιβάλλεται από τα υστερορωμαϊκά τείχη, ενώ στη βόρεια από ένα ενδιάμεσο τείχος που τοποθετείται στην Ενετική ή την Οθωμανική περίοδο<sup>521</sup>. Για την κατασκευή του αξιοποιήθηκε η πλαγιά του λόφου όπου βρισκόταν, οπότε το βορειότερο μισό του κοίλου στηρίζεται στο βραχώδη λόφο, ενώ το νοτιότερο μισό στηρίζεται σε ένα διαδαλώδες σύστημα από κτιστούς πεσσούς που ανέχουν θόλους<sup>522</sup>. Το αμφιθέατρο εξακολούθησε να χρησιμοποιείται για θεάματα και αθλήματα κατά τον 5ο και 6ο αιώνα, ενώ κατά τον 7ο αιώνα χρησιμοποιήθηκε ως νεκροταφείο όπως μαρτυρεί ο μεγάλος αριθμός τάφων που βρέθηκαν στο χώρο<sup>523</sup>.

Στο κοίλο έχουν βρεθεί τρία παρεκκλήσια. Το πρώτο βρίσκεται στη δυτική πλευρά, επάνω στον ανατολικοδυτικό άξονα του αμφιθεάτρου, το δεύτερο στη βορειοανατολική πλευρά και το τρίτο στα βόρεια του δευτέρου<sup>524</sup>. Το πρώτο είναι το πιο γνωστό από τα παρεκκλήσια λόγω του ιδιαίτερου ψηφιδωτού διακόσμου του. Βρίσκεται στο εσώτερο τμήμα του κυρίου διαζώματος και για την οικοδόμησή του χρησιμοποιήθηκε ένα μεγάλο τμήμα του, όπως και οι δύο αντικριστές κόγχες<sup>525</sup>. Είναι μονόκλιτο με ημικυκλική αψίδα στην ανατολική πλευρά και δύο εισόδους στους

---

<sup>518</sup> Bowes, Mitchell 2009, 569.

<sup>519</sup> Στο ίδιο, 570.

<sup>520</sup> Εικάζεται ότι η ρωμαϊκή πόλη εκτεινόταν στα βορειοανατολικά του αμφιθεάτρου. Σύμφωνα με τη παραπάνω ερμηνεία, το μνημείο, σε αντίθεση με την πλειονότητα των ρωμαϊκών αμφιθεάτρων βρισκόταν σχεδόν στο κέντρο της πόλης (στο ίδιο, 571).

<sup>521</sup> Στο ίδιο.

<sup>522</sup> Στο ίδιο.

<sup>523</sup> Στο ίδιο, 573-4.

<sup>524</sup> Στο ίδιο, 574.

<sup>525</sup> Bowes, Mitchell 2009, 575. Η ανάλυση των οικοδομικών φάσεων έδειξε ότι το παραπάνω παρεκκλήσιο ήταν ένας μικρός, με χαμηλή οροφή, καμαροσκέπαστος χώρος για τη στήριξη του θραιου που βρίσκεται ακριβώς επάνω. Για τη μετατροπή του σε χριστιανικό παρεκκλήσιο έγιναν οι απολύτως απαραίτητες επισκευές που ολοκληρώθηκαν με την κάλυψη του χώρου με ξύλινη στέγη και την διάνοιξη του δίλοβου παραθύρου στην αψίδα (στο ίδιο, 577).

πλευρικούς τοίχους (Εικ.44)<sup>526</sup>. Από τον ψηφιδωτό διάκοσμο του παρεκκλησίου σώζονται τρεις ψηφιδωτοί πίνακες, από τους οποίους οι δύο απλώνονται στο νότιο τοίχο, ανάμεσα στην νότια είσοδο και στο δυτικό τοίχο του παρεκκλησίου, ενώ η τρίτη ψηφιδωτή παράσταση καταλαμβάνει το δυτικό τοίχο (Εικ.45)<sup>527</sup>.

Κτητορική παράσταση εντοπίζεται στον νότιο τοίχο του παρεκκλησίου (Εικ.46). Στο αριστερό τμήμα εικονίζεται ο άγιος Στέφανος. Αποδίδεται ολόσωμος και μετωπικός και φέρει τα χέρια μπροστά στο στήθος με τις παλάμες προς τα έξω σε ένδειξη μάρτυρος. Εκατέρωθεν του φωτοστεφάνου του αγίου αναγράφεται με κεφαλαία: η επωνυμία του: «† ὁ ἅγ[ιο]ς Στέφανος»<sup>528</sup>. Δίπλα από την μορφή του αγίου Στεφάνου αναπτύσσεται η κτητορική παράσταση. Στο κέντρο εικονίζεται μία ολόσωμη γυναικεία μορφή, η οποία ταυτίζεται με τη Θεοτόκο<sup>529</sup>. Είναι ντυμένη σαν αυτοκράτειρα, φέρει διάδημα με πολύτιμες πέτρες και με το δεξί της χέρι κρατά σταυροφόρο ράβδο, ενώ με το αριστερό την ουράνια σφαίρα. Πλαισιώνεται από δύο ολόσωμους αρχαγγέλους, οι οποίοι φέρουν φωτοστέφανο, κρατούν σταυροφόρο ράβδο στο αριστερό τους χέρι ενώ φέρουν το δεξί μπροστά στο στήθος σε στάση δέησης. Μπροστά από τους αρχαγγέλους εικονίζονται σε μικρότερη κλίμακα δύο μορφές, μία ανδρική και μία γυναικεία. Ο άντρας, στην αριστερή πλευρά, φέρεται να πλησιάζει την Θεοτόκο με τα χέρια σκεπασμένα σε στάση δέησης. Το πρόσωπό του αποδίδεται κατ' ενώπιον, ενώ το υπόλοιπο του σώμα είναι σταμμένο προς την κεντρική μορφή. Είναι πολύ απλά ενδεδυμένος, ενώ φαίνεται να έχει ξυρισμένο το κεφάλι του. Η κουρά υποδηλώνει ότι το πρόσωπο που εικονίζεται είναι ιερέας<sup>530</sup>. Στη δεξιά πλευρά εικονίζεται μία γυναίκα που είναι ίσως η σύζυγος ή κάποιο μέλος της οικογένειας του ανδρός. Αποδίδεται στην ίδια μικρή κλίμακα και στην ίδια στάση με τον άνδρα. Φορά πολυτελές κόκκινο φόρεμα και μαφόριο, το οποίο καλύπτει τα χέρια και την αρκετά περίπλοκη κόμμωσή της<sup>531</sup>. Πάνω από το φωτοστέφανο του αγγέλου στην αριστερή πλευρά της παράστασης αναγράφεται μεγαλογράμματα, η τρίστιχη αφιέρωση:

---

<sup>526</sup> Nicolajevič 1980, 62.

<sup>527</sup> Στο ίδιο. Έρευνες αποκάλυψαν ένα προγενέστερο στρώμα τοιχογραφικού διακόσμου κάτω από τα σημερινά ψηφιδωτά. Οι τοιχογραφίες ανήκουν σε μία χρονολογική φάση και δεν είναι ορατές με γυμνό μάτι. (Bowes, Mitchell 2009, 578-582).

<sup>528</sup> Bowes, Mitchell 2009, 585.

<sup>529</sup> Η λέξη «Κ[ύρι]ε» στην αρχή της αφιέρωσης οδήγησε την Nicole Thierry στην ταύτιση της κεντρικής μορφής με αυτή του Χριστού (Thierry 1968, 229). Ωστόσο τα γυναικεία προσωπογραφικά χαρακτηριστικά της μορφής που αποκαλύφθηκαν μετά τον καθαρισμό του ψηφιδωτού σε συνδυασμό με την ενδυματολογική ομοιότητά της με τη δωρήτρια, επιβεβαιώνουν ότι πρόκειται για γυναίκα (Nalbanī 1974, 113-114).

<sup>530</sup> Thierry 1968, 299.

<sup>531</sup> Nicolajevič 1980, 65.

† Κ[ύρι]ε βοήθησον τοῦ | δούλου σου Ἀλεξάν|δρου.

Η χαρακτηριστική έκφραση Κ[ύρι]ε βοήθησον τοῦ | δούλου σου, συνιστά μία επίκληση προς τον Θεό για βοήθεια και απαντά αρκετά συχνά στις χριστιανικές επιγραφές<sup>532</sup>. Η ταύτιση του Αλεξάνδρου της επιγραφής με τον αυτοκράτορα Αλέξανδρο (912-913) δεν φαίνεται να ευσταθεί<sup>533</sup>. Το πιο πιθανό είναι ο Αλέξανδρος της επιγραφής να ταυτίζεται με τον άντρα δωρητή της παράστασης. Ωστόσο, η απουσία αναφοράς του ονόματος της γυναίκας στην επίκληση δημιουργεί ερωτηματικά σχετικά με την ακριβή ταύτιση του δωρητή ή των δωρητών της παράστασης. Η γυναίκα δεν φαίνεται να έχει απόλυτη ανάγκη για θεϊκή βοήθεια. Σύμφωνα με ένα πιθανό σενάριο, αν ο Αλέξανδρος της επιγραφής ταυτίζεται με τον σύζυγο της γυναίκας, η τελευταία θα μπορούσε να ήταν η μόνη χορηγός του ψηφιδωτού, η οποία αφιέρωσε την παράσταση ζητώντας θεϊκή βοήθεια για τον συζυγό της που θα είχε ανάγκη την θεϊκή βοήθεια. Η παραπάνω υπόθεση εξηγεί την απουσία του ονοματός της από την επιγραφή. Επιπλέον, δεδομένου ότι η παράσταση αποτυπώνει εικαστικά μια προσευχή και μια ιδιωτική «συνομιλία» μεταξύ της δωρήτριας και της Θεοτόκου, δεν είναι απαραίτητο για τον θεατή να γνωρίζει την ταυτότητα της αφιερώτριας<sup>534</sup>. Ωστόσο, το πιο πιθανό είναι η γυναίκα δωρήτρια να ήταν ένα πολύ γνωστό άτομο της τοπικής κοινωνίας, γεγονός που δεν καθιστά απαραίτητη την ταύτισή της με επιγραφή. Οποιαδήποτε από τις παραπάνω υποθέσεις και αν δεχθούμε, δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η αφιέρωση μιας ψηφιδωτής παράστασης αυτού του μεγέθους μαρτυρεί την καλή οικονομική κατάσταση της χορηγού, η οποία θα ανήκε στα ανώτερα κοινωνικά στρώματα της τοπικής κοινωνίας.

Στον δυτικό τοίχο του παρεκκλησίου, εντοπίζεται ακόμη μία κτητορική παράσταση, αρκετά κατεστραμμένη σήμερα (Εικ.47). Στο κέντρο της παράστασης αποδίδεται μια ολόσωμη μορφή, η οποία σύμφωνα με την επικρατέστερη άποψη ταυτίζεται με τη Θεοτόκο<sup>535</sup>. Αποδίδεται ολόσωμη και το πιο πιθανό σε στάση δέησης<sup>536</sup>. Πλαισιώνεται από δύο ολόσωμους αγγέλους, από τους οποίους μόνο αυτός που βρίσκεται στα αριστερά της Θεοτόκου σώζεται ικανοποιητικά. Φορά λευκό χιτώνα, φέρει φωτοστέφανο και κρατά σταυροφόρο(;) ράβδο στο αριστερό του χέρι. Οι άγγελοι πλαισιώνονται από δύο γυναικείες μορφές. Είναι πολυτελώς ενδεδυμένες, φέρουν

<sup>532</sup> Σαράντη 2012, 117.

<sup>533</sup> Nicolajevič 1980, 67, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

<sup>534</sup> Maguire 2007, 145.

<sup>535</sup> Nicolajevič 1980, 63.

<sup>536</sup> Στο ίδιο.

φωτοστέφανο και ταυτίζονται με επιγραφές. Αυτή που βρίσκεται στα δεξιά της Θεοτόκου είναι η Ειρήνη ενώ η μορφή στο αριστερό άκρο της παράστασης η Σοφία<sup>537</sup>. Στα πόδια της Θεοτόκου αποδίδονται σε μικρότερη κλίμακα δύο δωρητές. Από τη μορφή του άνδρα σώζεται μόνο ένα τμήμα του αριστερού ποδιού και του λαιμού, ενώ από την γυναίκα ένα τμήμα του προσώπου και του ενδύματός της. Στο ανώτερο τμήμα της παράστασης, στο δεξί άκρο της επιγραφής της Ειρήνης και ανάμεσα στη κεντρική μορφή και τον αριστερό άγγελο, σώζονται γράμματα, ίσως τα αρχικά του ονόματος της Θεοτόκου. Επίσης, κάτω από τη μορφή της Σοφίας, υπάρχουν άλλα, δυσερμήνευτα σήμερα, ίχνη επιγραφής<sup>538</sup>. Η σχέση μεταξύ των δωρητών δεν είναι δυνατόν να διευκρινιστεί. Ωστόσο, όπως και οι δωρητές της προηγούμενης παράστασης, θα ανήκαν στα ανώτερα κοινωνικά στρώματα, δεδομένου ότι είχαν την οικονομική δυνατότητα ανάθεσης ένα ψηφιδωτό αυτού του μεγέθους. Επιπλέον, δεν μπορεί να αποκλειστεί η πιθανότητα τα ζεύγη των δωρητών των δύο παραστάσεων να είχαν κάποιου είδους συγγενικό δεσμό.

Ιδιαίτερη εντύπωση προκαλεί η σωζόμενη παράσταση της Θεοτόκου στον νότιο τοίχο του παρεκκλησίου. Πρόκειται για μια ιδιαίτερη παράσταση, όπου η Θεοτόκος εικονίζεται ντυμένη ως βασίλισσα, με διάδημα στην κεφαλή, να κρατά σταυροφόρο ράβδο και σφαίρα, πλαισιωμένη από τους αρχαγγέλους, σύμφωνα με εικονογραφική παράδοση του δυτικού τμήματος της αυτοκρατορίας<sup>539</sup>. Πλησιέστερο εικονογραφικό παράλληλο της παραπάνω παράστασης είναι η γνωστή εικόνα της «Madonna de la Clemenza» στο ναό της Santa Maria του Tranversere, που έχει χρονολογηθεί από τον 5ο έως και τον 7ο αιώνα<sup>540</sup>. Στην εικόνα αυτή η Θεοτόκος αποδίδεται ένθρονη με τον μικρό Χριστό στην αγκαλιά της να περιστοιχίζεται από αρχαγγέλους, ενώ στα πόδια της παριστάνεται σε στάση δέησης μια γονατιστή ανδρική μορφή που ταυτίζεται με Πάπα<sup>541</sup>. Και στις δύο περιπτώσεις η Θεοτόκος αποδίδεται πολυτελώς ενδεδυμένη, με διάδημα, περπενδούλια και κατακόσμητο χιτώνα, ως βασίλισσα (Maria Regina).

---

<sup>537</sup> Στο ίδιο, 64.

<sup>538</sup> Στο ίδιο, 64.

<sup>539</sup> Jandot 1980, 177.

<sup>540</sup> Amato 1988, 26.

<sup>541</sup> Επιγραφή που ξεκινά από την άνω αριστερή γωνία αναφέρει τα εξής: «†ASTANT STUPENTES ANGELORUM PRINCIPES GESTARE NATUM...A...», ενώ στο αριστερό πλαίσιο αναγράφεται: «SD QYOD IPSE FACTUS EST» (στο ίδιο). Η εικόνα φαίνεται ότι αναπαράγει τη γνωστή παράσταση της Παναγίας ως βασίλισσας από τον παλιμνηστο τοίχο της Santa Maria Antiqua της Ρώμης. Βλ. πρόχειρα Γκιολές 2007, εικ. 107.



Με εξαίρεση τους δωρητές των δύο παραστάσεων, οι υπόλοιπες μορφές αποδίδονται σε φυσικό μέγεθος. Τα πρόσωπα είναι αρκετά ογκώδη, τα μάτια είναι μεγάλα και ορθάνοιχτα, ενώ καταβάλλεται προσπάθεια να αποδοθούν τα ιδιαίτερα προσωπογραφικά χαρακτηριστικά κάθε μορφής. Τα περιγράμματα είναι έντονα και τα χρώματα ζωντανά, συμβάλλοντας στην εμψύχωση των προσώπων<sup>542</sup>. Η ζωντάνια και η φροντισμένη εκτέλεση των μορφών είναι ανάλογες των ψηφιδωτών της Ευφρασιανής βασιλικής στο Παρέντιο, όπως και εκείνων της βασιλικής του Αγίου Δημητρίου στη Θεσσαλονίκη<sup>543</sup>. Επιπλέον, η στάση του άνδρα που ταυτίζεται με τον Αλέξανδρο στον νότιο τοίχο του παρεκκλησίου, μοιάζει με αυτή των ανδρών δωρητών που βρίσκονται ο ένας στο δεύτερο τόξο του πρώτου διαχώρου και ο άλλος στο τρίτο τόξο του δεύτερου διαχώρου στη βασιλική του Αγίου Δημητρίου<sup>544</sup>. Στις αναθηματικές παραστάσεις της παιδίσκης Μαρίας και των γονέων της στη βόρεια μικρή κιονοστοιχία δίνεται ιδιαίτερη βαρύτητα στο πρόσωπο της Θεοτόκου, όπως ακριβώς και στο παρεκκλήσιο του Δυρραχίου. Μόνο που, ενώ στον Άγιο Δημήτριο η Παναγία εικονίζεται όρθια σε στάση τριών τετάρτων να φορά μόνο το πορφύρο της μαφόριο πάνω από τον σκούρο χιτώνα της, όπως στον ψηφιδωτό πίνακα με την Επίσκεψη στην Ελισσάβητ στον ημικύλινδρο της αγίδας της Ευφρασιανής βασιλικής, στο Δυρράχιο επελέγη ο εικονογραφικός τύπος της βασίλισσας Παναγίας, που κρατά σταυροφόρο ράβδο και τη σφαίρα του κόσμου. Και τα δύο αυτά σύμβολα, που σημειωτέον αποτελούν αυτοκρατορικά διάσημα<sup>545</sup>, υποδεικνύουν την παντοδυναμία της Θεοτόκου – ίσως η εικονογραφική αυτή επιλογή αντικατοπτρίζει τη θέληση της δωρήτριας (ή και των δύο δωρητών), που θα είχε εναποθέσει όλες τις ελπίδες της για θεϊκή βοήθεια στη μεσιτεία της Θεοτόκου. Εξάλλου, οι δύο γυναικείες μορφές που ταυτίζονται με επιγραφές με τις προσωποποιήσεις της Ειρήνης και της Σοφίας στο δυτικό τοίχο του τελευταίου μνημείου, οι οποίες κρατούν επίσης σφαίρες στο αριστερό χέρι και ίσως ράβδους στο δεξί, πιθανότατα αναφέρονται σε ιδιότητες του ίδιου του Θεού. Δεν μπορεί κανείς να μην μπει στον πειρασμό να σκεφτεί ότι η παράθεση των δύο αυτών προσωποποιήσεων αποτελεί σαφή υπαινιγμό στις δύο μεγάλες εκκλησίες του Πατριαρχείου της Κωνσταντινούπολης, την Αγία Ειρήνη<sup>546</sup> και την Αγία Σοφία<sup>547</sup>, που είχαν ιδρυθεί μάλιστα σε κοντινή απόσταση η μια από την άλλη. Όλα τα παραπάνω επιβεβαιώνουν τις στενές εκκλησιαστικές και

<sup>542</sup> Dharmo 1993, 501.

<sup>543</sup> Στο ίδιο και Nicolajevič 1980, 66. Για την Ευφρασιανή βασιλική, βλ. Terry, Maguire 2007.

<sup>544</sup> Μπακιρτζής 2012, 148, σχ. 25.

<sup>545</sup> Βλ. σχετικά Γκιολές 2001, 72-74.

<sup>546</sup> Για την Αγία Ειρήνη, βλ. Mathews 1977, 77-88 και Peschlow 1977.

<sup>547</sup> Για την Αγία Σοφία, βλ. Mathews 1977, 11-19, 88-99 και Mainstone 1988.

πολιτιστικές σχέσεις της πόλης του Δυρραχίου τόσο με τη Θεσσαλονίκη όσο και με την Κωνσταντινούπολη, που συνδέονταν μέσω της Εγνατίας Οδού<sup>548</sup>. Επιπλέον, εφόσον ο αρχιεπίσκοπος Δυρραχίου εξαρτιόταν από τον αρχιεπίσκοπο Θεσσαλονίκης, είναι εύλογο να υποθέσουμε ότι θα έδωσε την άδειά του να κοσμηθεί το συγκεκριμένο παρεκκλήσιο από κάποιο συνεργείο που ενδεχομένως προερχόταν από τη Θεσσαλονίκη. Αν και έχουν προταθεί διάφορες χρονολογήσεις για τα ψηφιδωτά του Δυρραχίου από τον 5ο έως και τον 10ο αιώνα, με βάση τεχνοτροπικά κριτήρια θα μπορούσαν να τοποθετηθούν από τα τέλη του 6ου έως και τα μέσα του 7ου αιώνα<sup>549</sup>.

---

<sup>548</sup> Nicolajevič 1980, 69.

<sup>549</sup> Πρβλ. και Dhamo 1993, 504.

## ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Με βάση το σωζόμενο επιγραφικό υλικό της Διοίκησης Μακεδονίας, συνάγεται ότι δεν είναι σπάνια η παρουσία γυναικών αφιερωτών. Η βελτίωση της θέσης των γυναικών στην οικογένεια και την κοινωνία της Ύστερης Αρχαιότητας, άνοιξε νέους δρόμους στην γυναικεία χορηγία. Η παπραπάνω θέση σε συνδυασμό με την πεποίθηση ότι μια χορηγία από την πλευρά της γυναίκας θα ωφελούσε την οικογένειά της, σε πνευματικό και κοινωνικό επίπεδο, αποτέλεσε το βασικό κίνητρο των δωρεών.

Οι ψηφιδωτές επιγραφές στα δάπεδα των ναών στη Διοίκηση Μακεδονίας, αποτυπώνουν δωρεές γυναικών κυρίως από τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα δεδομένου ότι το κόστος για την ψήφωση ενός μόνο τμήματος δαπέδου ήταν αρκετά υψηλό. Ενδεικτική είναι η περίπτωση της Δαμοκρατίας, η οποία, όπως υποδηλώνει και ο τίτλος «λαμπροτάτη» που συνοδεύει το όνομά της, ανήκε στα ανώτατα κοινωνικά και οικονομικά στρώματα της αυτοκρατορίας. Σύμφωνα με το σωζόμενο επιγραφικό υλικό, σε πέντε επιγραφές, οι γυναίκες απαντούν ως μοναδικές αφιερώτριες (η Μασιμιανή στην Αντίκυρα, η Δαμοκρατία στη Δημητριάδα, η Μαρία στην Ελασσόνα, η Περιστερία στους Στόβους), ενώ σε τέσσερις επιγραφές η δωρήτρια έχει τιμηθεί με τον βαθμό της διακόνου (η Αγριππιανή στην Πάτρα, η Ανδρομάχα στο Κλαυσεΐον, η Ματρώνα στους Στόβους, η Νίκη στην Αντιγόχεια). Σε πέντε αφιερώσεις η γυναίκα δωρήτρια μνημονεύεται μαζί με τον σύζυγό της (η Διονυσία στα Δαφνούσια, η Ιλαρία στο Κάλλιο, οι ανώνυμες οικοδέσποινες στο Μαλανδρίνο, η Αυξάνουσα στη Θεσσαλονίκη, η Δομετία στο Βοσκοχώρι) και σε μία με τον γιό της (η ανώνυμη μητέρα του Σισσινίου στη Δημητριάδα), ενώ καταγράφονται τρεις περιπτώσεις συλλογικής χορηγίας (στη Θεσσαλονίκη, στο Παλάτι της Περιστερίας και στον Βουθρωτό).

Για την αξιολόγηση του δωρητή λαμβάνονται υπόψη η έκταση της δωρεάς και η θέση της αφιερωματικής του επιγραφής στο ναό. Σαφής καθορισμός της έκτασης απαντά μόνο στην αφιερωματική επιγραφή των ανώμων οικοδεσποίνων στο Μαλανδρίνο της Φωκίδας, όπου οι δωρήτριες μαζί με τον Εύτυχιανό και τους αναγνώστες ανέλαβαν τη χρηματοδότηση του αιθρίου της βασιλικής, ενώ η «εὐλαβεστάτη διάκονος» Ματρώνα χορήγησε την ψήφωση μιας ἐξέδρας στο άκρο του νότιου κλίτους της επισκοπικής βασιλικής των Στόβων. Μόνο στην αφιερωματική

επιγραφή της Ιλαρίας στο Κάλλιο καταγράφεται το δαπανηθέν χρηματικό ποσό. Τόσο η μνημόνευση του ποσού όσο και ο επί λέξει προσδιορισμός του χώρου που ψηφώθηκε δηλώνουν τη σπουδαιότητα της δωρεάς και αποτελούν την έκφραση της επιθυμίας των δωρητών να σημειωθεί επακριβώς η συμβολή τους στην ψηφοθέτηση στο διηνεκές.

Αναφορικά με τη θέση της αφιέρωσης στο ναό, διαπιστώνεται ότι το κοινωνικό κύρος του αφιερωτή σε συνδυασμό με το ύψος της δωρεάς, καθορίζουν τη θέση της αφιερωματικής του επιγραφής. Διαπιστώνεται ότι οι πιο σημαντικές δωρεές τοποθετούνται στον άξονα του ναού, ώστε να ακολουθούν την πορεία των λειτουργικών πομπών. Αντιπροσωπευτική είναι η περίπτωση της Δαμοκρατίας, η οποία επέλεξε την τοποθέτηση των αφιερώσεών της σε δύο κομβικά σημεία, την πρώτη και αρχαιότερη μπροστά από την είσοδο στο πρεσβυτέριο, και τη δεύτερη και νεότερη στην είσοδο στο κεντρικό κλίτος. Μία επιγραφή στο πρεσβυτέριο συναρτάται άμεσα με τα δίπτυχα και την μνημόνευση των ονομάτων των δωρητών από τον επίσκοπο την ώρα της θείας λειτουργίας. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της διακόνισσας Νίκης, η επιγραφή της οποίας εντοπίζεται μέσα στο χώρο του πρεσβυτερίου. Η θέση μιας αφιέρωσης στις περιφερειακές ζώνες ενός ναού, στα πλάγια κλίτη, στο νάρθηκα ή το αίθριο υποδηλώνει μια σχετικά περιορισμένη χρηματική δωρεά. Ωστόσο, δεδομένου ότι στο αίθριο και τον νάρθηκα συγκεντρώνονται πρώτα οι πιστοί, προτού μεταβούν στον κυρίως ναό, μια αφιέρωση στα δάπεδα αυτών των χώρων προσελκύει τα βλέμματα των πιστών προβάλλοντας την πράξη του δωρητή. Αυτό ισχύει και για τις αφιερώσεις στα πλάγια κλίτη. Ενδεικτικά αναφέρω την επιγραφή της Μαρίας στον νάρθηκα της βασιλικής της Ελασσόνας και την αφιέρωση της Περιστερίας στο νότιο κλίτος της επισκοπικής βασιλικής των Στόβων.

Η ελευθερία ενός αφιερωτή είναι περιορισμένη και αφορά κυρίως στη μορφή και ενίοτε στη θέση της αφιερωματικής τους επιγραφής<sup>550</sup>. Τον κύριο λόγο για την επιλογή του εικονογραφικού διακόσμου έχει αποκλειστικά ο επίσκοπος. Ο μεγάλος αριθμός ναών που οικοδομούνται κατά την Ύστερη Αρχαιότητα, σε συνδυασμό με τον διευρυνόμενο ρόλο των επισκόπων στην κοινωνία, οδήγησε στην ανάθεση σε μέλη του ανώτερου κλήρου αρκετών αρμοδιοτήτων που αφορούν στην ίδρυση ενός ναού<sup>551</sup>. Ανάμεσα στις αρμοδιότητες αυτές είναι και η συγκέντρωση των απαραίτητων χρηματικών πόρων, καθιστώντας έτσι τους ανώτερους κληρικούς διαχειριστές του ίδιου

---

<sup>550</sup> Dunbabin 1999, 325.

<sup>551</sup> Βλ. σχετικά Haensch 2006.

του θεσμού της χορηγίας. Ωστόσο, φαίνεται ότι το ύψος κάθε δωρεάς μπορεί να καθορίσει και το ποσοστό παρέμβασης ενός αφιερωτή στο εικονογραφικό πρόγραμμα<sup>552</sup>. Το τελευταίο αυτό είναι περισσότερο ανιχνεύσιμο όταν η αφιέρωση τοποθετείται σε ξεχωριστά διάχωρα και όχι όταν εντάσσεται στο σύνολο του ψηφιδωτού διακόσμου.

Στις αφιερωματικές επιγραφές καταγράφονται τα κίνητρα των δωρητριών, τα οποία συνδέονται άμεσα με την ελπίδα τους για μεταθανάτια λύτρωση και σωτηρία. Στην πλειονότητα των αφιερωματικών επιγραφών που μελετήθηκαν οι δωρήτριες αφιερώνουν υπέρ ευχής, μια έκφραση που δηλώνει ότι ο δωρητής προβαίνει στη δωρεά μετά από ευχή ή τάμα που είχε κάνει στο παρελθόν. Σε δύο μάλιστα επιγραφές, στο Βοσκοχώρι και την Αντιγόχεια, απαντά η προστακτική μνήσθητι, με άμεση αναφορά στη μετά θάνατον ζωή, όπως ακριβώς δηλώνει και η έκφραση υπέρ ἀναπαύσεως στην αφιερωματική επιγραφή της ανώνυμης δωρήτριας στη βασιλική του Βουθρωτού. Επίσης, στις επιγραφές προσδιορίζεται συνήθως η πράξη της δωρεάς με φράσεις όπως ἐκέντησεν, ἐποίησεν, ἐποίησεν τὴν μούσωσιν, ἐκαλιέργησαν, ἐψήφωσεν.

Στην επιτοίχια διακόσμηση σώζονται τρεις αφιερωματικές επιγραφές γυναικών στη Θεσσαλονίκη και δύο κτητορικές παραστάσεις γυναικών δωρητριών στο Δυρράχιο. Στη Μονή Λατόμου, το ψηφιδωτό που κοσμεί την αψίδα του ιερού ιστορήθηκε με έξοδα μιας γυναίκας δωρήτριας. Η διατύπωση ἐπέτυχα καὶ ἐπιτυχοῦσα ἐπλήροσα που απαντά στην επιγραφή στην κάτω παρυφή της σύνθεσης, δηλώνει ότι η δωρήτρια ανέθεσε το ψηφιδωτό όχι για την εκπλήρωση μιας ευχής, αλλά αφού εκπληρώθηκε η ευχή της. Έτσι η ίδρυση του ναού και η διακόσμηση του τεταρτοσφαιρίου με την παράσταση της θεοφάνειας δείχνει έμπρακτα την ευγνωμοσύνη της προς τον Θεό για την ευνοιά του. Η δωρήτρια επιθυμεί να κρατήσει την ανωνυμία της, ίσως από μετροφοσύνη ή ταπεινοφοσύνη. Το σύνθετο δογματικό περιεχόμενο του ψηφιδωτού, ωστόσο, η ποιότητα και το μέγεθος του έργου, υποδηλώνουν ότι η χορηγός είχε μεγάλη παιδεία και σημαντική οικονομική δυνατότητα να χρηματοδοτήσει έναν τέτοιο ναό.

Στη βασιλική του Αγίου Δημητρίου, το ενδιαφέρον μας επικεντρώθηκε στις αφηγηματικές παραστάσεις του βόρειου εσωτερικού κλίτους, όπου σε τέσσερα επεισόδια, που καταλαμβάνουν από το πέμπτο έως και το όγδοο τόξο της βόρειας

---

<sup>552</sup> Dunbabin 1999, 325.

κινοστοιχίας, ιστορείται η απόδοση ευχαριστιών από τη πλευρά της παιδίσκης Μαρίας και των γονέων της προς τον άγιο Δημήτριο και την Παναγία. Η αφιερωματική επιγραφή στο τελευταίο επεισόδιο του θέματος δηλώνει ότι οι γονείς της Μαρίας είχαν ζητήσει τη βοήθεια του αγίου, ίσως πριν από τη γέννηση του παιδιού, δεδομένου ότι στο ναό λειτουργούσε ξενώνας (νοσοκομείο) με εξειδίκευση σε μαιευτικά και παιδιατρικά περιστατικά. Το μέγεθος και το είδος των παραστάσεων φανερώνει μία πολύ σημαντική δωρεά και μια λεπταίσθητη παιδεία. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι οι γονείς της Μαρίας ανήκαν στα ανώτερα κοινωνικά στρώματα της τοπικής κοινωνίας. Η επόμενη, αποσπασματικά σωζόμενη επιγραφή εντοπίζεται στο τεταρτοσφαίριο της μικρής κόγχης στο βόρειο τοίχο του παρεκκλησίου του νοτίου περυγίου. Συνοδεύει την παράσταση στηθαιού νεαρού στρατιωτικού αγίου, η οποία χρηματοδοτήθηκε από ένα ζεύγος δωρητών.

Στο νότιο και δυτικό τοίχο του παρεκκλησίου που κατασκευάστηκε στο ρωμαϊκό αμφιθέατρο του Δυρραχίου, σώζονται οι παραστάσεις δύο γυναικών δωρητριών με τους συζύγους τους. Εικονίζονται όλοι να δέονται προς την κεντρική μορφή της παράστασης, που και στους δύο πίνακες είναι η Θεοτόκος. Η παράσταση στο δυτικό τοίχο δεν σώζει καμία επιγραφή, ενώ αυτή στον νότιο τοίχο σώζει επιγραφή που εκφράζει την επίκληση βοήθειας για τον Αλέξανδρο, τον σύζυγο της δωρήτριας. Η απουσία αναφοράς του ονόματος της αφιερώτριας ίσως να υποδηλώνει ότι ήταν πολύ γνωστή στην τοπική κοινωνία.

Οι παραπάνω επιγραφές και παραστάσεις γυναικών δωρητριών μαρτυρούν την διακριτική παρουσία των γυναικών στην κοινωνία της Διοίκησης Μακεδονίας κατά την Ύστερη Αρχαιότητα, καθώς κατά πολύ περισσότερες είναι οι αφιερωματικές επιγραφές που αναφέρουν άνδρες χορηγούς. Ορισμένες από τις γυναίκες των επιγραφών φαίνεται ότι ανήκαν στα ανώτερα κοινωνικά στρώματα, οπότε είχαν και την οικονομική άνεση να αναλάβουν μόνες τους το έργο της ίδρυσης και της διακόσμησης ενός κτρίου κοσμικού ή εκκλησιαστικού. Άλλες φαίνεται ότι ανήκαν σε μεσαία κοινωνικά στρώματα και συχνά αναλάμβαναν από κοινού με άλλους τα έξοδα του έργου. Σε τρεις επιγραφές εντοπίζονται γυναίκες διακόνισσες, που συμπληρώνουν τις μαρτυρίες των πηγών σχετικά με την ύπαρξη γυναικών με αυτόν τον βαθμό ιερωσύνης στην Ύστερη Αρχαιότητα. Σε κάθε περίπτωση, φαίνεται ότι η γυναικεία χορηγία έδωσε την ευκαιρία στις γυναίκες να κάνουν αισθητή την παρουσία τους στην κοινωνία όπου ζούσαν, αφήνοντας την προσωπική τους σφραγίδα στα έργα που χρηματοδότησαν.

Η εργασία εξέτασε το φαινόμενο της χορηγίας σε συγκεκριμένη περιοχή και περίοδο και με ειδικό ενδιαφέρον για τη γυναίκα ως αφιερώτρια. Ωστόσο, από την επεξεργασία του υλικού μπορούν να προκύψουν και συμπεράσματα που αφορούν γενικότερα στους χορηγούς της υπό μελέτη περιόδου. Ένα νέο οικοδόμημα, που τις περισσότερες φορές είναι εκκλησιαστικό, ναός ή κτήριο με σαφή εκκλησιαστική χρήση, ιδρύεται και διακοσμείται με τη συμβολή των μελών μιας τοπικής κοινωνίας που δρουν είτε ατομικά είτε συλλογικά. Στα κίνητρα των δωρητών μαρτυρείται ρητά μόνον η επιθυμία τους για μεταθανάτια σωτηρία, αλλά δεν μπορεί να αποκλειστεί και η θέλησή τους να επιδείξουν τον πλούτο τους σε συγχρόνους και μεταγενέστερους. Έτσι, τα νέα οικοδομήματα αποβαίνουν δείκτες της ευμάρειας μιας περιοχής και οι ίδιες οι δωρεές των αφιερωτών, γενναιόδωρες ή περιορισμένες, αποτελούν ένδειξη των πόρων της περιοχής αυτής σε μια συγκεκριμένη περίοδο<sup>553</sup>. Για παράδειγμα, στη Δημητριάδα μια ζάπλουτη γυναίκα αφιερώτρια – η Δαμοκρατία – χρηματοδότησε την ίδρυση και την ψηφιδωτή διακόσμηση του κυρίως ναού και του νάρθηκα μιας βασιλικής σε διάρκεια χρόνου. Αντίθετα, στην κοιμητηριακή βασιλική του λόφου του Προφήτη Ηλία την ίδια περίοδο περίπου, για την ψήφωση μόνον του πρεσβυτερίου χρειάστηκε να συμβάλουν οικονομικά αρκετοί δωρητές. Επομένως, τόσο το μέγεθος του χορηγούμενου κτηρίου όσο και τα υλικά δομής και διακόσμησης είναι σημαντικοί οικονομικοί δείκτες για την ευμάρεια μιας περιοχής και για το είδος και το ύψος των χορηγιών που μπορεί να έχει<sup>554</sup>.

Η ανέγερση ενός ναού ή η χρηματοδότηση της διακόσμησής του προσέδιδαν κύρος όχι μόνον στον χορηγό, αλλά και σε ολόκληρη την τοπική κοινωνία και την Εκκλησία. Συχνά οι ίδιοι οι επίσκοποι ενθάρρυναν τους υποψήφιους δωρητές της περιφέρειάς τους να συμμετάσχουν στην ανέγερση ενός ναού ή στη διακόσμησή του, αποβλέποντας στην αύξηση της αίγλης της περιοχής δικαιοδοσία τους ή του κύρους τους<sup>555</sup>. Αν έτσι είχαν τα πράγματα, οι πόλεις, τόσο όσες ήταν έδρες επισκοπής, όσο και εκείνες που βρίσκονταν στην περιφέρεια μιας επισκοπής, θα ήταν σε έναν διαρκή συναγωνισμό μεταξύ τους<sup>556</sup>. Για παράδειγμα, η εντυπωσιακή εικονογραφική και τεχνοτροπική ομοιότητα που έχει επισημανθεί μεταξύ των ψηφιδωτών δαπέδων της βασιλικής της Δαμοκρατίας και της βασιλικής των Δαφνουσίων, θα μπορούσε να ερμηνευτεί σε ένα τέτοιο πλαίσιο.

---

<sup>553</sup> Bowden 2003, 129-134.

<sup>554</sup> Στο ίδιο, 133.

<sup>555</sup> Στο ίδιο, 151.

<sup>556</sup> Greenslade 2013, 145. Bowden 2003, 154-157.

Ωστόσο, περισσότερο από συναγωνισμός θα πρέπει να ερμηνευτεί ως μίμηση. Απαραίτητη προϋπόθεση για την οικοδόμηση ενός ναού ήταν η άδεια του επισκόπου, οπότε είναι εύλογο να υποθέσουμε ότι όλες οι πόλεις μιας επισκοπής διέθεταν λατρευτικά κτήρια, οι προδιαγραφές των οποίων ορίζονταν από τον επίσκοπο ή από τους άμεσους συνεργάτες του. Δεν μπορούμε να αποκλείσουμε όμως την ανάληψη πρωτοβουλιών από τους αφιερωτές που πρόσφεραν τα χρήματα και τον ανώτερο κλήρο που τα διαχειρίζονταν, ώστε να υιοθετούνται κοινά πρότυπα στα σχέδια των εκκλησιών ή του διακόσμου τους, με βάση τα πρότυπα της πόλης-έδρας της επισκοπής. Ακόμη και σε οικισμούς που ανήκαν σε διαφορετικές επισκοπές παρατηρούνται τέτοια φαινόμενα μίμησης, όπως δείχνει η περίπτωση των ψηφιδωτών της βασιλικής της Δαμοκρατίας και των Δαφνουσίων, για τα οποία υποθέσαμε ότι οι χορηγοί τους ίσως είχαν κάποιου είδους επικοινωνία μεταξύ τους και ενδεχομένως προσέλαβαν το ίδιο συνεργείο. Επιπλέον, η τεχνοτροπική ομοιότητα, και εν μέρει η εικονογραφική ομοιότητα, μεταξύ των ψηφιδωτών παραστάσεων του παρεκκλησίου στο αμφιθέατρο του Δυρραχίου και του διακόσμου του Αγίου Δημητρίου στη Θεσσαλονίκη, όπως επισημάνθηκε παραπάνω, είναι δυνατόν να ερμηνευτεί κατά τον ίδιο τρόπο: είτε ο αρχιεπίσκοπος Δυρραχίου, που εξαρτιόταν από τον αρχιεπίσκοπο Θεσσαλονίκης, έδωσε την άδεια να προσληφθεί εργαστήριο ζωγράφων και ψηφωτών από τη Θεσσαλονίκη είτε οι δωρητές του παρεκκλησίου ζήτησαν να μετακαλεστεί συνεργείο ψηφωτών από την πόλη αυτή και να φιλοτεχνήσει παραστάσεις ανάλογες με εκείνες που απαντούν ή που είχαν οι ίδιοι δει στον Άγιο Δημήτριο.

Οποιαδήποτε ερμηνεία και αν δοθεί, η χορηγία συνιστά ένα από τα πιο σύνθετα κοινωνικά φαινόμενα ήδη από τους αρχαίους χρόνους. Κατά την περίοδο της Ύστερης Αρχαιότητας η νέα θρησκεία, ο Χριστιανισμός, προσέφερε καινούριες ευκαιρίες για τη χορηγία, νέο περιεχόμενο στις δωρεές και νέα πεδία δράσης για άνδρες και γυναίκες χορηγούς. Η μελέτη θα μπορούσε να επεκταθεί και σε άλλες περιφέρειες της αυτοκρατορίας, όπου οι μαρτυρίες για τη γυναικεία συμβολή στο φαινόμενο της χορηγίας είναι πολύ περισσότερες, όπως η Μικρά Ασία, η Συρία και η Παλαιστίνη. Έκρινα όμως απαραίτητο να επικεντρωθώ στη Διοίκηση Μακεδονίας, ώστε να μπορέσω να συναγάγω ορισμένα πρώτα συμπεράσματα. Ας ελπίσουμε ότι μια συνολική θεώρηση της γυναικείας χορηγίας στην αυτοκρατορία κατά την Ύστερη Αρχαιότητα δεν θα αργήσει να πραγματοποιηθεί.



## ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΠΙΓΡΑΦΩΝ

Σημείωση: Οι επιγραφές καταλογογραφούνται κατά επαρχίες, πόλεις και τοπωνύμια. Η αλφαβητική σειρά υπερισχύει της χρονολογικής.

### Ι. ΕΠΑΡΧΙΑ ΑΧΑΪΑΣ

#### 1. Άγιος Κωνσταντίνος Φθιώτιδας, βασιλική Δαφνουσίων, Διονυσία

Πρόκειται για τρίκλιτη βασιλική με εγκάρσιο κλίτος. Ψηφιδωτά δάπεδα αποκαλύφθηκαν στο ιερό βήμα του ναού, στο εγκάρσιο και στο κεντρικό κλίτος<sup>557</sup>.

ΘΕΣΗ: Η επιγραφή εντοπίζεται στο ανατολικό τμήμα πλαισίου του κεντρικού κλίτους μέσα σε δέλτο.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: Ορλάνδος 1929, 227, 230, εικ. 1-3. Orlandos 1929, 207, 214, 219, 223-228, εικ. 9-14, πίν. 32-36. Σωτηρίου 1929, 208. Α. Ορλάνδος, *ΑΔ* 12 (1929) 64. J. Béquignon, *BCH* 53 (1929), *Chron.* 505. *ΕΕΣΒ* 6 (1929) 450. *BZ* 31 (1931), 197-198. *BullÉp* (1931) 210. *REG* 44 (1931) 210. Kitzinger 1965, 344. Π. Λαζαρίδης *ΑΔ* 21 (1966) *Β'Ι-Χρονικά*, 265-266, πίν. 231, α. Sodini 1970, 710. *BullAIEMA* 2 (1970) αρ. 219. *BZ* 64 (1971) 240. *RbK* II, λ. Hellas (Koder J.), 1138-1140. *BullAIEMA* 3 (1971) 103. Παπαναγιώτου 1971, 272, 276-277, 278, εικ. 163. Sodini 1971, 584. *BullAIEMA* 5 (1973) αρ. 537. Pallas 1977, 24 σημ.49, β. Spiro 1978, 260-274, 656, πίν. 295-314. Sodini J.-P., *BullAIEMA* 8 (1980<sub>1</sub>) 166-167. Kolarik 1982, 416-417, 419 σημ.192, 426 σημ.222, εικ. 594-595. Δημητροκάλλης 1982, 311. Ασημακοπούλου-Ατζακά 1983, 9 σημ. 5. Ασημακοπούλου-Ατζακά 1984, 383-384, 387. Assimakopoulou-Atzaka 1984, 24, 25. Ασημακοπούλου-Ατζακά 1987, 173-176, πίν. 295, δ. Caillet 1987, 32. Ασημακοπούλου-Ατζακά 1990, 234.

<sup>557</sup> Ασημακοπούλου-Ατζακά 1987, 173.

Εὐγέν[ειος] ὁ λαμ(πρότατος) καὶ [Διονυσ]εῖα | [ὑπὲρ εὐχῆς ἑαυ]τῶν [καὶ τῶν  
παιδ]ίων | [αὐτῶν σύμπαν τὸ] ἔργον τῆς ἀγίας τοῦ Θεοῦ | [ἐκκλησίας ἐκ  
θεμελί]ων ἐπλήρωσαν.

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ: Ἡ τετράστιχη αφιερωματικὴ ἐπιγραφή ἀποδίδεται με κεφαλαία γράμματα λευκοῦ χρώματος σε μαῦρο βάθος. Φθορές παρουσιάζονται σε αρκετά σημεῖα τῆς ἐπιγραφῆς. Το κείμενο τῆς αφιέρωσης περικλείεται σε δέλτο, ἡ ὁποία ἐντάσσεται στὴν ἀνατολική πλευρά τοῦ πλαισίου ποῦ περιβάλλει τὴ ψηφιδωτὴ σύνθεση τοῦ κεντρικοῦ κλίτους<sup>558</sup>. Σύμφωνα με τὴν ἐπιγραφή, τὸ ζευγάρι τῶν χορηγῶν ἀνέλαβε τόσο τὴν ἀνέγερση ὅσο καὶ τὴν ψηφοθέτηση τοῦ ναοῦ.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ: Τεχνοτροπικὰ στοιχεῖα ἐπιτρέπουν τὴ χρονολόγηση τῆς βασιλικῆς τῶν Δαφνουσίων στα τελεῖα τοῦ 4οῦ ἢ στὶς ἀρχές 5οῦ αἰῶνα<sup>559</sup>.

## **2. Αντίκυρα Βοιωτίας, βασιλική, εὐλαβέστατη Μασιμιανή**

Πρόκειται γιὰ πεντάκλιτη βασιλική με νάρθηκα στα δυτικά, ποῦ ἀνασκάφηκε στο οικόπεδο Δ. Ἀργύρη στὴ θέση Παλάτια. Στο χώρο τῆς βασιλικῆς ἔχουν ἀποκαλυφθεῖ τμήματα τοῦ κεντρικοῦ κλίτους με τοὺς δύο στυλοβάτες, τὸ τρίβηλο καὶ μέλη τοῦ ἀμβωνα. Στο ναὸ διαπιστώνεται ἐκτεταμένη χρῆση ἀρχαίου υλικοῦ. Το κεντρικὸ κλίτος καὶ ὁ νάρθηκας διέθεταν ψηφιδωτὰ δάπεδα<sup>560</sup>.

ΘΕΣΗ: Ἡ ἐπιγραφή βρίσκεται στο νότιο ἀπὸ τα τρία ἀποκαλυφθέντα διάχωρα τοῦ δαπέδου τοῦ νάρθηκα. Δύο ἀκόμη ἐπιγραφές, ἐκ τῶν ὁποίων ἡ μία εἶναι ἐντελῶς κατεστραμμένη, ἐντοπίζονται στο κεντρικὸ διάχωρο τοῦ δαπέδου τοῦ ἴδιου χώρου<sup>561</sup>.

---

<sup>558</sup> Ἀσημακοπούλου-Ατζακά 1987, 175.

<sup>559</sup> Στο ἴδιο, 227.

<sup>560</sup> Κουρέντα-Ραπτάκη 1983, 41.

<sup>561</sup> Ἀσημακοπούλου-Ατζακά 1987, 150.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: Κουρέντα-Ραπτάκη 1983. *BZ* 77 (1984) 446. Assimakopoulou-Atzaka 1984, 45. Ασημακοπούλου-Ατζακά 1987, 149-151, πίν. 239, δ. *BullAIEMA* 11 (1986) αρ. 1489. Ασημακοπούλου-Ατζακά 1990, 260.

Ἡ εὐλα[βεστάτη Μα] | σιμιανῆ [ὑπέρ εὐχῆς] | αὐτῆς ἐκέ[ντη] | σεν χρυσίνου  
ἐ[νός.]

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ: Η κεφαλαιογράμμη επιγραφή αναπτύσσεται σε τέσσερις στίχους που χωρίζονται μεταξύ τους με οριζόντιες σειρές ψηφιδωτών. Καταστροφές εντοπίζονται στο αριστερό τμήμα. Το διάχωρο της επιγραφής εφάπτεται στη βόρεια πλευρά τετραγώνου με σύνθετο γεωμετρικό κόσμημα από συμπλεκόμενους κύκλους που περικλείουν τετράγωνα<sup>562</sup>. Χαρακτηριστική είναι τόσο η χρήση του ρήματος *ἐκέντησεν*, όσο και η αναφορά του ποσού που δαπανήθηκε από την αφιερώτρια για την ψηφοθέτηση του δαπέδου.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ: Οι εικονογραφικές ομοιότητες των εξεταζόμενων ψηφιδωτών δαπέδων με εκείνα της βασιλικής του Κλαυσειού επιτρέπουν τη χρονολόγηση της βασιλικής στο α' μισό του 6ου αιώνα<sup>563</sup>.

### 3. Κάλλιο Φωκίδας, κτίριο, *Γλαρία*

Το εν μέρει ανεσκαμμένο αυτό κτίριο έγινε αρχικά γνωστό ως «βασιλική του Καλλίου», η συνέχεια όμως της ανασκαφικής έρευνας δεν επιβεβαίωσε τον ισχυρισμό αυτόν<sup>564</sup>. Έχουν αποκαλυφθεί δύο χώροι με δάπεδα στρωμένα με ψηφιδωτά.

ΘΕΣΗ: Η επιγραφή εντοπίζεται στον βόρειο από τους δύο χώρους και συγκεκριμένα στο πλαίσιο που περιβάλλει το κύριο θέμα της ψηφιδωτής σύνθεσης.

---

<sup>562</sup> Ασημακοπούλου-Ατζακά 1987, 150.

<sup>563</sup> Στο ίδιο, σημ. 187.

<sup>564</sup> Στο ίδιο, 199, σημ. 278.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: Β. Πετράκος, *ΑΔ* 26 (1971) *Β'1-Χρονικά*, 282-283, πίν. 246-249, α. Β. Πετράκος, *ΑΔ* 27 (1972) *Β'2-Χρονικά*, 279. J.-P. Michaud, *BCH* 98 (1974) *Chron.* 635, εικ. 154. Μ. Μιχαηλίδης, *ΑΔ* 29 (1973-1974) *Β'1-Χρονικά*, 22. Π. Λαζαρίδης *ΑΔ* 29 (1973-1974) *Β'1-Χρονικά*, 25. Φ. Ζαφειροπούλου, *ΑΔ* 29 (1973-1974) *Β'2-Χρονικά*, 524. *BullEp* (1974) αρ. 298. *BZ* 68 (1975) 533. *BullAIEMA* 6 (1976) αρ. 901 Sodini 1976, 88. Pallas 1977, 22. P. Aupert, *BCH* 102 (1978) *Chron.* 694. *BZ* 71 (1978) 240. *BullAIEMA* 7 (1978) αρ. 1001-1003. Ζαφειροπούλου 1982, 8, εικ. 4. *BullAIEMA* 9 (1983) αρ. 1213. Ασημακοπούλου-Ατζακά 1983, 20 σημ. 2. Ασημακοπούλου-Ατζακά 1984, 367 σημ. 2, 390-391, 405 εικ. 10. Assimakoroulou-Atzaka 1984, 46. Ασημακοπούλου-Ατζακά 1987, 199-200, πίν. 359, γ. Caillet 1987, 30, 31, 34. Ασημακοπούλου-Ατζακά 1990, 260. *SEG* 56 (2006) αρ. 167.

Ἀγαθοκλῆς καὶ Ἰλαρία | καὶ ὁ τούτων υἱὸς | Ἀλέξανδρος ὑπὲρ | εὐχῆς  
ἐαυτῶν καὶ τοῦ οἴ[κου] αὐτῶν ἐποίη|[σαν] ἱμισσείου.

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ: Το κείμενο της επιγραφής αποδίδεται σε έξι στίχους με ψηφίδες μαύρες σε λευκό βάθος. Κάθε στίχος χωρίζεται από τον επόμενο με οριζόντια σειρά ψηφίδων. Στο τέλος του δεύτερου, τρίτου, πέμπτου και έκτου στίχου σχεδιάζονται μικρά φύλλα κισσού. Το κάτω δεξιό τμήμα της επιγραφής δεν σώζεται. Το κείμενο της αφιέρωσης περικλείεται σε ορθογώνιο πλαίσιο, οι στενές πλευρές του οποίου σχηματίζουν ημικύκλιο που περιβάλλει γεωμετρικό κόσμημα. Στο κάτω τμήμα της επιγραφής αναπτύσσεται ταινία με σπειρομαϊάνδρο. Στον ίδιο χώρο εντοπίζονται τέσσερις ακόμη αφιερωματικές επιγραφές<sup>565</sup>.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ: Εικονογραφικές ομοιότητες των ψηφιδωτών με αντίστοιχα στις βασιλικές του Κλαυσειού, της Ανθηδόνας (επαρχία Αχαΐας), της Νέας Αγκιάλου (βασιλικές Γ και Δ) και των Τρικάλων, επιτρέπουν τη χρονολόγηση του ναού στις αρχές του βου αιώνα<sup>566</sup>.

<sup>565</sup> Ασημακοπούλου-Ατζακά 1987, 200.

<sup>566</sup> Ασημακοπούλου-Ατζακά 1980, 200.

#### 4. Μαλανδρίνο Φωκίδας (ή Φθιώτιδας), βασιλική του Αγίου Ιωάννου, ευλαβέστατες οικοδέσποινες

Η ανασκαφή της βασιλικής στη θέση του μεταβυζαντινού ναού του Αγίου Ιωάννου αποκάλυψε τμήμα πολύχρωμου ψηφιδωτού δαπέδου με γεωμετρικά και φυτικά μοτίβα και δύο επιγραφές<sup>567</sup>. Η μία επιγραφή δεν μπορεί να αναγνωσθεί<sup>568</sup>. Λόγω του χριστιανικού χαρακτήρα της σωζόμενης επιγραφής, ο όρος *ὑπόστυλον* θεωρήθηκε ότι αναφέρεται στο αίθριο της βασιλικής<sup>569</sup>.

ΘΕΣΗ: Η επιγραφή εντοπίστηκε στο αίθριο της βασιλικής.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: A. Karo, *AA* 48 (1933) 217-218. Karusos 1936-1938. Bees 1936-1938. *BullAIEMA* 3 (1971) 110. *RbK* II, λ. Hellas (J. Koder), 1137. Sodini 1970, 712. Spiro 1978, 226-227, 655-656. Caillet 1987, 31-32.

Οί ευλαβέστ[ατοι... | ἀναγνῶστε [...] | καὶ Εὐτυχιανὸς ἄ|μα ταῖς  
εὐλαβεσ|τάταις αὐτῶ[ν] | οἰκοδεσπ[οίνοις] | ὑπὲρ εὐχῆ[ς αὐτῶ]|ν  
ἐκέντη[σαν τὸ ὑπό]σ|τυλον.

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ: Η κεφαλαιογράμματα επιγραφή αναπτύσσεται σε οκτώ στίχους. Αναφέρει τους αφιερωτές του ψηφιδωτού, αλλά λόγω φθορών δεν σώζονται τα ονόματα όλων. Χαρακτηριστική είναι η χρήση του ρήματος *ἐκέντησαν*.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ: Το ψηφιδωτό δεν έχει χρονολογηθεί επακριβώς. Τόσο η Marie Spiro, όσο και ο Χρήστος Καρούζος, το χρονολογούν στα πρώιμα χριστιανικά χρόνια.<sup>570</sup>

---

<sup>567</sup> Spiro 1978, 227.

<sup>568</sup> Στο ίδιο.

<sup>569</sup> Karusos 1939, 51-52.


<sup>570</sup> Spiro 1978, 226 και Karusos, 50.

## 5. Πάτρα, νότιο κλίτος εκκλησίας (;), διακόνισσα Αγριππιανή

Η επιγραφή ανήκει σε ψηφιδωτό δάπεδο που αποκαλύφθηκε στην οδό Κορίνθου 281, στην περιοχή του αρχαίου Ωδείου<sup>571</sup>. Η υπόθεση ότι το ψηφιδωτό ανήκε σε κλίτος βασιλικής ενισχύεται από την αποκάλυψη ενός τοίχου, παράλληλου προς την οδό Κορίνθου, στο απέναντι οικόπεδο, ο οποίος θα ανήκε στο νάρθηκα<sup>572</sup>.

ΘΕΣΗ: Η ανασκαφή αποκάλυψε δύο τμήματα ψηφιδωτών, που κατά πάσα πιθανότητα ανήκαν στο νότιο κλίτος της εκκλησίας<sup>573</sup>. Η επιγραφή εντοπίζεται στο ανατολικό τμήμα μέσα σε κυκλικό πλαίσιο<sup>574</sup>.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: Μ. Μιχαηλίδης, *ΑΔ* 25 (1970) *Β'1-Χρονικά*, 18. Φ. Πέτσας, *ΑΔ* 25 (1970) *Β'2-Χρονικά*, 198. Sodini 1970, 708. Μ. Μιχαηλίδης *ΑΔ* 26 (1971) *Β'1-Χρονικά*, 18. Φ. Πέτσας, *ΑΔ* 26 (1971) *Β'1-Χρονικά*, 163, πίν.148, β-δ. J.-P. Michaud, *BCH* 98 (1974) *Chron.* 625, εικ. 116. *BZ* 68 (1975) 532. *BullÉp* 1976, αρ. 288. *BullAIEMA* 6 (1976) αρ. 919. Pallas 1977, 185. Μαστροκώστας 1976-1978, 370-371, πίν. ΡΜΘ' εικ. 1. *FA* 32-33 (1977-1978) αρ. 139. Spiro 1978, 86. *BullAIEMA* 7 (1978) αρ.1038. *SEG* 19 (1979) 425. *BullAIEMA* 8 (1980<sub>1</sub>), 163-164. Ασημακοπούλου-Ατζακά 1984, 385 σημ. 2. Feissel, Philippidis-Braat 1985, 374 αρ. 159. Βελισσαρίου 1986. Ασημακοπούλου-Ατζακά 1987, 86-88, πίν. 121. Caillet 1987, 32. Rizakis 1988, 270-271. Eisen 2000, 175-176. Γριτσόπουλος 2004, 49-57. *SEG* 54 (2004) 164. Greenslate 2013, 141.

Ἡ θεοφιλεστάτη | διάκονος Ἀγριππια | νή ὑπὲρ εὐχῆς αὐ | τῆς ἐποίησεν  |  
τὴν μούσωσιν.

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ: Η κεφαλαιογράμματα επιγραφή απλώνεται σε πέντε στίχους και περιβάλλεται με φύλλα κισσού<sup>575</sup>. Φύλλο κισσού σχεδιάζεται επίσης στο τέλος του

<sup>571</sup> Ασημακοπούλου-Ατζακά 1987, 86.

<sup>572</sup> Στο ίδιο, σημ. 63.

<sup>573</sup> Βελισσαρίου 1986, 123

<sup>574</sup> Ασημακοπούλου-Ατζακά 1987, 87.

<sup>575</sup> Γριτσόπουλος 2004, 54.

τέταρτου στίχου. Η επιγραφή είναι κατεστραμμένη στο κάτω δεξιό τμήμα. Τον κεντρικό κύκλο της επιγραφής περιβάλλουν δύο ζώνες, εκ των οποίων η μία φέρει αλυσσοειδή πλοχμό και μερικώς εφαπτόμενους κύκλους. Η δεύτερη σώζεται μόνο στο αριστερό της τμήμα, όπου και απεικονίζεται παγόνη, η σχηματοποιημένη ουρά του οποίου περιβάλλει μικρό πτηνό<sup>576</sup>. Οι επάλληλοι κύκλοι που περιβάλλουν την επιγραφή εγγράφονται σε τετράγωνο πλαίσιο. Τον χώρο που δημιουργείται ανάμεσα στο τετράγωνο πλαίσιο και τον κύκλο κοσμούν αγγεία με εκφυόμενη κληματίδα, από τα οποία σώζεται μόνο αυτό της κάτω δεξιάς γωνίας<sup>577</sup>.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ: Για τη χρονολόγηση της επιγραφής ιδιαίτερη βαρύτητα δίνεται στο επίθετο *θεοφιλεστάτη*. Η χρήση του προσαγορευτικού αυτού επιθέτου δεν είναι συχνή στους πρώτους χριστιανικούς χρόνους, αλλά φαίνεται ότι καθιερώνεται από τον 6<sup>ο</sup> αιώνα, χαρακτηρίζοντας εκτός από εκκλησιαστικά και επιφανή κοσμικά πρόσωπα<sup>578</sup>. Επιπλέον στην 6<sup>η</sup> Νεαρά του Ιουστινιάνειου Κώδικα απαντά η έκφραση «*τῶν θεοφιλεστάτων διακονισσῶν*»<sup>579</sup>. Με βάση τα παραπάνω η επιγραφή, και συνεπώς η ψηφοθέτηση του δαπέδου, τοποθετούνται στις πρώτες δεκαετίες του 6ου αιώνα.

## II. ΕΠΑΡΧΙΑ ΗΠΕΙΡΟΥ ΠΑΛΛΙΑΣ

### 6. Βουθρωτόν, θέση Βρίνα, βασιλική, επιγραφή ανώνυμης αφιερώτριας

Η βασιλική αποκαλύφθηκε κατά τη διάρκεια ανασκαφών στην πεδιάδα Δρίνα. Πρόκειται για έναν τρίκλιτο ναό με ημικυκλική αψίδα στην ανατολική πλευρά και νάρθηκα στη δυτική, ο οποίος είναι κτισμένος πάνω σε πρωιμότερο κτίσμα<sup>580</sup>. Το κεντρικό κλίτος και το ιερό βήμα βρέθηκαν στρωμένα με ψηφιδωτά δάπεδα, τα οποία σώζονται σε σχετικά καλή κατάσταση.

---

<sup>576</sup> Ασημακοπούλου-Ατζακά 1987, 87.

<sup>577</sup> Στο ίδιο.

<sup>578</sup> Βελισσαρίου 1986, 26,

<sup>579</sup> Στο ίδιο, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

<sup>580</sup> Butrint 2004, 8.

ΘΕΣΗ: Η αφιέρωση της γυναίκας δωρήτριας εντοπίστηκε στο κεντρικό κλίτος της βασιλικής, κοντά στο πρεσβυτήριο.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: Butrint 2004, 8. Butrint 2005, 8-9. Butrint 2006, 6. *Archeologia Medievale* 33 (2006) 401-402. *AnnÉp* (2006) [2009] αρ. 1334. *SEG* 56 (2006) αρ. 200.

[.....] καὶ ἀν[α]παυσ-

[...δο]ύλης σου

[.....].η...λ

[.....].....μ

[.....]

[.....].

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ: Το κείμενο της αφιέρωσης σώζεται αποσπασματικά. Περικλείεται σε δέλτο και περιβάλλεται από ψηφιδωτή σύνθεση αποτελούμενη από οκτάγωνα τα οποία εσωκλείουν φυτά, φρούτα και ζώα<sup>581</sup>. Στη δυτική πλευρά του κεντρικού κλίτους εντοπίζεται και δεύτερη αφιερωματική επιγραφή<sup>582</sup>. Έχει προταθεί η εξής συμπλήρωση: «[ὕπερ --] καὶ ἀναπαύ[σεως τῆς δο]ύλης [σ]ου...»<sup>583</sup>.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ: Το ψηφιδωτό δάπεδο χρονολογείται λόγω νομισματικής μαρτυρίας στα τέλη 5ου-αρχές 6ου αιώνα<sup>584</sup>.

### III. ΕΠΑΡΧΙΑ ΗΠΕΙΡΟΥ ΝΕΑΣ

#### 7. Δυρράχιο, παρεκκλήσιο στο ρωμαϊκό αμφιθέατρο, επιτοίχια παράσταση γυναίκας δωρήτριας

---

<sup>581</sup> Στο ίδιο, 9.

<sup>582</sup> *SEG* 56 (2006) 200.

<sup>583</sup> Στο ίδιο.

<sup>584</sup> Greenslade 2013, 142.



Το παρεκκλήσιο βρίσκεται στο εσώτερο τμήμα του κυρίου διαζώματος ένα μεγάλο τμήμα του οποίου χρησιμοποιήθηκε για την κατασκευή του. Πρόκειται για ένα μονόκλιτο παρεκκλήσιο με ημικυκλική αψίδα στην ανατολική πλευρά και δύο εισόδους στις μακρές πλευρές. Η καθ' ύψος επέκταση των τοίχων των παρακείμενων κογχών αποτέλεσαν τους πλευρικούς τοίχους του παρεκκλησίου<sup>585</sup>. Το δάπεδο στο δυτικό άκρο του παρεκκλησίου λείπει, ενώ οι τοίχοι που σώζονται φέρουν ζωγραφικό διάκοσμο. Ψηφιδωτά καλύπτουν τον νοτιότερο και τον δυτικό τοίχο του ενώ ίχνη τοιχογραφικού διακόσμου εντοπίζονται επίσης στους πλευρικούς τοίχους καθώς και στην καμάρα<sup>586</sup>.

ΘΕΣΗ: Η κτητορική παράσταση εντοπίζεται στον νότιο τοίχο του παρεκκλησίου<sup>587</sup>.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: Γκιολές 2007, 115-116. Gega 1993, 527-536. Bowes, Mitchell 2009, 569-595.

† Κ[ύρι]ε βοήθησον τοῦ| δούλου σου Ἀλεξάν|δρου.

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ: Η μεγαλογράμματη αφιέρωση αναπτύσσεται σε τρεις στίχους και αναγράφει επίκληση για θεϊκή εύνοια. Χορηγός του ψηφιδωτού πρέπει να ήταν η γυναίκα που εικονίζεται δεόμενη στην κάτω δεξιά πλευρά της παράστασης, η οποία αφιέρωσε το ψηφιδωτό για τον ασθενή (;) συζυγό της Αλέξανδρο που εικονίζεται στο αριστερό τμήμα της παράστασης.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ: Με βάση τεχνοτροπικά κριτήρια οι παραστάσεις χρονολογούνται από τα τέλη του 6ου έως τα μέσα του 7ου αιώνα<sup>588</sup>.

---

<sup>585</sup> Bowes-Mitchell 2009, 577.

<sup>586</sup> Στο ίδιο, 576.

<sup>587</sup> Στο ίδιο, 578.

<sup>588</sup> Στο ίδιο, 504.

#### IV. ΕΠΑΡΧΙΑ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ

##### 8. Δημητριάδα (αρχαία), βασιλική της Δαμοκρατίας, *Δαμοκρατία η λαμπροτάτη*

Η βασιλική Α, γνωστή και ως βασιλική της Δαμοκρατίας, είναι τρίκλιτη βασιλική με νάρθηκα, αίθριο και βαπτιστήριο το οποίο προσκολλάται έξω από το βόρειο κλίτος και το νάρθηκα<sup>589</sup>. Έχουν αναγνωριστεί συνολικά πέντε οικοδομικές φάσεις στον ναό, με συνεχείς επεκτάσεις και προσθήκες<sup>590</sup>. Ψηφιδωτά που κοσμούσαν τα δάπεδα όλων των χώρων σώζονται σε αρκετά καλή κατάσταση. Έχουν αποκαλυφθεί δύο αφιερωματικές επιγραφές της Δαμοκρατίας που χρηματοδότησε την ανέγερση και κατασκευή του ναού και των ψηφιδωτών δαπέδων αντίστοιχα, του κυρίως ναού, του αιθρίου και του νάρθηκα<sup>591</sup>.

ΘΕΣΗ: Η πρώτη αφιερωματική επιγραφή βρίσκεται στην ανατολική πλευρά του κεντρικού κλίτους, μπροστά από την είσοδο του πρεσβυτερίου, και ανήκει στην πρώτη οικοδομική περίοδο της βασιλικής<sup>592</sup>. Η δεύτερη επιγραφή εντοπίζεται στο νάρθηκα, στο δωμάτιο IV, στην είσοδο προς τον κεντρικό κλίτος και είναι σύγχρονη με την τρίτη οικοδομική φάση του ναού<sup>593</sup>.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: Spiro 1978, 380-405. Marzloff 1987. Habicht 1987, 292 αρ. 23, πίν. V, 1 (1η επιγραφή) και 292 αρ. 24, πίν. V, 2 (2η επιγραφή). Ασημακοπούλου-Ατζακά 1982, 126, 145, εικ. 19, 50, 54. SEG 37 (1987), 150-151 αρ. 465. Ασημακοπούλου-Ατζακά 1984, 226. Ασημακοπούλου-Ατζακά 1990, 233-234.

1η επιγραφή: Δαμοκρατία | ή λαμπροτάτη.

2η επιγραφή: Δαμοκρατία | ή λαμπροτάτη.

---

<sup>589</sup> Spiro 1978, 381.

<sup>590</sup> Στο ίδιο, 381-382.

<sup>591</sup> Στο ίδιο, 383.

<sup>592</sup> Στο ίδιο.

<sup>593</sup> Στο ίδιο, 396.

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ: Οι μεγαλογράμματες επιγραφές αναπτύσσονται σε δύο στίχους με ψηφίδες μαύρου χρώματος μέσα σε δέλτο και περιβάλλονται από περίτεχνη γεωμετρική σύνθεση. Διαφορές εντοπίζονται στο σχηματισμό των γραμμάτων μεταξύ των επιγραφών, ενώ οι στίχοι της πρώτης επιγραφής χωρίζονται μεταξύ τους με οριζόντια σειρά ψηφίδων μαύρου χρώματος. Χαρακτηριστική είναι η λιτότητα στην έκφραση που επιλέγει η δωρήτρια. Αναφέρεται ως *λαμπροτάτη*, τίτλος που καταδεικνύει την αριστοκρατική καταγωγή της. Πιθανώς ήταν σύζυγος ή κόρη συγκλητικού που είχε την έπαυλή του και τα κτήματά του στην περιοχή<sup>594</sup>.


ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ: Η πρώτη επιγραφή χρονολογείται στα τέλη του 4ου ή στις αρχές του 5ου αιώνα (α΄ φάση της βασιλικής) και η δεύτερη προς τα μέσα του 5ου αιώνα (γ΄ φάση της βασιλικής)<sup>595</sup>.

### **9. Δημητριάδα (αρχαία), κοιμητηριακή βασιλική, μητέρα του Σισσινίου**

Σε μικρή απόσταση από τη βασιλική της Δαμοκρατίας, στα ριζά του λόφου του προφήτη Ηλία και εκτός του αρχαίου τείχους έχει αποκαλυφθεί τρίκλιτη κοιμητηριακή βασιλική με νάρθηκα στα δυτικά, αψίδα στα ανατολικά και προσκτίσματα.

ΘΕΣΗ: Η αφιερωματική επιγραφή σώζεται στο δάπεδο του πρεσβυτερίου της βασιλικής, που είναι στρωμένο με ψηφιδωτό.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: Δ. Θεοχάρης, *ΑΔ* 18 (1963) *Β΄1-Χρονικά*, 139-140. Ν. Milojević, *ΑΔ* 28 (1973) *Β΄2-Χρονικά*, 342, πίν. 308. Ασημακοπούλου-Ατζακά 1982, 126, 150 εικ. 18, 58. *SEG* 37 (1987) 150. Ασημακοπούλου-Ατζακά 1990, 234, εικ. 11.

Ὁ εὐλα(βῆς ἢ –βέστατος τάδε) ὑπὲρ εὐχῆς | αὐτοῦ [ἐπο]ίησεν | ὑπὲρ εὐχῆς  
Θεόδου[λος] | καὶ Ὀνήσιμος ἐπύη[σαν] | ὑπὲρ εὐχῆς ἐα[υτῶν] | Σισίννιος  
καὶ τῆς μη[τρὸς] | αὐτοῦ ἐποίησαν  οὗ ὁ Θεός τὸ ὄνομα οἶδεν ἐποίησεν.

<sup>594</sup> Ασημακοπούλου- Ατζακά 1990, 233-234.

<sup>595</sup> Spiro 1978, 383, 386.

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ: Η κεφαλαιογράμματη αφιέρωση αναπτύσσεται σε οκτώ στίχους και περιβάλλεται από τετράγωνο πλαίσιο. Έχουν χρησιμοποιηθεί σκουρόχρωμες ψηφίδες σε ανοιχτόχρωμο βάθος. Κάθε στίχος χωρίζεται από τον επόμενο με οριζόντια σειρά ψηφίδων. Στο τέλος του εβδόμου στίχου σχεδιάζονται δύο αντωπά φύλλα κισσού. Στο δυτικό τμήμα της επιγραφής σχεδιάζεται το γεωμετρικό θέμα της κουκουνάρας και στο νότιο τμήμα, πλούσιος γεωμετρικός διάκοσμος. Φθορές εντοπίζονται στο κέντρο του πάνω τμήματος και στο κέντρο της αριστερής πλευράς του κειμένου.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ: Με βάση νομισματικά ευρήματα, η οικοδόμηση του ναού χρονολογείται στα τέλη του 4ου αιώνα.

#### **10. Ελασσόνα, οικόπεδο Μπούσια, συνοικία Βαρόσι, *Μαρία***

Κατά τη διάρκεια διάνοιξης θεμελίων στο οικόπεδο Μπούσια αποκαλύφθηκε ψηφιδωτό δάπεδο που εν συνεχεία διαπιστώθηκε ότι ανήκε στο νάρθηκα παλαιοχριστιανικής βασιλικής, η οποία δεν σώζεται. Ίχνη ψηφιδωτού δαπέδου στην ανατολική πλευρά του νάρθηκα αποδίδονται στο κεντρικό κλίτος της<sup>596</sup>.

ΘΕΣΗ: Στο κεντρικό από τα τρία αποκαλυφθέντα διάχωρα του νάρθηκα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: *ΑΔ* 27 (1972) Β'2 *Χρονικά* 414-415. *Περραιβία* 8 (1975) 8-12. Sodini 1978, 559-561. Ασημακοπούλου-Ατζακά 1980, 236. Γαλλής 1983, 17-21.

Άγιε Ανδρέα, μνήσθητι τ[ῆ]ς δούλης σου Μαρίας.

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ: Η κεφαλαιογράμματη κυκλοτερής αφιέρωση περιβάλλεται από διακοσμητική ταινία αποτελούμενη από συνεχόμενα όρθια τρίγωνα, ενώ περιβάλλει κυκλικό μετάλλιο με παράσταση πτηνού που κρατά στο στόμα του κλαδί ελιάς.

---

<sup>596</sup> Γαλλής 1983, 19.

Βρίσκεται στο κέντρο του διακοσμητικού θέματος της κουκουνάρας που καταλαμβάνει το κεντρικό από τα τρία διάχωρα του νάρθηκα<sup>597</sup>. Αναφέρει τη δωρήτρια του ψηφιδωτού *Μαρία* για την οποία δεν υπάρχουν άλλες πληροφορίες.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ: Η εικονογραφική ομοιότητα των ψηφιδωτών με αυτά στη βασιλική του Κλαυσείου και των Λουτρών της Υπάτης, επιτρέπουν τη χρονολόγηση της βασιλικής στον 6ο αιώνα<sup>598</sup>.

### **11. Κλαυσείον Ευρυτανίας, βασιλική Αγίου Λεωνίδα, διακόνισσα Ανδρομάχα**

Πρόκειται για τρίκλιτη βασιλική με εγκάρσια περύγια που απολήγουν σε κόγχες, αψίδα στα ανατολικά και νάρθηκα στα δυτικά. Κυβόλιθοι στη κόγχη του ιερού βήματος μαρτυρούν την ύπαρξη συνθρόνου, ενώ οι τέσσερις μαρμάρινες βάσεις στο πρεσβυτέριο καταδεικνύουν τη θέση του κιβωρίου<sup>599</sup>. Το μεσαίο κλίτος ορίζεται από βορρά και νότο με κτιστούς στυλοβάτες, πάνω στους οποίους έβαιναν μάλλον πεσσοστοιχίες που χώριζαν μεταξύ τους τα κλίτη<sup>600</sup>. Η είσοδος από το νάρθηκα στον κυρίως ναό γινόταν πιθανώς μέσω τριβήλου<sup>601</sup>. Με εξαίρεση την κόγχη του πρεσβυτερίου, όλοι οι χώροι του ναού φέρουν ψηφιδωτά δάπεδα.

ΘΕΣΗ: Η επιγραφή βρίσκεται στο πρεσβυτέριο, μεταξύ των δύο βορείων βάσεων του κιβωρίου<sup>602</sup>. Στο ναό εντοπίζονται άλλες πέντε αφιερωματικές επιγραφές<sup>603</sup>.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: G. Daux, *BCH* 81 (1957) *Chron.* 581, εικ.4. Χατζηδάκης 1958. Α. Ορλάνδος, *Έργον* 1958, 63-68, εικ. 66, 68-69. G. Daux, *BCH* 83 (1959) *Chron.* 663-664 εικ.1-4. *BullÉp* 1959, αρ. 212. Χατζηδάκης, *ΠΑΕ* 1959, 34-35, πίν. 33-36,

---

<sup>597</sup> Γαλλής 1983, 19.

<sup>598</sup> Sodini 1978, 561.

<sup>599</sup> Χατζηδάκης 1958, 58-60.

<sup>600</sup> Στο ίδιο, 60.

<sup>601</sup> Στο ίδιο.

<sup>602</sup> Στο ίδιο, 61.

<sup>603</sup> Στο ίδιο, 61-62.

α, γ. Α. Ορλάνδος, *Έργον* 1959, 31-32, εικ. 30-31. G. Daux, *BCH* 84 (1960) *Chron.* 735, 739, εικ. 1-2. Π. Λαζαρίδης, *ΑΔ* 16 (1960) *Χρονικά*, 200. Βασιλείου 1960, 137. *BullÉp* 1961, αρ. 356. *BullÉp* 1966, αρ. 229. Ε. Χατζηδάκης, *ΑΔ* 21 (1966) *Β'1-Χρονικά*, 19. Π. Λαζαρίδης, *ΑΔ* 21 (1966) *Β'2-Χρονικά*, 274-275. Μ. Χατζηδάκης, *ΑΔ* 22 (1967) *Β'1-Χρονικά*, 19. Π. Λαζαρίδης, *ΑΔ* 22 (1967) *Β'2-Χρονικά*, 338. Πάλλας 1968, 1080. Π. Λαζαρίδης, *ΑΔ* 23 (1968) *Β'2-Χρονικά*, 280. Π. Λαζαρίδης, *ΑΔ* 24 (1964) *Β'2-Χρονικά*, 236. Ι. Δημακόπουλος, *ΑΔ* 24 (1964) *Β'2-Χρονικά*, 236-240. *BullÉp* 1970, αρ. 327. Sodini 1970, 716-717. Π. Λαζαρίδης, *ΑΔ* 25 (1970) *Β'2-Χρονικά*, 298. Sodini 1971, 584. Pallas 1977, 25. Sodini 1978, 557, 559, 561, εικ.4-8. *BullAIEMA* 7 (1978) 304. Spiro 1978, 276-304, 656-657, πίν. 315-353. *BullAIEMA* 8 (1980<sub>2</sub>) αρ. 1016. Kolarik 1982, 426 σημ. 222, 225, 469 εικ.794-797. Δημητροκάλλης 1982, 268 εικ. 380. Ασημακοπούλου-Ατζακά 1983, 8. Ασημακοπούλου-Ατζακά 1984, 367 σημ. 2, 368 σημ. 7, 373, 383, 390-391, 392-395, 404, εικ. 11. Assimakopoulou-Atzaka 1984, 41 σημ. 103, 45, 46, 71 σημ. 236, πίν. 8, α. Κολέφα 1985, σχ. σελ.40-41. Dondered 1986, 90 σημ. 852. Ασημακοπούλου-Ατζακά 1987, 164-196, πίν. 274-282. Caillet 1987, 32-34. Ασημακοπούλου-Ατζακά 1990, 229-230.

Πολύγηρος ό | εὐλαβέστατ[ος] | ἀναγ[νώστῃς] κὲ Ἄνδρo|μάχα ἢ  
θεοφιλ[εσ]|τ[άτη] διακ[όνισσα] ὑπὲρ εὐ|χῆς αὐτῶν ἐ|καλιέργησαν.

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ: Η κεφαλαιογράμματα επιγραφή αναπτύσσεται σε επτά στίχους. Κάθε στίχος χωρίζεται από τον επόμενο με οριζόντια σειρά ψηφίδων. Το κείμενο περικλείεται σε τετράγωνο πλαίσιο και συνιστά τμήμα της ψηφιδωτής διακόσμησης του πρεσβυτερίου, που αποτελείται από τετράγωνα και παραλληλόγραμμα διάχωρα πλαισιωμένα από αλυσοειδή πλοχμό. Κάθε διάχωρο φέρει διακόσμηση με γεωμετρικά, φυτικά, ζωικά μοτίβα και δύο ακόμη επιγραφές<sup>604</sup>. Χαρακτηριστική είναι η προσφώνηση *θεοφιλεστάτη* που απαντά στην επιγραφή της διακόνου Αγριπιανής στην Πάτρα.

<sup>604</sup> Ασημακοπούλου-Ατζακά 1987, 165.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ: Με βάση τα χρονολογικά στοιχεία που προσφέρουν οι υπόλοιπες αφιερωματικές επιγραφές, η ψήφωση του ναού τοποθετείται στο β' τέταρτο του 6<sup>ου</sup> αιώνα και, συγκεκριμένα, στα έτη 533 ή 548<sup>605</sup>.

## V. ΕΠΑΡΧΙΑ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ ΠΡΩΤΗΣ

### 12. Βοσκοχώρι Κοζάνης, βασιλική, *Δομετία*

Πρόκειται για τρίκλιτη βασιλική με αψίδα στα ανατολικά και νάρθηκα στα δυτικά. Στο εσωτερικό της αψίδας υπάρχουν ίχνη συνθρόνου. Ψηφιδωτά δάπεδα σώζονται στο ιερό βήμα, στο κεντρικό κλίτος και στο νάρθηκα<sup>606</sup>. Η καταστροφή των χρωμάτων, αλλά και των σχεδίων, που παρατηρούνται στα ψηφιδωτά του νάρθηκα και του δυτικού μισού του κεντρικού κλίτους οφείλονται μάλλον σε πυρκαγιά<sup>607</sup>.

ΘΕΣΗ: Η αφιερωματική επιγραφή βρίσκεται μπροστά από το ιερό βήμα της βασιλικής. Ακόμη μία επιγραφή εντοπίζεται στην είσοδο από το νάρθηκα προς το κεντρικό κλίτος<sup>608</sup>.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: Ξυγγόπουλος 1940, 8-23. Hoddinott 1963, 183-184. Čvetković-Tomašević 1978, 27. Spiro 1978, 541-547. Caillet 1987, 28, 31, 33-34. Καραγιάννη 2010, 167.

Φίλιππος καὶ Ἰ Δομετία ὑπὲρ εὐχῆς ἐποίησαν· μνήσθητι.

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ: Η κεφαλαιογράμματη επιγραφή αναπτύσσεται σε τέσσερις στίχους και περικλείεται από δέλτο. Τα γράμματα αποδίδονται με ψηφίδες λευκού χρώματος σε βάθος που μετατρέπεται σταδιακά από μπλε σε κόκκινο προς κέντρο του πλαισίου. Το

---

<sup>605</sup> Ασημακοπούλου-Ατζακά 1987, 168.

<sup>606</sup> Spiro 1978, 541-542.

<sup>607</sup> Στο ίδιο, 542.

<sup>608</sup> Στο ίδιο, 543, 546.

κείμενο της αφιέρωσης πλαισιώνεται από τεμνόμενους κύκλους. Αναφέρονται οι κτήτορες του ψηφιδωτού δαπέδου, Φίλιππος και Δομετία. Χαρακτηριστική είναι η χρήση του ρηματικού τύπου *μνήσθητι* που απαντά κατά κύριο λόγο στους βυζαντινούς και μεταβυζαντινούς χρόνους, αλλά και στην επίκληση της Μαρίας στο οικόπεδο Μπούσια στην Ελασσόνα<sup>609</sup>. Λόγω της θέσης της επιγραφής, πιθανώς η προστακτική αυτή να αναφέρεται ως υπόμνηση στον λειτουργούντα ιερέα<sup>610</sup>.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ: Με βάση τεχνοτροπικές παρατηρήσεις, η βασιλική του Βοσκοχωρίου χρονολογείται στον 6ο αιώνα<sup>611</sup>.

### **13. Θεσσαλονίκη, οικ. Ηλιοπούλου, οδός Αθηνάς 75, Αυζάνουσα**

Στο οικόπεδο<sup>612</sup> η αρχαιολογική σκαπάνη έφερε στο φως κτήριο με ψηφιδωτό δάπεδο που διαθέτει σύνθετο γεωμετρικό κόσμημα.

ΘΕΣΗ: Σώζονται τμήματα τεσσάρων συνεχόμενων διαχώρων στα οποία εγγράφονται ποικίλα γεωμετρικά μοτίβα. Η επιγραφή εντοπίζεται στο κέντρο του τρίτου κατά σειρά διαχώρου.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: Α. Ορλάνδος, *ΑΔ* 24 (1969) *Β'Ι-Χρονικά*, 13-14, πίν. 10. *BullAIEMA* 3 (1971) 118 αρ. 466. *BullÉp* (1972) 419 αρ. 264. J.-P. Michaud, *BCH* 96 (1972) *Chron.* 730, εικ. 332-333, 335-336. *BullAIEMA* 5 (1973) 116 αρ. 580-581. *BullAIEMA* 6 (1976) 156 αρ. 949, 952. Pallas 1977, 68 σημ.141 Jobst 1977, 51. Kolarik 1982, 409, 420, σημ. 194, πίν. 572-573. Feissel 1983, 111, αρ. 112. Ασημακοπούλου-Ατζακά 1984, 364 σημ. 4, 408-409, 409 σημ. 3. Kolarik

---

<sup>609</sup> Ξυγγόπουλος 1940, 19.

<sup>610</sup> Στο ίδιο.

<sup>611</sup> Στο ίδιο, 21-22. Σύμφωνα με την Spiro (1978, 544) η βασιλική χρονολογείται στον πρώιμο 6<sup>ο</sup> αιώνα ή λίγο αργότερα.

<sup>612</sup> Σχετικά με τη διχογνωμία των μελετητών για την ακριβή ερμηνεία του αρχικού χώρου όπου βρέθηκε το ψηφιδωτό, βλ. Ασημακοπούλου-Ατζακά 1998, 221.



1987, 305. Ασημακοπούλου-Ατζακά 1998, 219-221, πίν. XXIV, α-γ. SEG XXXIV 1682.

Εὐ[τυ]χῶς χρῶ | Εὐπρεπῆ | μετὰ | Αὐξανούση(ς).

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ: Η επιγραφή αναπτύσσεται σε τέσσερις στίχους με ψηφίδες σκούρου χρώματος σε ανοιχτόχρωμο βάθος. Φθορές εντοπίζονται στο πάνω αριστερό τμήμα της επιγραφής. Το κείμενο περικλείεται από τετράγωνο πλαίσιο που περιβάλλεται από σπειρομαϊάνδρο και εγγράφεται σε οκτάγωνο, γύρω από το οποίο αναπτύσσονται διάφορα γεωμετρικά θέματα<sup>613</sup>.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ: Το ψηφιδωτό χρονολογείται στο β' μισό του 4ου αιώνα<sup>614</sup>.

#### **14. Θεσσαλονίκη, οικόπεδο οδ. Λαπιθών 7, *Μαρκία και Κλημεντίνη***

Σε μικρή απόσταση από τον ναό του Αγίου Δημητρίου, στην οδό Λαπιθών 7, η αρχαιολογική έρευνα αποκάλυψε αφιδωτό τρικλίνιο, που συνιστά τμήμα πολυτελούς κτιριακού συγκροτήματος<sup>615</sup>. Το τελευταίο, εκτείνεται σε όλα τα παρακείμενα οικόπεδα της περιοχής και αποτελεί ίσως το πρώτο κτίριο παλαιοχριστιανικής εποχής που αποκαλύφθηκε στη Θεσσαλονίκη κτισμένο απάνω σε άνδηρα<sup>616</sup>. Σώζει σε μεγάλη έκταση και σε καλή κατάσταση ψηφιδωτά και τοιχογραφίες με ποικίλα θέματα και χρώματα<sup>617</sup>.

ΘΕΣΗ: Το ψηφιδωτό αποτελείται από έναν κεντρικό πίνακα με αστεροειδή κοσμήματα, που σχηματίζονται από πλάγια παραλληλόγραμμα<sup>618</sup>. Στη δυτική πλευρά του πίνακα η

---

<sup>613</sup> Ασημακοπούλου-Ατζακά 1998, 220.

<sup>614</sup> Στο ίδιο, 221.

<sup>615</sup> Ελευθεριάδου 1990, 332.

<sup>616</sup> Στο ίδιο.

<sup>617</sup> Στο ίδιο.

<sup>618</sup> Στο ίδιο.

διακοσμητική ταινία του πλοχμού διακόπτεται από αφιερωματική επιγραφή μέσα σε δέλτο<sup>619</sup>.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: Ε. Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου, *ΑΔ* 45 (1990) *Β'2-Χρονικά*, 323. Κ. Ελευθεριάδου, *ΑΔ* 45 (1990) *Β'2-Χρονικά*, 332-334. *ArchRep* 42 (1995-1996), 28. Πελεκανίδου 1993, 375 σημ. 4. Καρύδας 1996, 574.

Εὐτ[υχ]ῶς | Εὐσεβίῳ· | εὐτ[υχ]ῶς | Μαρκία· | εὐτ[υχ]ῶς | Ἑλλαδίτη | κα[ὶ]  
Κλημεντίνη.

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ: Η κεφαλαιογράμματα επιγραφή αναπτύσσεται σε έξι στίχους και αναφέρει τους δωρητές του ψηφιδωτού. Οι περισσότερες λέξεις συνοδεύονται από μαύρα φύλλα κισσού<sup>620</sup>, ενώ στον πρώτο και τον τελευταίο στίχο διαπιστώνεται επισκευή με ψηφίδες λευκού χρώματος που έλαβε χώρα κατά τους αρχαίους χρόνους<sup>621</sup>.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ: Η τεχνοτροπική ανάλυση των διακοσμητικών θεμάτων του ψηφιδωτού δαπέδου και των τοιχογραφιών επιτρέπει τη χρονολόγηση του κτίσματος στο β' μισό του 5ου αιώνα<sup>622</sup>.

## **15. Θεσσαλονίκη, Όσιος Δαβίδ (μονή Λατόμου), Άνω πόλη Θεσσαλονίκης, άγνωστη γυναίκα χορηγός**

Ο ναός στην αρχική του μορφή είχε το σχήμα ισοσκελούς σταυρού εγγεγραμμένου σε τετράγωνο με ημικυκλική αψίδα στην ανατολική πλευρά. Ο κεντρικός χώρος του μνημείου καλυπτόταν με τρούλο, οι κεραίες του σταυρού με ημικυλινδρικές καμάρες

---

<sup>619</sup> Ελευθεριάδου 1990, 332.

<sup>620</sup> Ασημακοπούλου-Ατζακά 1998, 259, σημ. 228.

<sup>621</sup> Στο ίδιο, σημ. 227.

<sup>622</sup> Στο ίδιο, 259 και Ελευθεριάδου 1990, 332.

και τα γωνιακά διαμερίσματα με χαμηλωμένους θόλους. Σήμερα ο ναός σώζεται κατά τα δύο τρίτα περίπου<sup>623</sup>.

ΘΕΣΗ: Η αφιέρωση βρίσκεται στην κάτω παρυφή της παράστασης του τεταρτοσφαιρίου.

ΒΙΒΛΟΓΡΑΦΙΑ: Ξυγγόπουλος 1929, 160, εικ. 21. Morey 1932, 340, εικ.34. Gerke 1964, 179-199. Feissel 1983, 97-98. Γκιολές 1984, 93-94. Γκιολές 2007, 92-102.

Πηγή ζ(ω)τική, δεκτική, θεραπευτική ψυχῶν πιστῶν ὁ πα[νέντιμος οἶ]κος οὔτος  
[εὐξαμ]ένη ἐπέτυχα καὶ ἐπιτυχο[ῦσ]α ἐπλήροσα † ὑπὲρ εὐχῆς [ῆς οἶδεν ὁ  
Θεὸς τὸ ὄνομα].

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ: Η αφιέρωση εκτείνεται με τα κεφαλαία από ασημένιες ψηφίδες γράμματα πάνω σε κόκκινη ταινία που καταλαμβάνει ὅλο το κάτω τμήμα της παράστασης του τεταρτοσφαιρίου. Μνημονεύεται τη δωρήτρια του ψηφιδωτού που επιθυμεί να αποκρύψει το ονομά της. Το κείμενο της αφιέρωσης σχεδόν αντιγράφει αυτό που έχει γραφεί στις ανοικτές σελίδες του κώδικα της καθιστής μορφής που εικονίζεται στη παράσταση<sup>624</sup>.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ: Με βάση τεχνοτροπικά κριτήρια, το ψηφιδωτό χρονολογείται στον 6ο αιώνα<sup>625</sup>.

## **16. Θεσσαλονίκη, Βασιλική Αγίου Δημητρίου, η Μαρία και οι γονείς της**

Πρόκειται για πεντάκλιτη βασιλική, με ημικυκλική αψίδα και εγκάρσιο κλίτος στην ανατολική πλευρά, νάρθηκα και αίθριο στη δυτική. Η είσοδος στο ναό βρίσκεται στη

---

<sup>623</sup> Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου, Μαυροπούλου-Τσιούμη 2012, 185.

<sup>624</sup> Στο ίδιο, 190.

<sup>625</sup> Στο ίδιο, 194.

νότια πλευρά, όπου και η κεντρική οδός της πόλης.<sup>626</sup> Κάτω από τη κόγχη του ιερού βήματος υπάρχει υπόγεια κρύπτη εν είδει νυμφαίου από όπου ανέβλυζε το αγίασμα του Αγίου Δημητρίου<sup>627</sup>.

ΘΕΣΗ: Η επιγραφή της γυναίκας δωρήτριας αποτελεί τμήμα μιας σειράς επεισοδίων με θέμα την έκφραση ευχαριστιών από την πλευρά των γονέων της παιδίσκης Μαρίας αλλά και της ίδιας, προς τον άγιο. Τα επεισόδια καταλαμβάνουν το χώρο επάνω από το πέμπτο έως το όγδοο τόξο της βόρειας μικρής κιονοστοιχίας του ναού. Η επιγραφή συνοδεύει το τελευταίο επεισόδιο του θέματος, το οποίο καταλαμβάνει το μισό του έβδομου και το μεγαλύτερο μέρος του όγδοου τόξου<sup>628</sup>.

Βιβλιογραφία: Cormack 1969, 31, εικ. 9, 13 β. Feissel 1983, 101-102, αρ. 107. Μπακιρτζής 2012, 156.

† Καὶ σὺ δέσποτά μο[υ] | ἄγιε Δημήτ[ρ]ι [β]οήθι ἡμῖν | τοῖς δούλοις σου καὶ |  
τῇ δούλῃ σου Μαρι|ία ἦν ἔδωκες† | ἡμῖν. †

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ: Σε αυτό το επεισόδιο εικονίζονται η Μαρία, επικεφαλής πομπής, να προσέρχεται στον άγιο προσφέροντας του ένα ζευγάρι περιστέρια. Συνοδεύεται από τους γονείς της και από άλλες δύο γυναίκες. Ο άγιος αποδίδεται ολόσωμος να δείχνει με το χέρι του προς το ιερό βήμα της βασιλικής. Η κεφαλαιογράμματη επιγραφή αναπτύσσεται σε έξι στίχους με ασημένια γράμματα σε σκούρο γαλάζιο βάθος. Οι σταυροί στην αρχή της επιγραφής, καθώς και στο τέλος του πέμπτου και έκτου στίχου,

---

<sup>626</sup> Μπακιρτζής 2012, 138.

<sup>627</sup> Στο ίδιο, 136, 138.

<sup>628</sup> Στο ίδιο, 148.

αποδίδονται με χρυσό χρώμα. Μετά το σταυρό στη λέξη ἔδωκες αποδίδεται ένα ζευγάρι περιστεριών ενώ μετά τη λέξη ἡμῖν, ένα ψάρι<sup>629</sup>.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ: Οι συγκεκριμένες παραστάσεις χρονολογούνται στα χρόνια ανάμεσα από την ίδρυση του πεντάκλιτου ναού που, σύμφωνα με την επικρατέστερη άποψη τοποθετείται μετά από το σεισμό του 518 και από την πυρκαγιά που έλαβε χώρα μετά περίπου το 620<sup>630</sup>.

### **17. Θεσσαλονίκη, Βασιλική Αγίου Δημητρίου, άγνωστη γυναίκα δωρήτρια**

ΘΕΣΗ: Τεταρτοσφαίριο μικρής κόγχης στο βόρειο τοίχο του παρεκκλησίου του νοτίου πτερυγίου του ναού.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: Σωτηρίου 1952, 198-199. Μπακιτζής 2012, 166.

[Υπὲρ εὐχῆς δείνα] ...ου καὶ τῆς συμβίου αὐτοῦ Ἰω[άννας ;]<sup>631</sup>.

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ: Η επιγραφή σχηματίζεται με ψηφίδες λευκού χρώματος σε μαύρο βάθος<sup>632</sup>. Βρίσκεται στο κατώτερο τμήμα παράστασης δεόμενου νεαρού στρατιωτικού αγίου, του οποίου η ταύτιση παραμένει προβληματική. Αποδίδεται σε προτομή και κατ' ενόπιον, ενώ από το πρόσωπό του σώζεται μόνο το αγένειο πηγούνι του. Πίσω του σχεδιάζεται οικοδόμημα με λευκό γείσο και πράσινο βάθος<sup>633</sup>.

---

<sup>629</sup> Cormack 1969, 31.

<sup>630</sup> Cormack 1969, 45.

<sup>631</sup> Οι συμπληρώσεις στην αρχή και το τέλος της επιγραφής είναι των Σωτηρίου 1952, 199.

<sup>632</sup> Στο ίδιο, 166.

<sup>633</sup> Μπακιτζής 2012, 166.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ: Η ψηφιδωτή παράσταση του αγίου χρονολογείται στα μετά την πυρκαγιά και ανοικοδόμηση του ναού έτη μέσα στον 7ο αιώνα<sup>634</sup>.

### **18. Στόβοι, Παλάτι της Περιστερίας, Γεωργία, Ελπίδια και Περπέτουα**

Πρόκειται για ένα συγκρότημα οικιών, στα ανατολικά του Παλατιού του Παρθενίου. Το μεγάλο μέγεθος του συγκροτήματος υποδηλώνει ότι διέμεναν σε αυτό παραπάνω από μία οικογένειες<sup>635</sup>. Στο νότιο τμήμα του διαμορφώνονται δύο ψηφιδωτά δωμάτια που συνδέονται μεταξύ τους μέσω μίας ανοιχτής αυλής<sup>636</sup>. Με εξαίρεση το ημικύκλιο της αψίδας, το δάπεδο του ανατολικού δωματίου φέρει ψηφιδωτά που διατάσσονται σε έννεα συνολικά διάχωρα.

**Θέση:** Η αφιερωματική επιγραφή εντοπίστηκε στο ανατολικό δωμάτιο, μπροστά από την είσοδο, μέσα σε μετάλλιο.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: Mano-Zissi 1936, 296-297, εικ. 187. Kolarik 1980, 186. Feissel 1983, 234, αρ. 280.

[ \_ \_ \_ ]ισηνία | [ \_ Γεωρ]γία | [ \_ \_ \_ ]σις | [ \_ Πρω]τάσις, Έλπιδια | [ \_ \_ \_ ]  
Περπέτουα.

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ: Η κεφαλαιογράμματη επιγραφή αναπτύσσεται σε πέντε στίχους. Πρόκειται για κατάλογο ονομάτων των δωρητών του ψηφιδωτού. Τα ονόματα Περπέτουα και Προτάσις είναι κοινά με την επιγραφή αρ. 21.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ: Το ψηφιδωτό χρονολογείται στο α΄ μισό του 5ου αιώνα<sup>637</sup>.

---

<sup>634</sup> Cormack 1969, 45.

<sup>635</sup> Wiseman 1973, 40.

<sup>636</sup> Στο ίδιο, 40.

<sup>637</sup> Kolarik 1980, 186.

### 19. Στόβοι, επισκοπική βασιλική, διακόνισσα Ματ[ρώνα ;]

Πρόκειται για μεγάλη τρίκλιτη βασιλική με αψίδα στα ανατολικά και νάρθηκα και αίθριο στα δυτικά πλευρά. Εκτεταμένες και πολύχρονες έρευνες έχουν αποκαλύψει όλες τις φάσεις της βασιλικής: ο ναός, έχει οικοδομηθεί δίπλα στα λείψανα του θεάτρου της πόλης, από το οποίο πολλά μαρμάρινα μέλη έχουν χρησιμοποιηθεί ως spolia στις υστερότερες φάσεις του<sup>638</sup>. Διερευνητικές τομές στο ανατολικό άκρο του νοτίου κλίτους αποκάλυψαν τρία διαδοχικά ψηφιδωτά δάπεδα.

ΘΕΣΗ: Το ψηφιδωτό στο οποίο βρίσκεται η αφιερωματική επιγραφή της Ματρώνας εκτείνεται από το στυλοβάτη της νότιας κιονοστοιχίας του κεντρικού κλίτους έως το νότιο τοίχο της βασιλικής. Βρίσκεται στο ίδιο επίπεδο με το ψηφιδωτό δάπεδο που φέρει την επιγραφή της Περιστερίας (βλ. επιγραφή αρ. 20).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: Wiseman, Mano-Zissi 1973, 397-398, πίν. 67, εικ. 12. *BullÉp* 1974, 336. Feissel 1984, 231 αρ. 275, πίν. LXII. Caillet 1987, 28, 31-32, 33-34. Eisen 2000, 176.

Ὑπὲρ εὐ[χῆς αὐ] | τῆς Ματ[ρώνα ;] | ἡ εὐλαβ[εστά] | τη διάκ[ονος] | τὴν  
ἐξέ[δραν] | ἐψήφω[σεν].

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ: Το κείμενο της αφιέρωσης αναπτύσσεται σε έξι στίχους. Αποδίδεται με ψηφίδες λευκού χρώματος σε σκουρόχρωμο βάθος. Περιβάλλεται από πλαίσιο που σχηματίζεται από δύο σειρές ψηφίδων λευκού χρώματος. Δεν σώζεται το αριστερό τμήμα της επιγραφής<sup>639</sup>. Η ἐξέδρα την οποία ἐψήφωσεν η αφιερώτρια πρέπει να είναι η περιοχή στο ανατολικό άκρο του νοτίου κλίτους<sup>640</sup>.

<sup>638</sup> Wiseman, Mano-Zissi 1971, 398.

<sup>639</sup> Wiseman, Mano-Zissi 1973, πίν. 67, εικ. 12.

<sup>640</sup> Στο ίδιο, 397.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ: Με βάση νομισματικά ευρήματα, το ψηφιδωτό χρονολογείται στην τρίτη οικοδομική φάση της εκκλησίας, στα τέλη του 5ου ή στις αρχές του 6ου αιώνα<sup>641</sup>.

## 20. Στόβοι, επισκοπική βασιλική, *Περιστερία*

ΘΕΣΗ: Η επιγραφή της δωρήτριας Περιστερίας εντοπίζεται στο νότιο κλίτος, κατά μήκος της δυτικής πλευράς του δυτικού τομέα. Βρίσκεται στο ίδιο επίπεδο με το ψηφιδωτό δάπεδο με την επιγραφή της Ματ[ρώνας ;] (βλ. επιγραφή αρ. 19).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: Kitzinger 1946, 81-161. Mano-Zissi, *MGR* (1963) 293. Wiseman, Mano-Zissi 1971, 395-411, εικ. 4. Wiseman, Mano-Zissi 1972, 407-424. *BullÉp* 1972, 256. Wiseman, Mano-Zissi 1973, 397. Feissel 1984, 231 αρ. 276. Caillet 1987, 28, 31-32.

Υπὲρ εὐχῆς | ἐποίησε[ν] | [Π]εριστε[ρία].

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ: Η κεφαλαιογράμματη επιγραφή που αποδίδεται σε τρεις στίχους με ψηφίδες ανοιχτού χρώματος σε σκούρο γαλάζιο βάθος, εντάσσεται σε ορθογώνιο πλαίσιο από διπλή σειρά λευκών ψηφίδων. Καταστροφές εντοπίζονται στο κάτω δεξιό τμήμα και σε τμήμα της αριστερής πλευράς. Το ψηφιδωτό δάπεδο όπου βρίσκεται η επιγραφή αποτελεί το πρωιμότερο από τα τρία στρώματα ψηφιδωτών δαπέδων που εντοπίζονται στο σημείο αυτό<sup>642</sup>.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ: Η επιγραφή χρονολογείται στην γ' οικοδομική φάση του ναού, στα τέλη του 5ου ή στις αρχές του 6ου αιώνα<sup>643</sup>.

---

<sup>641</sup> Wiseman 1973, 61.

<sup>642</sup> Wiseman, Mano-Zissi 1973, 397.

<sup>643</sup> Wiseman 1973, 61.



## 21. Στόβοι, Παλάτι της Περιστερίας, *Περιστερία και Περπέτουα*

Στο ανατολικό δωμάτιο του Παλατιού της περιστερίας εντοπίστηκε ακόμη μία αφιερωματική επιγραφή, η οποία λόγω της αναφοράς του ονόματος της Περιστερίας οδήγησε στο συμπέρασμα ότι τα δύο αφιδωτά κτήρια ήταν η οικία της οικογένειάς της<sup>644</sup>.

**Θέση:** Η επιγραφή εντοπίζεται σε διάχωρο, αριστερά της εισόδου στο Παλάτι.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: Mano-Zissi 1936, 295, εικ. 186. Kitzinger 1946, 185 εικ. 181. Vulić 1941-1948, αρ. 94. Wiseman, Mano-Zissi 1971, 339 σημ. 22. *BullÉp* 1972, 256. Kolarik 1980, 186. Feissel 1983, 233, αρ. 279.

Ρουφίνος Περιστερία | Περπέτουα Πρωτάσις | Ἐλπίδις Ἰωάννης |  
Αὐρηλλιανός Περιστερία.

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ: Η κεφαλαιογράμματη επιγραφή αναπτύσσεται σε τέσσερις στίχους και αναφέρει τα ονόματα των δωρητών του ψηφιδωτού. Το κείμενο της αφιέρωσης περιβάλλει σύνθεση με γεωμετρικά και ζωικά θέματα<sup>645</sup>. Φαίνεται ότι το διάχωρο με την επιγραφή δέχθηκε επισκευές κατά τη διάρκεια του 6<sup>ου</sup> αιώνα χωρίς όμως να μεταβληθεί η αρχική του μορφή<sup>646</sup>.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ: Με βάση τεχνοτροπικά κριτήρια, αλλά και την έλλειψη σταυρού, ο Mano-Zissi χρονολογεί την επιγραφή στο τέλος του 4ου – αρχές 5ου αιώνα<sup>647</sup> ενώ η Kolarik την τοποθετεί στο α' μισό του 5ου αιώνα<sup>648</sup>.

---

<sup>644</sup> Στο ίδιο, 41.

<sup>645</sup> Kolarik 1980, 186.

<sup>646</sup> Στο ίδιο, 186, σημ. 41.

<sup>647</sup> Mano Zissi 1936, 295-297.

<sup>648</sup> Kolarik 1980, 186.

## 22. Αντιγόεια, βασιλική, διακόνισσα Νίκη

Στο νοτιοδυτικό άκρο της αρχαίας Αντιγονείας, αποκαλύφθηκε ναός με τρίκογχο ιερό βήμα στην ανατολική πλευρά, ενώ κλίτος είναι προσκολλημένο στη δυτική πλευρά του<sup>649</sup>. Η κεντρική ασίδα του ιερού είναι μεγαλύτερη από τις δύο πλαϊνές και το δάπεδο μπροστά από την πρώτη φέρει ψηφιδωτή διακόσμηση που σώζεται σε αρκετά καλή κατάσταση.

ΘΕΣΗ: Η επιγραφή εντοπίζεται στο κεντρικό χώρο του ιερού βήματος στα αριστερά της ψηφιδωτής παράστασης του ανθρωπόμορφου όντος.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: Budina 1977/78, 228-235, πιν. III. Dharmo 1993, 497-499. Saradi 1998, 96-98. Varalis 1999, 199-200.

[Σ]πουδὴ τοῦ | δούλου σου πρε|σ(βυ)τέρου Δωροθέ|ου σὺν αὐτῶ τὲ |  
δούλης σου τῆς | διακονίσσης Νίκη|ς ἔτι δὲ καὶ τοῦ | προαναπαυσο|μένου  
Ἀλεξάνδρου. | Κύριε μνήσθητι τοῦ δού|λου σου Αὐνσπουσ [; ...]

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ: Η κεφαλαιογράμμη επιγραφή αναπτύσσεται σε ένδεκα στίχους εκ των οποίων ο τελευταίος είναι δυσανάγνωστος. Αναγράφεται ένα περίπλοκο δίκτυο χορηγιών. Το αριστερό τμήμα της επιγραφής καταλαμβάνει ένα τερατόμορφο ον το οποίο έχει δεχθεί πολλές ερμηνείες.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ: Με βάση τεχνοτροπικά στοιχεία ο ναός χρονολογείται στο δεύτερο μισό του 6ου ή στο πρώτο μισό του 7ου αιώνα<sup>650</sup>.

---

<sup>649</sup> Varalis 1999, 199-200.

<sup>650</sup> Varalis 1999, 200.

## Βιβλιογραφία – Συντμήσεις

### A. Περιοδικά

<i>AAA</i>	<i>Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών</i>
<i>ABME</i>	<i>Αρχαίον των Βυζαντινών Μνημείων της Ελλάδος</i>
<i>ΑΔ</i>	<i>Αρχαιολογικόν Δελτίον</i>
<i>ΑΕ</i>	<i>Αρχαιολογική Εφημερίς</i>
<i>ΑΕΜΘ</i>	<i>Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη</i>
<i>ΕΕΒΣ</i>	<i>Επετηρίς της Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών</i>
<i>ΕΕΦΠΣ</i>	<i>Επιστημονική Επετηρίς της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης</i>
<i>Έργον</i>	<i>Το Έργον της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας</i>
<i>ΘεσσΗμ</i>	<i>Θεσσαλικό Ημερολόγιο</i>
<i>ΘΗΕ</i>	<i>Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαιδεία</i>
<i>Μακεδονικά</i>	<i>Μακεδονικά, Σύγγραμμα περιοδικόν της Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών</i>
<i>ΠΑΑ</i>	<i>Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών</i>
<i>ΠΑΕ</i>	<i>Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας</i>
<i>Πελοποννησιακά</i>	<i>Πελοποννησιακά. Περιοδικόν της Εταιρείας Πελοποννησιακών Σπουδών</i>
<i>ACIAC</i>	<i>Actes du Congrès international d'archéologie chrétienne</i>
<i>AJA</i>	<i>American Journal of Archeology</i>
<i>AnnÉp</i>	<i>L'année épigraphique</i>
<i>ArchRep</i>	<i>Archeological Reports</i>
<i>BCH</i>	<i>Bulletin de Correspondance hellénique</i>
<i>BIABulg</i>	<i>Bulletin de l'Institut archéologique bulgare</i>
<i>BullAIEMA</i>	<i>Bulletin de l'Association internationale pour l'étude de la Mosaïque antique</i>
<i>BullÉp</i>	<i>Bulletin épigraphique</i>

<i>Butrint</i>	<i>Butrint Foundation. Annual Reports</i>
<i>Byzantion</i>	<i>Byzantion. Revue internationale des études byzantines</i>
<i>BZ</i>	<i>Byzantinische Zeitschrift</i>
<i>CahArch</i>	<i>Cahiers archéologiques</i>
<i>Corsi</i>	<i>Corsi di cultura sull' arte ravennate e bizantina</i>
<i>DOP</i>	<i>Dumbarton Oaks Papers</i>
<i>FA</i>	<i>Fasti archeologici</i>
<i>JFA</i>	<i>Journal of Field Archeology</i>
<i>MEFRA</i>	<i>Mélanges de l'École française de Rome – Antiquité</i>
<i>MGR I</i>	<i>La Mosaique gréco-romaine I, Colloques internationaux du Centre national de la Recherche scientifique, Paris 1965</i>
<i>RbK</i>	<i>Reallexikon zur byzantinischen Kunst</i>
<i>REG</i>	<i>Revue des Études grecques</i>
<i>SEG</i>	<i>Supplementum Epigraphicum Graecum</i>
<i>T&amp;MByz</i>	<i>Travaux et Mémoires, Centre de recherche d'histoire et civilisation de Byzance</i>
<i>ZRVI</i>	<i>Zbornik Radova Vizantološkog Instituta</i>

## B. Βοηθήματα

Αβραμέα 1974	Αβραμέα Α., <i>Η βυζαντινή Θεσσαλία μέχρι του 1204. Συμβολή εις την ιστορικήν γεωγραφίαν</i> , Εν Αθήναις 1974
Ασημακοπούλου-Ατζακά 1980	Ασημακοπούλου-Ατζακά Π., «Τα παλαιοχριστιανικά ψηφιδωτά δάπεδα του Ανατολικού Ιλλυρικού», <i>ACIAC X 1</i> (1980) 205-281 [επανεκδοση στα <i>ACIAC X 2</i> (1984), 361-444]
Ασημακοπούλου-Ατζακά 1982	Ασημακοπούλου-Ατζακά Π., «Παλαιοχριστιανική και Βυζαντινή Μαγνησία», στο: <i>Μαγνησία. Το χρονικό ενός πολιτισμού</i> , Αθήνα 1982, 105-175
Ασημακοπούλου-Ατζακά 1983	Ασημακοπούλου-Ατζακά Π., «Η χρονολόγηση του ψηφιδωτού δαπέδου της βασιλικής του Θύρσου στη Τεγέα»,

- στο: *Αφιέρωμα στη Μνήμη Στυλιανού Πελεκανίδη*, Θεσσαλονίκη 1983, 1-22
- Ασημακοπούλου-Ατζακά 1987 *Ασημακοπούλου-Ατζακά Π., Σύνταγμα των παλαιοχριστιανικών δαπέδων της Ελλάδος. II: Πελοπόννησος - Στερεά Ελλάδα*, Θεσσαλονίκη 1987
- Ασημακοπούλου-Ατζακά 1990 *Ασημακοπούλου-Ατζακά Π., «Οι δωρητές στις Ελληνικές αφιερωματικές επιγραφές του Ανατολικού Κράτους στην όψιμη αρχαιότητα»*, στο: *Αρμός, Τιμητικός τόμος στον καθηγητή Ν.Κ. Μουτσόπουλο για τα 25 χρόνια πνευματικής προσφοράς του στο Πανεπιστήμιο*, τόμ. Α', Θεσσαλονίκη 1990, 227-267
- Ασημακοπούλου-Ατζακά 1998 *Ασημακοπούλου-Ατζακά Π., Σύνταγμα των παλαιοχριστιανικών δαπέδων της Ελλάδος, III: Μακεδονία – Θράκη, Τα ψηφιδωτά της Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1998
- Ασημακοπούλου-Ατζακά 2003 *Ασημακοπούλου-Ατζακά Π., «Οι ψηφιδωτές επιγραφές στην όψιμη αρχαιότητα»*, στο: η ίδια, *Ψηφιδωτά δάπεδα. Προσέγγιση στη τέχνη του αρχαίου ψηφιδωτού. Έξι κείμενα*, Θεσσαλονίκη 2003, 163-175
- Ατζακά 2011 *Ατζακά Γ., Το επάγγελμα του ψηφοθέτη (4<sup>ος</sup> αι. π.Χ. – 8<sup>ος</sup> αι. μ.Χ.)*, Αθήνα 2011
- Βελένης 2003 *Βελένης Γ., «Σχόλια σε δύο ψηφιδωτές επιγραφές του Αγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης»*, *ΔΧΑΕ* 24 (2003) 37-44
- Βελισσαρίου 1986 *Βελισσαρίου Π., «Χρονολόγηση χριστιανικής ψηφιδωτής επιγραφής από την Πάτρα»*, στα: *Πρακτικά του Β' Τοπικού Συνεδρίου Αρχαϊκών Σπουδών, Καλάβρυτα, 24-27 Ιουνίου 1983*, Αθήνα 1986, 123-126
- Γάλλης 1983 *Γάλλης Κ.Ι., «Μια παλαιοχριστιανική βασιλική στην Ελασσόνα»*, *Θεσσημ* 4 (1983) 17-21
- Γεωργοπαπαδάκος *Γεωργοπαπαδάκος Α., Λεξικόν Ανωμάτων Ρημάτων της Αρχαίας Ελληνικής Γλώσσης*, Έκδοση 19η
- Γκιολές 1984 *Γκιολές Ν., «Εικονογραφικές παρατηρήσεις στο μωσαϊκό της μονής Λατόμου στη Θεσσαλονίκη»*, *Παρουσία* 2 (1984) 83-94
- Γκιολές 2001 *Γκιολές Ν., «Τα βυζαντινά αυτοκρατορικά διάσημα»*, στο: *Το Βυζάντιο ως οικουμένη*, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα,

- Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, Οκτώβριος 2001 – Ιανουάριος 2002, Αθήνα 2001, 63-75
- Γκιολές 2006 Γκιολές Ν., «Αγιολογικό κείμενο και εικόνα. Η περίπτωση του ψηφιδωτού της μονής Λατόμου στη Θεσσαλονίκη», *ΕΕΒΣ* 52 (2004-2006) 205-226
- Γκιολές 2007 Γκιολές Ν., *Παλαιοχριστιανική και μνημειακή ζωγραφική* (π. 300-726), Αθήνα 2007
- Γριτσόπουλος 2004 Γριτσόπουλος Τ.Α., «Ο απόστολος Ανδρέας και αι Πάτρα», *Πελοποννησιακά* 27 (2003-2004) 5-102
- Δημητροκάλλης 1982 Δημητροκάλλης Γ., *Παλαιοχριστιανικοί και βυζαντινοί μαϊάνδροι*, Αθήνα 1982
- Δρακούλης 2009 Δρακούλης Δ.Π., *Η περιφερειακή οργάνωση των οικισμών της Ανατολικής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας κατά την Πρώιμη Βυζαντινή περίοδο, τόμ. Α', Θρακική-Ιλλυρικών-Ασιανή*, Θεσσαλονίκη 2009
- Δρακούλης 2012 Δρακούλης Δ.Π., «Η ιστορικο-γεωγραφική διάσταση της Μακεδονίας κατά την Ύστερη Αρχαιότητα: διοικητικοί και χωρικοί μετασχηματισμοί», στο: Δ.Π. Δρακούλης, Γ.Π. Τσότσος, επιμ., *Ιστορική γεωγραφία της Ελλάδος και της Ανατολικής Μεσογείου*, Θεσσαλονίκη 2012, 79-106.
- Ελευθεριάδου 1990 Ελευθεριάδου Κ., «Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Θεσσαλονίκης», *ΑΔ* 45 (1990), *Β'2-Χρονικά*, 332-334
- Ζαφειροπούλου 1982 Ζαφειροπούλου Φ., «Το Κάλλιο στην Ύστερη Αρχαιότητα», *ΑΕ* (1982) *Χρονικά*, 1-13
- Θεοδώρου 1949 Θεοδώρου Ε., *Ηρωίδα της χριστιανικής αγάπης, Αι διακόνισσαι διὰ τῶν αἰώνων*, Αθήνα 1949
- Θεοδώρου 1954 Θεοδώρου Ε., «Η χειροτονία ή χειροθεσία των διακονισσών», *Θεολογία* 25 (1954-1955) 430-469
- Θεοδώρου 1964 Θεοδώρου Ε., *ΘΗΕ* 4 (1964) 1144-1152, λ. «Διακόνισσα»
- Ιντζεσίλογλου 2011 Ιντζεσίλογλου Γ.Μ., «Το αρχαίο θέατρο Δημητριάδας», στο: *Αρχαία Θέατρα στη Θεσσαλία*, Αθήνα 2011, 133-147
- Kitzinger 2004 Kitzinger E., *Η βυζαντινή τέχνη εν τω γενέσθαι. Τα κύρια τεχνοτροπικά ρεύματα στηνπεριοχή της Μεσογείου: 3ος – 7ος αιώνας*, ελλ. μετάφρ., Ηράκλειο 2004

- Krautheimer 1991 Krautheimer R., *Παλαιοχριστιανική και βυζαντινή αρχιτεκτονική*, ελλ. μετάφρ., Αθήνα 1991
- Καδάς 1988 Καδάς Σ., «Διήγηση Ιγνατίου. Περί του ψηφιδωτού της Μονής Λατόμου (Διονυσίου 132.<sup>13</sup> και 260.<sup>13</sup>)», *Κληρονομία* 20 (1988) 143-163
- Καραγιάννη 2010 Καραγιάννη Φ., *Οι βυζαντινοί οικουισμοί στη Μακεδονία μέσα από τα αρχαιολογικά δεδομένα (4<sup>ος</sup>-15<sup>ος</sup> αιώνας)*, Θεσσαλονίκη 2010
- Κουρέντα-Ραπτάκη 1983 Κουρέντα-Ραπτάκη Α., «Πεντάκλιτη παλαιοχριστιανική βασιλική στην Αντίκυρα Βοιωτίας», στο: *Γ' Συμπόσιο βυζαντινής και μεταβυζαντινής αρχαιολογίας και τέχνης*, Αθήνα 1983, 41-42
- Κουρέντα-Ραπτάκη 2004 Κουρέντα-Ραπτάκη Α., «Παλαιοχριστιανική Αντίκυρα. Μια πρώτη προσέγγιση», στο: *Θωράκιον. Αφιέρωμα στη Μνήμη του Παύλου Λαζαρίδη*, Αθήνα 2004, 109-122
- Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου, Μαυροπούλου-Γσιούμη 2012 Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου Ε., Μαυροπούλου-Γσιούμη Χ., «Μονή Λατόμου (Όσιος Δαβίδ)», στο: Χ. Μπακιρτζής, επιμ., *Ψηφιδωτά Θεσσαλονίκης, 4<sup>ος</sup>-14<sup>ος</sup> αιώνας*, Αθήνα 2012, 183-195
- Κωνσταντακοπούλου 1984 Κωνσταντακοπούλου Αγγ., *Ιστορική γεωγραφία της Μακεδονίας (4<sup>ος</sup> – 6<sup>ος</sup> αιώνας)*, Γιάννενα 1984
- Μέντζος 2000 Μέντζος Α., «Ενδείξεις και πληροφορίες για τον αρχαιότερο ναό του Αγίου Δημητρίου», στα: *Πρακτικά ΙΓ' Διεθνούς Επιστημονικού Συμποσίου Χριστιανική Θεσσαλονίκη, Η επαρχιακή μητροπολιτική Σύνοδος Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 2000, 179-202
- Μέντζος 2001 Μέντζος Α., «Ο ναός του Αγ. Δημητρίου προ και μετά την πυρκαγιά του 7ου αιώνα», στα: *Πρακτικά ΙΒ' Διεθνούς Επιστημονικού Συμποσίου Χριστιανική Θεσσαλονίκη. Ο ναός του Αγίου Δημητρίου, προσκύνημα Ανατολής και Δύσεως*, Θεσσαλονίκη 2001, 217-245
- Μέντζου-Μειμάρη 1982 Μέντζου-Μειμάρη Κ., «Η παρουσία της γυναίκας στις Ελληνικές επιγραφές από τον Δ' μέχρι τον Γ' μ.Χ. αιώνα», στα: *Akten des XVI. Internationaler Byzantinistenkongress, Wien 4-9 Oktober 1981, JÖB 32/2 (1982) 433-443*

- Μπακιρτζής 2012 Μπακιρτζής Χ., «Άγιος Δημήτριος», στο: Χ. Μπακιρτζής, επιμ., *Ψηφιδωτά Θεσσαλονίκης 4<sup>ο</sup>-14<sup>ο</sup> αιώνας*, Αθήνα 2012, 131-179
- Μπακιρτζής, Σιδέρη 1997 Μπακιρτζής Χ., Σιδέρη Αλ., *Αγίου Δημητρίου θαύματα. Οι συλλογές Αρχιεπισκόπου Ιωάννου και Ανωνύμου. Ο βίος, τα θαύματα και η Θεσσαλονίκη του Αγίου Δημητρίου*, Αθήνα 1997
- Μουτζάλη 1991 Μουτζάλη Α., «Η πόλη των Πατρών κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο», στο: Α. Ριζάκης, επιμ., *Αρχαία Αχαΐα και Ηλεία. Ανακοινώσεις κατά το Πρώτο Διεθνές Συμπόσιο, Αθήνα 19-21 Μαΐου 1989*, Αθήνα 1991, 259-264
- Μωραΐτης 1967 Μωραΐτης Δ.Ν., *ΘΗΕ* 10 (1967) 581-583, λ. «Πρεσβύτερος»
- Brands, Rutgers 2005 Brands G., Rutgers L., «Η κατοίκηση στην Ύστερη Αρχαιότητα», στο: W. Hoerfner, επιμ., *Ιστορία της κατοικίας, 5000 π.Χ. - 500 μ.Χ.* (Ελλ. μετάφρ.), Θεσσαλονίκη 2005, 765-827
- Brown 1988 Brown P., *Ο κόσμος της Ύστερης Αρχαιότητας 150-750 μ.Χ.*, (Ελλ. Μετάφρ.), Αθήνα 1988
- Brown 2001 Brown P., *Η δημιουργία της Ύστερης Αρχαιότητας*, (ελλ. μετάφρ.), Αθήνα 2001
- Ντίνα 1990 Ντίνα Α., «Παλαιοχριστιανικά μνημεία Θεσσαλίας», *Αρχαιολογία και Τέχνες* 34 (1990) 87-94
- Ευγγόπουλος 1920-1921 Ευγγόπουλος Α., «Το Κεραμεντίμ Τζαμί της Θεσσαλονίκης», *ΑΔ* 6 (1920-1921) 190-194
- Ευγγόπουλος 1929 Ευγγόπουλος Α., «Το καθολικόν της μονής Λατόμου εν Θεσσαλονίκη και το εν αυτω ψηφιδωτόν», *ΑΔ* 12 (1929) 142-190
- Ευγγόπουλος 1940 Ευγγόπουλος Α., «Η παλαιοχριστιανική βασιλική του Βοσκοχωρίου», *Μακεδονικά* 1 (1940) 8-23
- Ευγγόπουλος 1956 Ευγγόπουλος Α., «Κινστέρνα και φρέαρ βυζαντινών χρόνων εις την Θεσσαλονίκη», *ΕΕΦΣΠΘ* 7 (1956) 51-60
- Ορλάνδος 1929 Ορλάνδος Α., «Η παλαιοχριστιανική βασιλική των Δαφνουσίων της Λοκρίδος», *ΠΑΑ* 4 (1929) 226-231
- Ορλάνδος 1952-1956 Ορλάνδος Α.Κ., *Η ξυλόστεγος παλαιοχριστιανική βασιλική της Μεσογειακής λεκάνης*, Αθήνα 1952-1956



Ορλάνδος 1969	Ορλάνδος Α.Κ., <i>ΑΔ</i> 24 (1969) Β'1-Χρονικά, 13-14
Πάλλας 1968	Πάλλας Δ.Ι., <i>ΘΗΕ</i> 12 (1968) 1073-1239, λ. «Ψηφιδωτά»
Πανσελήνου 1993-1994	Πανσελήνου Ν., «Τα σύμβολα των Ευαγγελιστών στη βυζαντινή μνημειακή τέχνη. Μορφή και περιεχόμενο», <i>ΔΧΑΕ</i> 17 (1993-1994) 79-86
Papadopoulos-Kerameus 1975	Papadopoulos-Kerameus Α., «Διήγησις επωφελής περί της θεανδρικής εικόνας του Κυρίου ημών Ιησού Χριστού», στο: <i>Varia Graeca Sacra: Sbornik Grečeskich neizdannykh bogoslovskich tekstov IV-XV vekov</i> , Leipzig 1975, 102-113
Παπαναγιώτου 1971	Παπαναγιώτου Τ., <i>Ιστορία και μνημεία Φθιώτιδος</i> , Λαμία 1971
Πελεκανίδης 1949	Πελεκανίδης Σ., <i>Παλαιοχριστιανικά μνημεία Θεσσαλονίκης. Αχειροποίητος - Μονή Λατόμου</i> , Θεσσαλονίκη 1949
Πελεκανίδης - Ατζακά 1974	Πελεκανίδης Σ., Ατζακά Π.Ι., <i>Σύνταγμα των παλαιοχριστιανικών δαπέδων της Ελλάδος. Τόμος Ι: Νησιωτική Ελλάς</i> , Θεσσαλονίκη 1974
Πελεκανίδου 1993	Πελεκανίδου Ε., «Νέα ευρήματα στο ανατολικό νεκροταφείο της Θεσσαλονίκης», <i>ΑΕΜΘ</i> 7 (1993) 373-387
Πετράκος 1971	Πετράκος Β., «Κάλλιον», <i>ΑΔ</i> 26 (1971) Β'1 - Χρονικά, 282-283
Ριζάκης, Τουράτσογλου 1985	Ριζάκης Α., Τουράτσογλου Ι., <i>Έπιγραφές Άνω Μακεδονίας (Έλίμεια, Έορδαία, Νότια Λυγκιστίς, Όρεστίς), τόμ. Α΄: Κατάλογος επιγραφών</i> , Αθήνα 1985
Σαράντη 2012	Σαράντη Ε., «Η γυναίκα χορηγός κατά την πρωτοβυζαντινή εποχή. Η προβολή ενός νέου ιδεολογικού προτύπου», στο: Μ. Παναγιωτίδη, επιμ., <i>Η γυναίκα στο Βυζάντιο. Λατρεία και τέχνη, Ειδικό θέμα του 26<sup>ου</sup> Συμποσίου Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Τέχνης</i> , Αθήνα 2012, 107-140
Στεφανίδης 1952α	Στεφανίδης Β., «Ιστορία των επισκοπικών τίτλων, Α΄», <i>Θεολογία</i> 23 (1952) 169-190
Στεφανίδης 1952β	Στεφανίδης Β., «Ιστορία των επισκοπικών τίτλων, Β΄», <i>Θεολογία</i> 23 (1952) 342-366
Σωτηρίου 1929	Σωτηρίου Γ.Α., «Αί παλαιοχριστιανικά βασιλικά της Ελλάδος», <i>ΑΕ</i> (1929) 161-247

- Σωτηρίου 1952 Σωτηρίου Γ. και Μ., *Η βασιλική του Αγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης*, Εν Αθήναις 1952
- Τρεμπέλας 1964 Τρεμπέλας Π., *ΘΗΕ* 5 (1964) 107-114, λ. «δίπτυχα»
- Τρεμπέλας 1982 Τρεμπέλας Π., *Αι τρεις λειτουργίες κατά τους εν Αθήναις κώδικας*, Αθήναι 1982, 2<sup>η</sup> έκδ.
- Τσιγαρίδας 1986 Τσιγαρίδας Ευθ., *Οι τοιχογραφίες της μονής Λατόμου Θεσσαλονίκης και η βυζαντινή ζωγραφική του 12<sup>ου</sup> αιώνα*, Θεσσαλονίκη 1986
- Τσιγαρίδας 1987 Τσιγαρίδας Ευθ., *Μονή Λατόμου (Όσιος Λαβίδ)*, Θεσσαλονίκη 1987
- Χατζηδάκης 1958 Χατζηδάκης Ε., «Ανασκαφή βασιλικής Κλαυσειού Ευρυτανίας», *ΠΑΕ* 1958, 58-63
- Χούλια 1991 Χούλια Σ., «Το ψηφιδωτό με το περιστέρι», στο: *Θεσσαλικά Ψηφιδωτά*, κατάλογος έκθεσης, Λάρισα, 16 Νοεμβρίου-17 Δεκεμβρίου 1989, Αθήνα 1991
- Aleksova 1997 Aleksova Bl., *Loca Sanctorum Macedoniae. The Cult of Martyrs in Macedonia from the 4th to the 9th Centuries*, Skopje 1997
- Amato 1988 Amato P., επιμ., *De vera effigie Mariae. Antiche icone Romane*, κατάλογος έκθεσης, Roma, Basilica di S. Maria Maggiore, 18 giugno – 3 luglio 1988, Milano, Roma 1988
- Andaloro 1986 Andaloro M., «I mosaici parietali di Durazzo o dell' origine constantinopolitana del tema iconografico di Maria Regina», στο: O. Feld, U. Peschlow, επιμ., *Studien zur spätantiken und byzantinischen Kunst F.W. Deichmann gewidmet*, Bonn 1986, 103-112
- Angiolini κ.αλ. 1997 Angiolini Martinelli P., Benzoni C., Biagi Maino D., Brighi A., Foschi S., Franzoni C., Iannucci A. M., Lombardi N., Marcato E., Marchetti V., Martini L., Muscolino C., Pagella E., Paolucci F., Pasi S., Pasquini Vecchi L., Rizzardì C., Tomei A., Tumidei S.- Panini F.C., «The Basilica of San

- Vitale, Ravenna», στο: P.Angiolini Martinelli, επιμ., *Mirabilia Italiae* 6, Modena 1997.
- Assimakopoulou-Atzaka 1984 Assimakopoulou-Atzaka P., «I mosaici pavimentali paleocristiani in Grecia. Contributo allo studio ed alle relazioni tra i laboratori», *Corsi* 31 (1984) 13-75
- Bagati 1952 Bagati B., *Gli antichi edifici sacri di Betlemme*, Gerusalemme 1952
- Balty, Chéhadé, Van Rengen 1969 Balty J.-Ch., Chéhadé K., Van Rengen W., *Mosaïques de l'église de Herbert Muqa*, Bruxelles 1969
- Bees 1936-1938 Bees N., «Zum Verbum κεντεῖν», *ΔΧΑΕ* 4 (1936-1938) 52
- Bowden 2003 Bowden W., *The Archeology of a Late Antique Province*, Great Britain 2003
- Bowes, Mitchell 2009 Bowes K., Mitchell J., «The Main Chapel of the Durrës Amphitheater», *MEFRA* 121/2 (2009) 569-595
- Budina 1977-1978 Budina D., «La mosaïque de la triconque paléochrétienne d'Antigonée», *Iliria* 7-8 (1977-1978) 228-235
- Caillet 1987 Caillet J.-P., «Les dédicaces privées de pavement de mosaïque à la fin de l'Antiquité. Occident européen et monde grec: données socio-économiques», στο: X. Barral Y Altet, επιμ., *Artistes, artisans et production artistique au moyen âge, Colloque internationale, Université de Rennes II-Haute Bretagne, 2-6 mai 1983*, τόμ. II, Paris 1987, 15-38
- Caillet 1993 Caillet J.-P., *L'évergétisme monumental chrétien en Italie et à ses marges d'après l'épigraphie des pavements de mosaïque (IVe- VIIe siècles)*, Rome 1993
- Ceka 1999 Ceka N., *Butrint. A Guide to the City and its Monuments*, London 1999
- Cameron 1993 Cameron Av., *The Mediterranean World in Late Antiquity, AD 395-600*, London, New York 1993
- Cormack 1969 Cormack W.S., «The Mosaic Decoration of S. Demetrios, Thessaloniki: A Re-Examination in the Light of the Drawings of W.S. George», *BSA* 64 (1969) 17-52

- Cotsonis 1961 Cotsonis J., «A Contribution to the Interpretation of the 19th Canon of the First Ecumenical Council», *REB* 19 (1961) 189-197
- Ćvektović-Tomašević 1978 Ćvektović-Tomašević G., *Mosaïques paléo-byzantines de pavement: Dardanie, Macédoine, le Nouvel Épire*, Beograd 1978
- Ćvektović-Tomašević 1980 Ćvektović-Tomašević G., «Mosaïques paléo-byzantines de pavement dans l'Illyricum oriental. Iconographie, symbolique, origine», στο: *Εισηγήσεις του Δεκάτου Διεθνούς Συνεδρίου Χριστιανικής Αρχαιολογίας, Θεσσαλονίκη, 28 Σεπτεμβρίου - 4 Οκτωβρίου 1980*, Θεσσαλονίκη 1984, 283-346
- Dhamo 1986 Dhamo G., «Konsiderata mbi zhvillimin e mozaikut paleokristian ne Shqipëri», *Iliria* 16/1 (1986) 311-316
- Dhamo 1993 Dhamo D., «Les mosaïques paléochrétiennes en Albanie», *Corsi* 4 (1993) 491-504
- Donceel-Voûte 1988 Donceel-Voûte P., *Les pavements des églises byzantines de Syrie et du Liban*, Louvain 1988
- Dondered 1986 Dondered M., *Die Chronologie der römischen Mosaiken in Venetien und Istrien bis zur Zeit der Antonine*, Berlin 1986
- Downing 1998 Downing C.J., «Wall Paintings from the Baptistery at Stobi, Macedonia, and Early Depictions of Christ and the Evangelists», *DOP* 52 (1998) 259-280
- Dunbabin 1999 Dunbabin K.M., *Mosaics of the Greek and Roman World*, Cambridge 1999
- Duval, Pietri 1997 Duval Y., Pietri L., «Évergetisme et épigraphie dans l'Occident chrétien (IV<sup>e</sup> –VI<sup>e</sup> s.)», στο : *Actes du Xe Congrès international d'épigraphie grecque et latine*, Nîmes 4-9 Octobre 1992, Paris 1997, 371-396
- Eisen 2000 Eisen U., *Women Officeholders in Early Christianity. Epigraphical and Literary Studies*, Minnesota 2000
- Feissel 1983 Feissel D., *Recueil des inscriptions chrétiennes de Macédoine du IIIe au VIe siècle*, Paris-Athènes 1983

- Feissel, Philippidis-Braat 1958 Feissel D., Philippidis-Braat A., «Inventaires en vue d'un recueil des inscriptions historiques de Byzance. III: Inscriptions du Péloponnèse», *T&MByz* 9 (1958) 267-395
- Gerke 1964 Gerke F., «Il mosaico absidale di Hosios David di Salonicco», *Corsi* 11 (1964) 179-199
- Gittings 2003 Gittings E.A., «Elite Women. Dignity, Power and Piety», στο: I. Kalavrezou, επιμ., *Byzantine Women and their World*, κατάλογος έκθεσης, Arthur M. Sackler Museum, October 25, 2002 - April 28, 2003, New Haven, London 2003, 67-97
- Giuseppe 1978 Giuseppe S.K., «La chiesa di Santa Croce di Ravenna alla luce degli ultimi scavi e ricerche», *Corsi* 25 (1978) 47-76
- Greenslade 2013 Greenslade S., «8. The Vrina Plain Settlement between the 1<sup>st</sup>-13<sup>th</sup> centuries», Hansen I.L., Hodges R., Leppard S., επιμ., *Butrint 4. The Archaeology and Histories of an Ionian Town*, Oxford, Oakville 2013, 123-164
- Grégoire 1968 Grégoire H., *Recueil des inscriptions grecques chrétiennes d'Asie Mineure*, Amsterdam 1968
- Habicht 1987 Habicht Chr., «Neue Inschriften aus Demetrias», στο: S.C. Bakhuizen, Fr. Gschnitzer, Chr. Habicht, P. Marzolff, *Demetrias V*, Bonn 1987, 269-317
- Haensch 2006 Haensch R., «Le financement de la construction des églises pendant l'Antiquité tardive et l'évergétisme antique», *Antiquité Tardive* 14 (2006) 47-58
- Hanton 1927-1928 Hanton E., «Lexique explicatif du recueil des inscriptions grecques-chrétiennes d'Asie Mineure», *Byzantion* 4 (1927-1928) 43-136
- Harrison, Firatli 1988 Harrison R.M., Firatli N., *Excavations at Saraçhane in Istanbul*, I, Princeton, New Jersey 1988
- Harrison 1989 Harrison R., *Ein Tempel für Byzanz. Die Entdeckung und Ausgrabung von Anicia Julianas Palastkirche in Istanbul*, Stuttgart-Zürich 1989
- Harvey, Harvey 1988 Harvey W., Harvey J., «Recent Discoveries at the Church of the Nativity, Bethlehem», *Archaeologia* 87 (1988) 7-17

- Hennessy 2003 Hennessy C., «Iconic Images of Children in the Church of St. Demetrios, Thessaloniki», στο: *Icon and World. The Power of Images in Byzantium: Studies presented to Robin Cormack*, A. Eastmond, L. James ed., Ashgate 2003, 157-172
- Hoddinott 1963 Hoddinott R., *Early Byzantine Churches in Macedonia and Southern Serbia*, New York 1963
- Jandot 1980 Jandot J.R., «La mosaïque murale dans la chapelle de l'amphithéâtre de Dyrrachium», *Studia Albanica* 17/2 (1980) 177-181
- Karras 2004 Karras V.A., «Female Deacons in the Byzantine Church», *Church History* 73 (2004) 272-316
- Karusos 1936-1938 Karusos C., «Eine Kirche bei Maladrino in W. Locris», *ΔΧΑΕ* 4 (1936-1938) 50-52
- Kitzinger 1946 Kitzinger E., «A Survey of the Early Christian Town of Stobi», *DOP* 3 (1946) 81-161
- Kitzinger 1965 Kitzinger E., «Stylistic Developments in Pavement Mosaics in the Greek East from the Age of Constantine to the Age of Justinian», *MGR* I (1965) 341-351
- Κοόο κ.άλ. 1996 Kočo D., Groždanov Čv., Aleksova Bl., Bitrakova-Groždanova V., Sanev V., *Arheološka karta na Republika Makedonija*, τόμ. II, Skopje 1996
- Koder, Hild 1976 Koder J., Hild F., *Hellas und Thessalia. Tabula Imperii Byzantini* 1, Wien 1976
- Kolarik 1980 Kolarik R., «The Floor Mosaics of Eastern Illyricum. The Northern Regions», στο: *ACIAC X* 1 (1980) 445-479
- Kolarik 1987 Kolarik R., «Mosaics of the Early Church at Stobi», *DOP* (1987) 295-306
- Lampe 1987 Lampe G., *A Patristic Greek Lexicon*, Oxford 1987
- Lavin 1962 Lavin I., «The House of the Lord: Aspects of the Role of Palace Triclinia in the Architecture of Late Antiquity and the Early Middle Ages», *The Art Bulletin* 44 (1962) 1-27
- Love 1972 Love I.C., «A Preliminary Report of the Excavations at Knidos», *AJA* 77 (1972) 413-424

- Maguire 2007 Maguire H., *Eufirasius and Friends. On Names and their Absence in Byzantine Art*», στο: *Art and Text in Byzantine Culture*, James L., επιμ., Cambridge University Press, 2007, 139-159
- Mainstone 1988 Mainstone R., *Hagia Sophia: Architecture, Structure and Liturgy in Justinian's Great Church*, London 1988
- Mano-Zissi 1936 Mano-Zissi D., «Mosaiken in Stobi», *BIABulg* 10 (1936) 277-297
- Mantas 1997 Mantas K., «Independent Women in the Roman East: Widows, Benefactresses, Offide-Holders», *Eirene* XXXIII (1997), 81-95
- Marrou 1940 Marrou I., «L' origine Orientale des Diacones Romaines», *MEFRA* 57 (1940), 95-142
- Marzolff 1987 Marzolff P., «Grabungen im Bereich der Damokratia-Basilika», στο: S.C. Bakhuizen, Fr. Gschnitzer, Chr. Habicht, P. Marzolff, *Demetrias V*, Bonn 1987, 63-267
- Mathews 1977 Mathews T., *The Early Churches of Constantinople: Architecture and Liturgy*, University Park, Pennsylvania, London 1977
- Meimaris 1986 Meimaris Y.E., *Sacred Names, Saints, Martyrs and Church Officials in the Greek Inscriptions and Papyri Pertaining to the Christian Church of Palestine*, Athens 1986
- Mikulčić 2003 Mikulčić Iv., *Stobi antički grad / Stobi: An Ancient City*, Skopje 2003
- Miller 2005 Miller P.C., *Women in Early Christianity. Translations from Greek Texts*, Washington 2005
- Morey 1932 Morey Ch.R., «A Note on the Date of the Mosaic of Hosios David, Salonica» *Byzantion* 7 (1932) 339-346
- Nalbani 1974 Nalbani H., «Mozaiku i kishës së amfiteatrit në Durrës», *Monumentet* 7-8 (1974) 111-118
- Nicolajevič 1980 Nicolajevič I., «Images votives de Salone et de Dyrrachium», *ZRVI* 19 (1980), 59-70
- Orlandos 1929-1930 Orlandos A.C., «Une basilique paléochrétienne en Locride», *Byzantion* 5 (1929-1930) 207-228

- Pace 2003 Race V., «Μosaϊci e pittura in Albania (IV-XIV secolo. Stato degli studi e prospettive di ricerca», στο: M. Buora, S. Santoro, επιμ., *Progretto Durrës. L' imagine sui beni culturali Albanesi dell' antichità e del medioevo: tradizioni di studio a confronto*, Trieste 2003, 93-128
- Pallas 1977 Pallas D., *Monuments paléochrétiens de Grèce découverts de 1959 à 1973*, Città del Vaticano 1977
- Peschlow 1977 Peschlow Ur., *Die Irenenkirche in Istanbul. Untersuchungen zur Architektur*, Tübingen 1977
- Piccirillo 1993 Piccirillo M., *The Mosaics of Jordan*, Amman 1993
- Rizakis 1988 Rizakis A.D., *Achaïe II. La cité de Patras: épigraphie et histoire*, *Μελετήματα* 25, Athènes 1988
- Robinson 1934 Robinson D.M., «The Villa of Good Fortune at Olynthus», *AJA* 38 (1934) 501-510
- Rossi, Otranto 1991 Rossi M.A., Otranto G., «Priesthood, Precedent and Prejudice: On Recovering the Women Priests of Early Christianity», *Journal of Feminist Studies in Religion* 7 (1991) 73-94
- Russell 1987 Russell J., *The Mosaic Inscriptions of Anemurium*, Wien 1987
- Saradi 1998 Saradi H., «Aspects of Early Byzantine Urbanism in Albania», στο: *Οι Αλβανοί στο Μεσαίωνα, EIE/IBE, Διεθνή Συμπόσια* 5, Αθήνα 1998, 81-130
- Saria 1933 Saria B., «Neue Funde in der Bischofskirche von Stobi», *JÖAI* 28 (1933) 132-133
- Schulz 1986 Schulz H.-J., *The Byzantine Liturgy. Symbolic Structure and Faith Expression*, New York 1986
- Sodini 1970 Sodini J.-P., «Mosaïques paléochrétiennes de Grèce», *BCH* 94 (1970) 699-753
- Sodini 1971 Sodini J.-P., «Mosaïques paléochrétiennes de Grèce», *BCH* 95 (1971) 581-584
- Sodini 1976 Sodini J.-P., «À l' époque paléochrétienne: permanence de la Grèce», *Les Dossiers de l'Archéologie* 15 (mars-avril 1976) 88-92



- Sodini 1978 Sodini J.-P., «Mosaïques paléochrétiennes de Grèce: L'atelier de Klapsi et de Loutra Hypatis», *BCH* 102 (1978) 500-561
- Spiro 1978 Spiro M., *Critical Corpus of the Mosaic Pavements on the Greek Mainland, Fourth/Sixth Centuries with Architectural Surveys*, New York, London 1978
- Spieser 1984 Spieser J.-M., *Thessalonique et ses monuments du IVe au VIe siècle. Contribution à l'étude d'une ville paléochrétienne*, Athènes, Paris 1984
- Spieser 1998 Spieser J.-M., «The Representation of Christ in the Apses of Early Christian Churches», *Gesta* 37/1 (1998) 63-73
- Snively 1979 Snively C., *The Early Christian Basilicas of Stobi: A Study of Form, Function, and Location*, PhD (University of Texas at Austin, 1979)
- Snyder 1967 Snyder J., «The Meaning of the Majestas Domini in Hossios David», *Byzantion* 37 (1967) 143-152
- Taft 1991 Taft R., *A History of the Liturgy of St J. Chrysostom. The Diptychs*, Rome 1991
- Taft 1998 Taft R.F., «Women at Church in Byzantium: Where, When and Why?», *DOP* 52 (1998) 27-87
- Thierry 1968 Thierry N., «Une mosaïque à Dyrrachium», *CahArch* 18 (1968), 227-229
- Terry, Maguire 2007 Terry A., Maguire H., *Dynamic Splendour. The Wall Mosaics in the Cathedral of Eufrasius at Poreč*, University Park, London 2007
- Tzaferis 1981 Tzaferis V., «The Wall Mosaics in the Church of the Nativity, Bethlehem», *σπ: Actes du XVe Congrès international des études byzantines, Athènes 1976, Communications, B*, Athènes 1981, 891-901
- Yangaki 2009 Yangaki G.A., «North Syrian *Mortaria* and other Late Roman Personal and Utility Objects bearing Inscriptions of Good Luck», *Βυζαντινά Σύμμεικτα* 19 (2009) 247-287

- Varalis 1999 Varalis Y., «Deux églises à chœur triconque de l'Illyricum oriental. Observations sur leur type architectural», *BCH* 123 (1999) 195-225
- Vincent 1957 Vincent H., «L'Eléona, sanctuaire primitif de l'Ascension», *Révue Biblique* 64 (1957) 48-71
- Vulić 1932 Vulić N., «Inscription grecque de Stobi», *BCH* 56 (1932) 291-298
- Vuolanto 2002 Vuolanto V., «Male and Female Evergetism in Late Antiquity. A Study on Italian and Adriatic Church Floor Mosaics», *Acta Instituti Romani Filandiae* (2002), P. Setälä, L. Berg, R. Hälikkä, M. Keltanek, J. Rölönen, V. Vuolanto, επιμ., *Women, Wealth and Power in the Roman Empire*, 245-308
- Wiseman, Mano-Zissi 1971 Wiseman J., Mano-Zissi D., «Excavations at Stobi, 1970», *AJA* 75 (1971) 395-411
- Wiseman, Mano-Zissi 1972 Wiseman J., Mano-Zissi D., «Excavations at Stobi, 1971», *AJA* 76 (1972) 407-424
- Wiseman, Mano-Zissi 1973 Wiseman J., Mano-Zissi D., «Excavations at Stobi, 1972», *AJA* 77 (1973) 391-403
- Wiseman 1973 Wiseman J., *Stobi: A Guide to the Excavations*, Beograd 1973
- Wiseman 1978 Wiseman J., «Stobi in Yugoslavian Macedonia: Archeological Excavations and Research 1977-78», *JFA* 5 (1978) 391-429

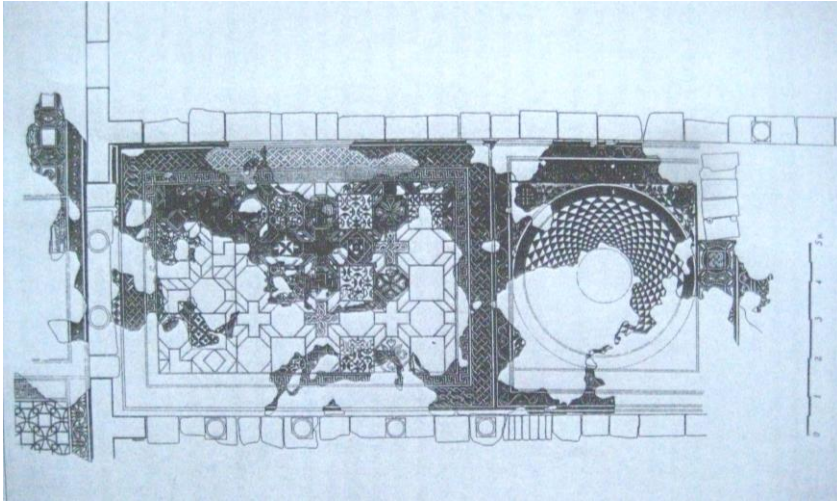
## ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΙΚΟΝΩΝ

- Εικ.1. Αντίκυρα, βασιλική στη θέση «Παλάτια». (πηγή: Κουρέντα-Ραπτάκη 2004, 116, εικ.4)
- Εικ.2. Αντίκυρα, βασιλική στη θέση «Παλάτια». Αγγείο με εκφυόμενη κλιματίδα: λεπτομέρεια της ψηφιδωτής διακόσμησης του κεντρικού κλίτους (πηγή: Ασημακοπούλου-Ατζακά 1987, πίν.236α)
- Εικ.3. Αντίκυρα, βασιλική στη θέση «Παλάτια». Η αφιέρωση της Μασιμιανής στο νότιο διάχωρο του νάρθηκα (πηγή: Ασημακοπούλου-Ατζακά 1987, πίν.239δ)
- Εικ.4. Δημητριάδα, βασιλική της Δαμοκρατίας, κάτοψη (πηγή: Spiro 1978/II, πίν.420)
- Εικ.5. Δημητριάδα, βασιλική της Δαμοκρατίας. Η επιγραφή της Δαμοκρατίας μπροστά από την είσοδο στο ιερό βήμα (πηγή: Ασημακοπούλου-Ατζακά 1982, εικ.19)
- Εικ.6. Δημητριάδα, βασιλική της Δαμοκρατίας. Η αφιερωματική επιγραφή της Δαμοκρατίας στο δωμάτιο IV του νάρθηκα (πηγή: Spiro 1978/II, πίν.436)
- Εικ.7. Ελασσόνα, βασιλική στο οικόπεδο Μπούσια. Κάτοψη του ανασκαφθέντος χώρου (πηγή: Γαλλής 1972, 18, σχ.1)
- Εικ.8. Ελασσόνα, βασιλική στο οικόπεδο Μπούσια. Η αφιερωματική επιγραφή της δωρήτριας στο μεσαίο διάχωρο του νάρθηκα (πηγή: Γαλλής 1972, 21, φωτ.2)
- Εικ.9. Στόβοι, επισκοπική βασιλική, κάτοψη (πηγή: Wiseman 1978/79, 396, εικ.4)
- Εικ.10. Στόβοι, επισκοπική βασιλική. Η αφιέρωση της Περιστερίας στο νότιο κλίτος της βασιλικής (πηγή: Wiseman-Mano-Zissi 1971, 399, εικ.4))
- Εικ.11. Πάτρα, βασιλική στην οδό Κορίνθου. Άποψη του ανασκαφθέντος χώρου (πηγή: Ασημακοπούλου-Ατζακά 1987, πίν.120α)
- Εικ.12. Πάτρα, βασιλική στην οδό Κορίνθου. Αγγείο με εκφυόμενη κλιματίδα: λεπτομέρεια της ψηφιδωτής διακόσμησης από το ανατολικό διάχωρο (πηγή: Ασημακοπούλου-Ατζακά 1987, πίν.121γ).
- Εικ.13. Πάτρα, βασιλική στην οδό Κορίνθου. Η αφιέρωση της Αγριππιανής στο ανατολικό διάχωρο (πηγή: Ασημακοπούλου-Ατζακά 1987, πίν.121α).
- Εικ.14. Κλαψί, βασιλική Αγίου Λεωνίδα, κάτοψη (πηγή: Ασημακοπούλου-Ατζακά 1987, πίν.271)
- Εικ.15. Κλαψί, βασιλική Αγίου Λεωνίδα, η αφιέρωση των δωρητών (πηγή: Ασημακοπούλου-Ατζακά 1987, πίν.274α)
- Εικ.16. Κλαψί, βασιλική Αγίου Λεωνίδα. Λεπτομέρεια της ψηφιδωτής σύνθεσης από το τρίτο από τα ανατολικά διάχωρο του κεντρικού κλίτους (πηγή: Ασημακοπούλου-Ατζακά 1987, πίν.282α)

- Εικ.17. Στόβοι, επισκοπική βασιλική. Κάτοψη του ανατολικού τμήματος του νοτίου κλίτους; Ψηφιδωτό Ι και κρύπτη (πηγή: Wiseman 1977/78, 422, εικ.31)
- Εικ.18. Στόβοι, επισκοπική βασιλική. Η αφιέρωση της διακόνου Ματρώνας (πηγή: Wiseman-Mano-Zissi 1973, 397-398, πίν. 67, εικ.12)
- Εικ. 19. Αντιγόνεια, κάτοψη τρικόγχου ναού (πηγή: Budina 1977/78, 231, πίν. II)
- Εικ.20. Αντιγόνεια, ζωγραφική αναπαράσταση του ψηφιδωτού του ιερού βήματος (πηγή: Budina 1977/78, 232 πίν. III)
- Εικ.21. Αντιγόνεια, η αφιέρωση των δωρητών στο πρεσβυτέριο του ναού (πηγή: Budina 1977/78, 254, πίν.V).
- Εικ.22. Άγιος Κωνσταντίνος, βασιλική Δαφνουσιων, κάτοψη (πηγή: Orlandos 1929-1930, 222, εικ.9)
- Εικ.23. Άγιος Κωνσταντίνος, βασιλική Δαφνουσιων. Η αφιέρωση των δωρητών στο κεντρικό κλίτος της βασιλικής (πηγή: Ασημακοπούλου-Ατζακά 1987, πίν. 295δ )
- Εικ.24. Κάλλιο, κάτοψη του ανασκαφθέντος χώρου (πηγή: Ασημακοπούλου-Ατζακά 1987 πίν. 354 α)
- Εικ.25. Κάλλιο, η αφιέρωση των δωρητών (πηγή: Ασημακοπούλου-Ατζακά 1987, πίν. 359γ)
- Εικ.26. Δημητριάδα, κοιμητηριακή βασιλική, κάτοψη (πηγή: Ασημακοπούλου-Ατζακά 1982, 148, εικ.56)
- Εικ.27. Δημητριάδα, κοιμητηριακή βασιλική. Η επιγραφή των δωρητών στο πρεσβυτέριο του ναού (πηγή: Ασημακοπούλου-Ατζακά 1982, εικ.18)
- Εικ.28. Θεσσαλονίκη, οδός Αθηνάς 75. Η αφιερωματική επιγραφή του Ευπρέπη και της Αυξάνουσας (πηγή: Ασημακοπούλου-Ατζακά 1998, πίν. XXIVβ)
- Εικ.29. Βοσκοχώρι, κάτοψη βασιλικής (πηγή: Spiro 1978, εικ.613)
- Εικ.30. Βοσκοχώρι, η αφιερωματική επιγραφή των δωρητών μπροστά από το ιερό βήμα της βασιλικής (πηγή: Ξυγγόπουλος 1940, 19, εικ.9)
- Εικ.31. Στόβοι, Παλάτι της Περιστερίας, κάτοψη (πηγή: Wiseman, Mano-Zissi 1976, 272)
- Εικ.32. Στόβοι, Παλάτι της Περιστερίας. Άποψη του ψηφιδωτού δαπέδου του ανατολικού δωματίου (πηγή: [www.stobi.mk](http://www.stobi.mk))
- Εικ.33. Στόβοι, Παλάτι της Περιστερίας. Η αφιερωματική επιγραφή των δωρητών στο ανατολικό δωμάτιο (πηγή: Vulič 1941/48 No 94)
- Εικ.34. Βουθρωτό, βασιλική στη πεδιάδα Βρίνα, αεροφωτογραφία (πηγή: [www.butrint.com](http://www.butrint.com))
- Εικ.35. Βουθρωτό, βασιλική στη θέση Βρίνα. Λεπτομέρεια του ψηφιδωτού διακόσμου του κεντρικού κλίτους (πηγή: [www.butrint.com](http://www.butrint.com))

- Εικ.36. Θεσσαλονίκη, μονή Λατόμου, κάτοψη (πηγή: Τσιγαρίδας 1986, 21, σχ.1)
- Εικ.37. Θεσσαλονίκη, μονή λατόμου, η ψηφιδωτή σύνθεση του τεταρτοσφαιρίου της αψίδας (πηγή: Γκιολές 2007, 320, εικ.27)
- Εικ.38. Θεσσαλονίκη, βασιλική Αγίου Δημητρίου, κάτοψη (πηγή: Μπακιρτζής 2012, 136)
- Εικ.39. Θεσσαλονίκη, βασιλική Αγίου Δημητρίου. Το τελευταίο επεισόδιο των αναθηματικών παραστάσεων της Μαρίας στη βόρεια μικρή κιονοστοιχία (πηγή: Μπακιρτζής 2012, 149)
- Εικ.40. Θεσσαλονίκη, άγιος Δημήτριος. Η επιγραφή των δωρητών (πηγή: Cormack 1969, πίν.13b)
- Εικ.41. Ραβέννα, Άγιος Βιτάλιος. Ο ψηφιδωτός διάκοσμος του τεταρτοσφαιρίου της αψίδας (πηγή: Γκιολές 2007, 346, εικ.65)
- Εικ.42. Παρέντιο, Ευφρασιανή βασιλική. Λεπτομέρεια του ψηφιδωτού διακόσμου της αψίδας (πηγή: Maguire 2007, 17, εικ.22, λεπτομέρεια)
- Εικ.43. Θεσσαλονίκη, βασιλική Αγίου Δημητρίου. Παράσταση αταύτιστου στρατιωτικού αγίου και αφιέρωση ζεύγους δωρητών στο τεταρτοσφαίριο μικρής κόγχης στο βόρειο τοίχο του νοτίου περυγίου (Σωτηρίου 1952, πίν.71β)
- Εικ.44. Δυρράχιο, κάτοψη του παρεκκλησίου εντός του ρωμαϊκού αμφιθεάτρου (πηγή: Bowes-Mitchell 2009, 575, εικ.3)
- Εικ.45. Δυρράχιο. Ζωγραφική αναπαράσταση των παραστάσεων στο δυτικό και νότιο τοίχο του παρεκκλησίου (πηγή: Pace 2003, 97, εικ.2)
- Εικ.46. Δυρράχιο. Η κτητορική παράσταση στον νοτίο τοίχο του παρεκκλησίου (πηγή: Bowes-Mitchell 2009, 585, εικ.12)
- Εικ.47. Δυρράχιο. Η κτητορική παράσταση στον δυτικό τοίχο του παρεκκλησίου (πηγή: Nicolajevič 1980, 71, εικ.3)

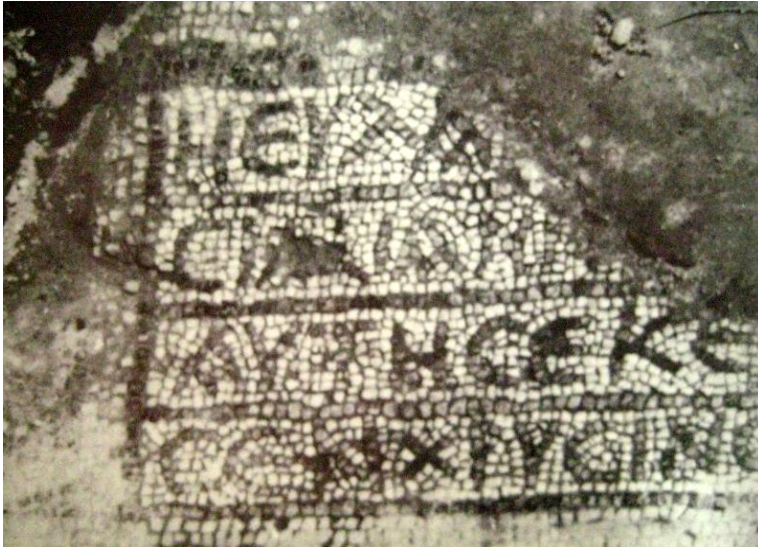
## **ΠΙΝΑΚΕΣ**



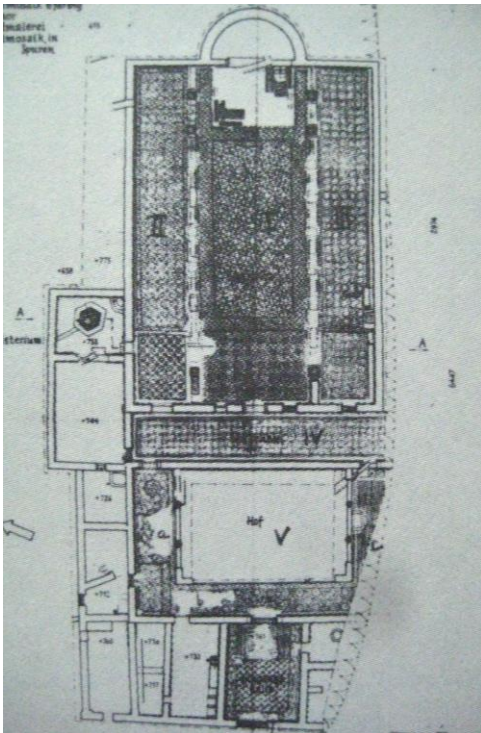
**Εικ.1. Αντίκυρα, βασιλική στη θέση «Παλάτια», κάτοψη.**



**Εικ.2. Αντίκυρα, βασιλική στη θέση «Παλάτια». Αγγείο με εκφυόμενη κλιματίδα: λεπτομέρεια από τη βορειανατολική γωνία του ανατολικού διαχώρου στο κεντρικό κλίτος της βασιλικής.**



**Εικ.3. Αντίκυρα, βασιλική στη θέση «Παλάτια».. Η αφιέρωση της Μασιμιανής στο νότιο διάχωρο του νάρθηκα**

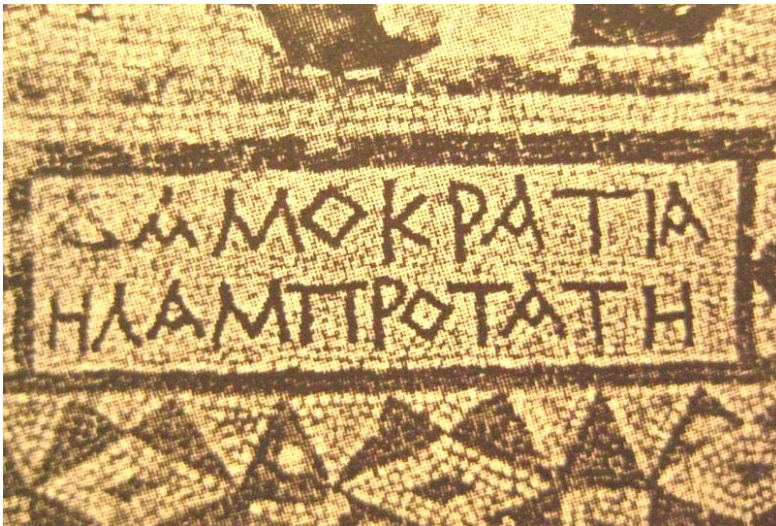


**Εικ.4. Δημητριάδα, βασιλική της Δαμοκρατίας, κάτοψη.**

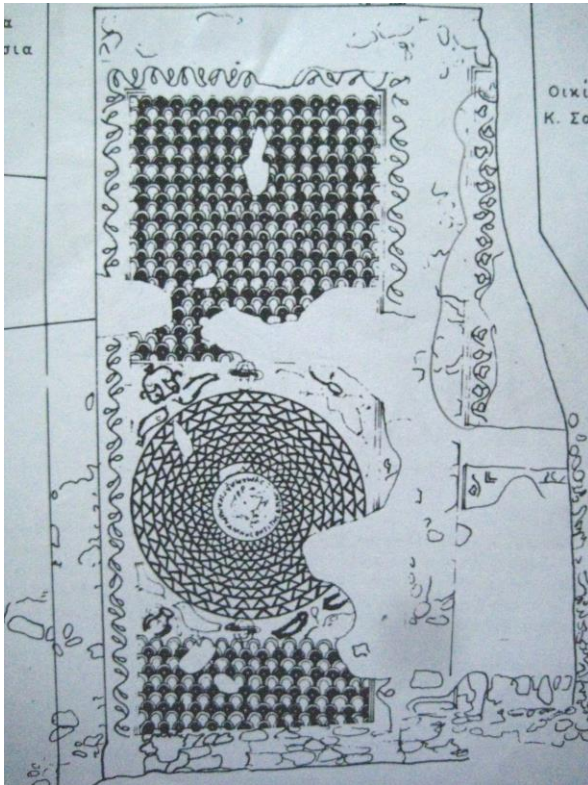




**Εικ.5. Δημητριάδα, βασιλική της Δαμοκρατίας. Η επιγραφή της Δαμοκρατίας μπροστά από την είσοδο στο ιερό βήμα.**



**Εικ.6. Δημητριάδα, βασιλική της Δαμοκρατίας. Η αφιερωματική επιγραφή της Δαμοκρατίας στο δωμάτιο IV του νάρθηκα.**

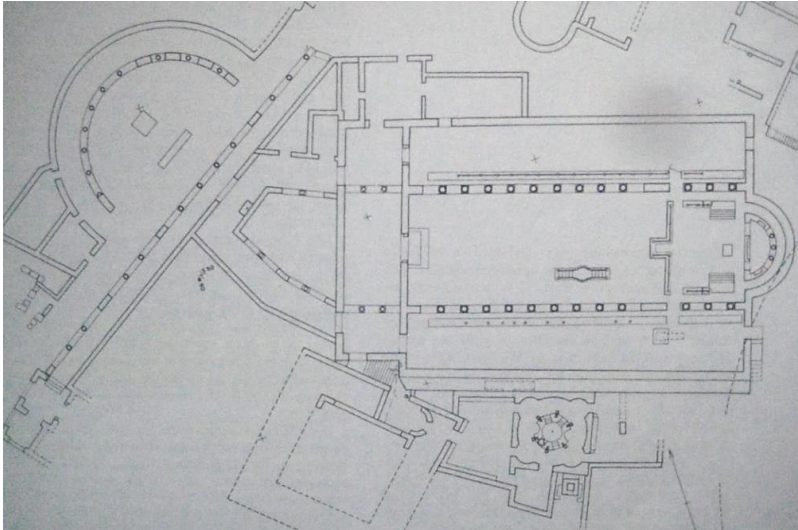


**Εικ.7. Ελασσόνα, βασιλική στο οικόπεδο Μπούσια. Κάτοψη του ανασκαφθέντος χώρου.**

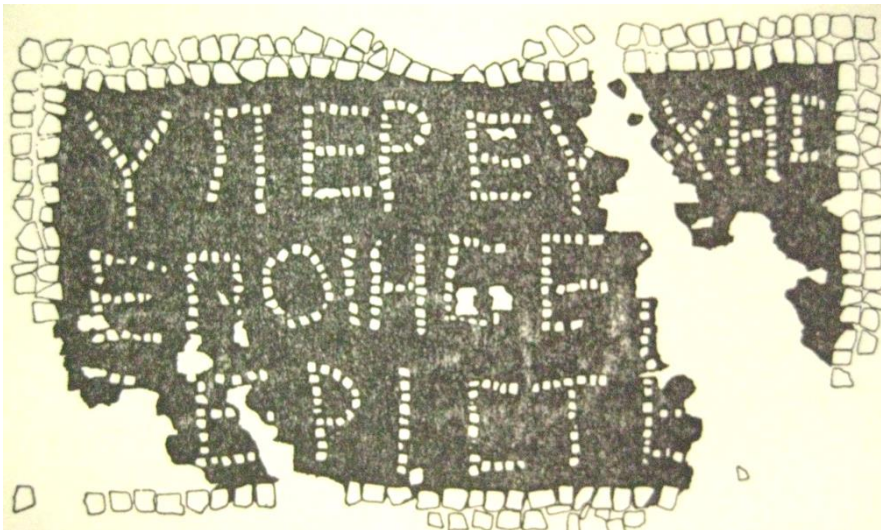


**Εικ.8. Ελασσόνα, βασιλική στο οικόπεδο Μπούσια. Η αφιερωματική επιγραφή της δωρήτριας στο μεσαίο διάχωρο του νάρθηκα.**

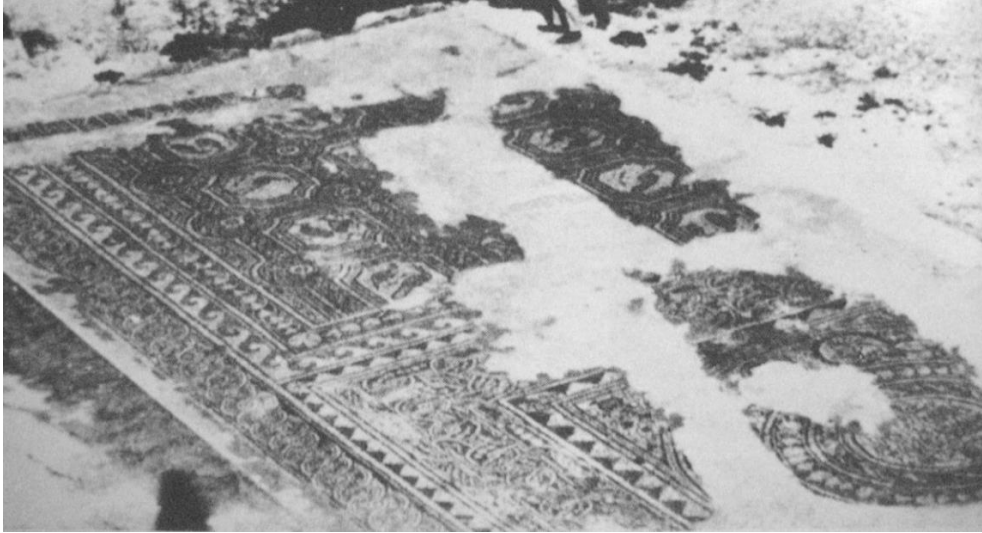




**Εικ.9. Στόβοι, επισκοπική βασιλική, κάτοψη.**



**Εικ.10. Στόβοι, επισκοπική βασιλική. Η αφιέρωση της Περιστερίας στο νότιο κλίτος.**



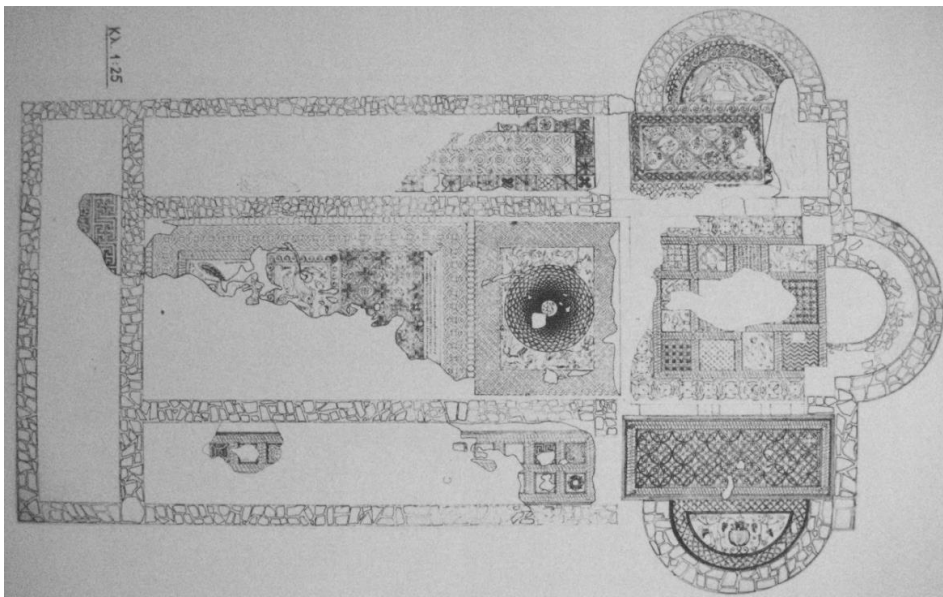
**Εικ.11. Πάτρα, βασιλική στην οδό Κορίνθου. Αποψη του ανασκαφθέντος χώρου.**



**Εικ.12. Πάτρα, βασιλική στην οδό Κορίνθου. Αγγείο με εκφύομενη κληματίδα: λεπτομέρεια της ψηφιδωτής διακόσμησης του ανατολικού διαχώρου.**



**Εικ.13. Πάτρα, βασιλική στην οδό Κορίνθου. Η αφιέρωση της διακόνου Αгриππιανής στο ανατολικό διάχωρο.**



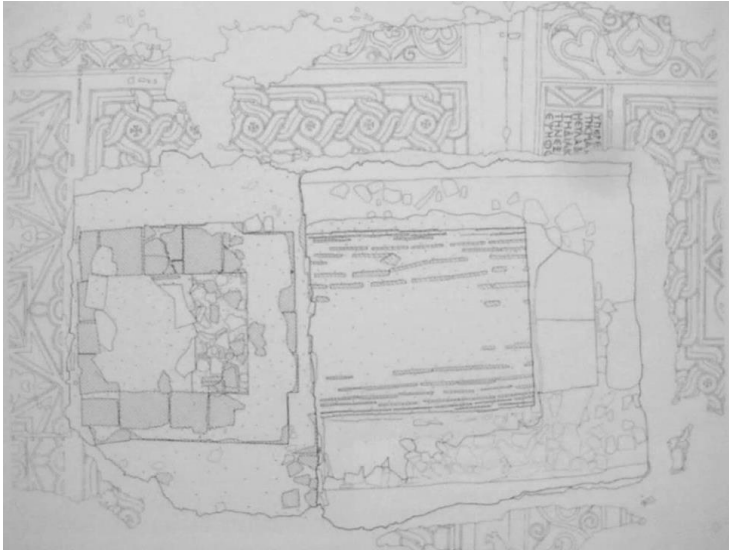
**Εικ.14. Κλαψί, βασιλική Αγίου Λεωνίδα, κάτοψη.**



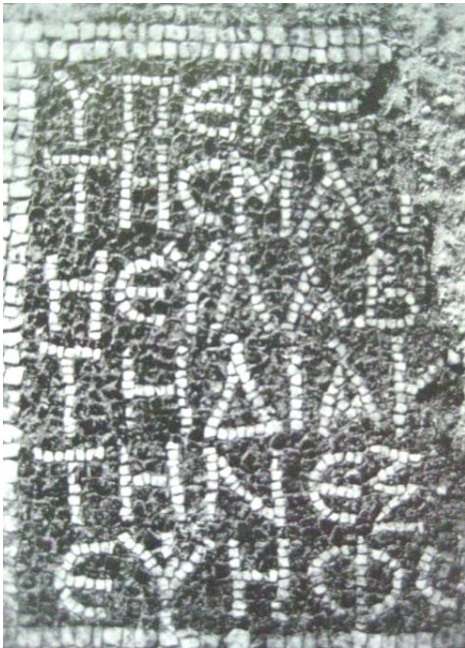
**Εικ.15. Κλαψί, βασιλική Αγίου Λεωνίδα. Η αφιέρωση των δωρητών στο πρεσβυτέριο του ναού**



**Εικ.16. Κλαψί, βασιλική Αγίου Λεωνίδα Δελφίνοι και άλλα θαλάσσια όντα: λεπτομέρεια από το τρίτο από τα αντολικά διάχωρο του κεντρικού κλίτους.**

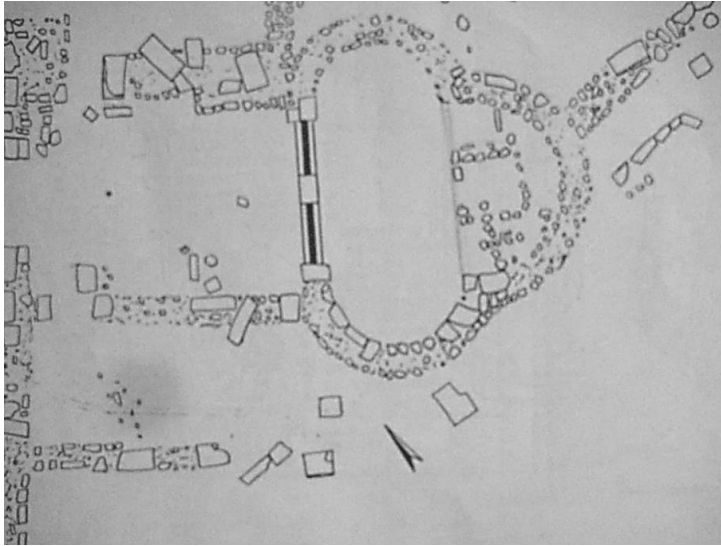


**Εικ.17. Στόβοι, επισκοπική βασιλική. Κάτοψη του ανατολικού τμήματος του νοτίου κλίτους  
Ψηφιδωτό Ι και κρύπτη**

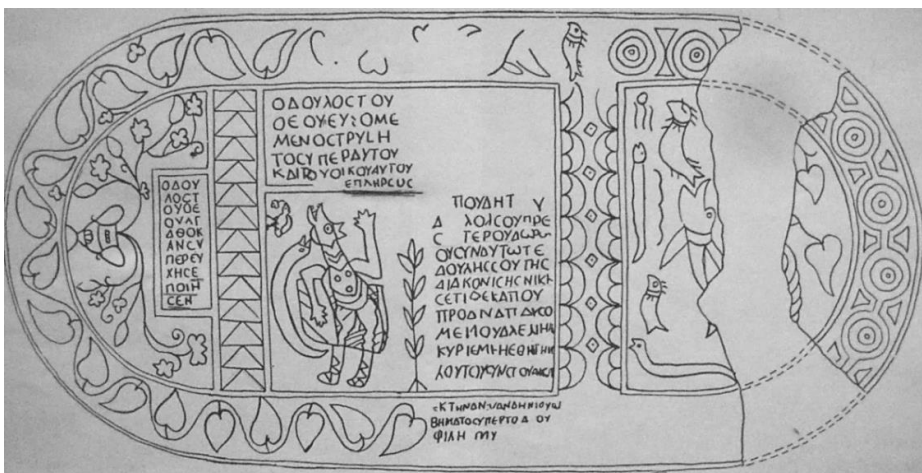


**Εικ.18. Στόβοι, επισκοπική βασιλική. Η αφιέρωση της διακόνου Ματρώνας**



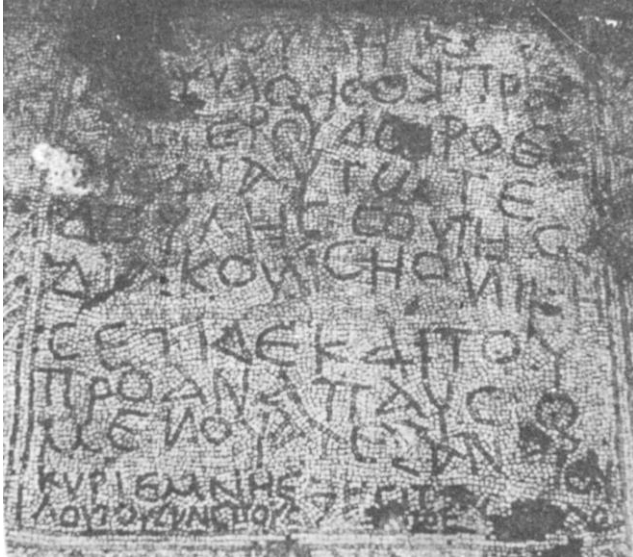


Εικ.19. Αντιγόχεια. Κάτοψη τρικόghου ναού

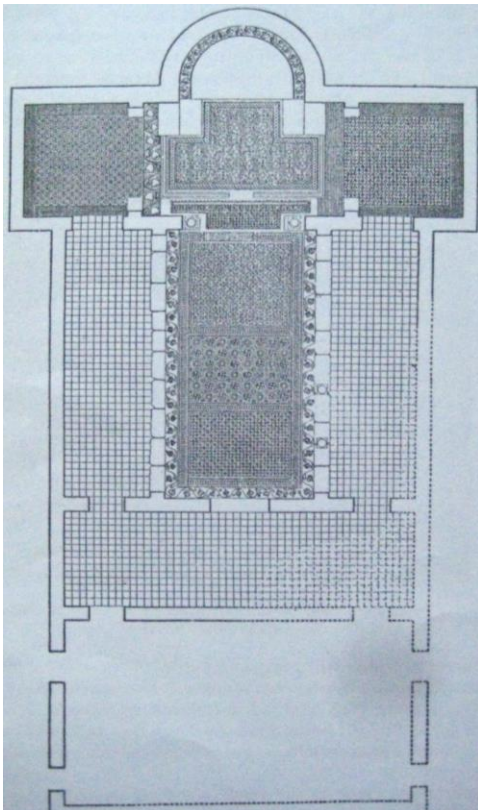


Εικ.20. Αντιγόχεια. Ζωγραφική αναπαράσταση του ψηφιδωτού του ιερού βήματος





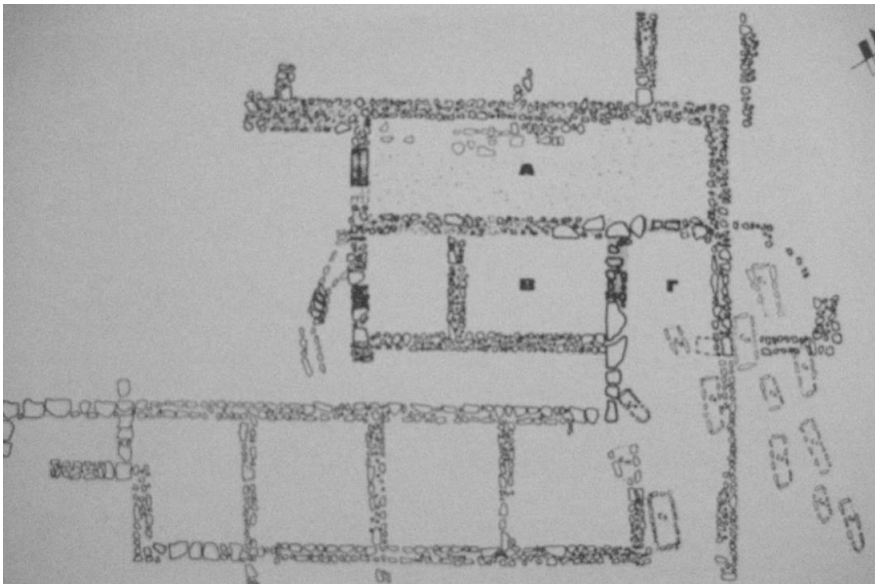
**Εικ.21. Αντιγόχεια. Η αφιέρωση των δωρητών στο πρεσβυτέριο**



**Εικ.22. Άγιος Κωνσταντίνος, βασιλική Δαφνουσιων, κάτοψη.**



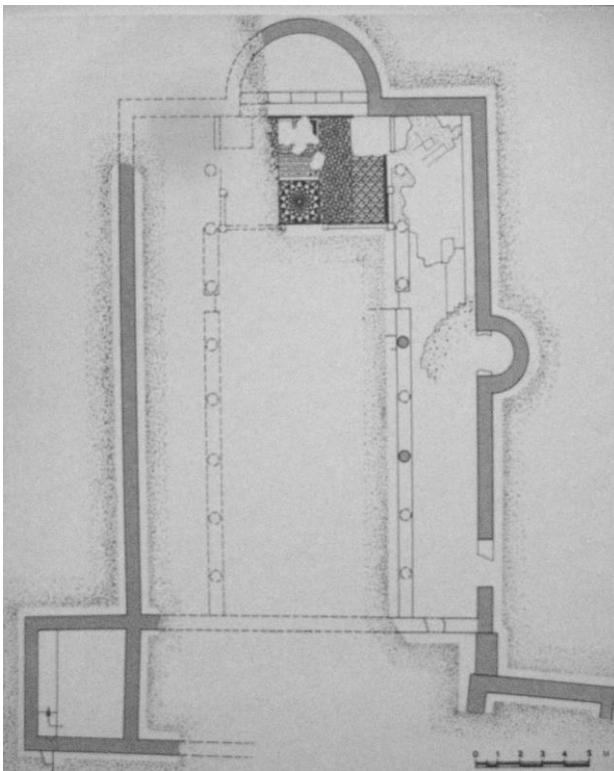
**Εικ.23. Άγιος Κωνσταντίνος, βασιλική Δαφνουσιων. Η αφιέρωση των δωρητών στο κεντρικό κλίτος της βασιλικής.**



**Εικ.24. Κάλιο, κάτοψη του ανασκαφθέντος χώρου.**



**Εικ.25. Κάλιο, Η αφιέρωση των δωρητών.**



**Εικ.26.Δημητριάδα, κοιμητηριακή βασιλική, κάτοψη.**



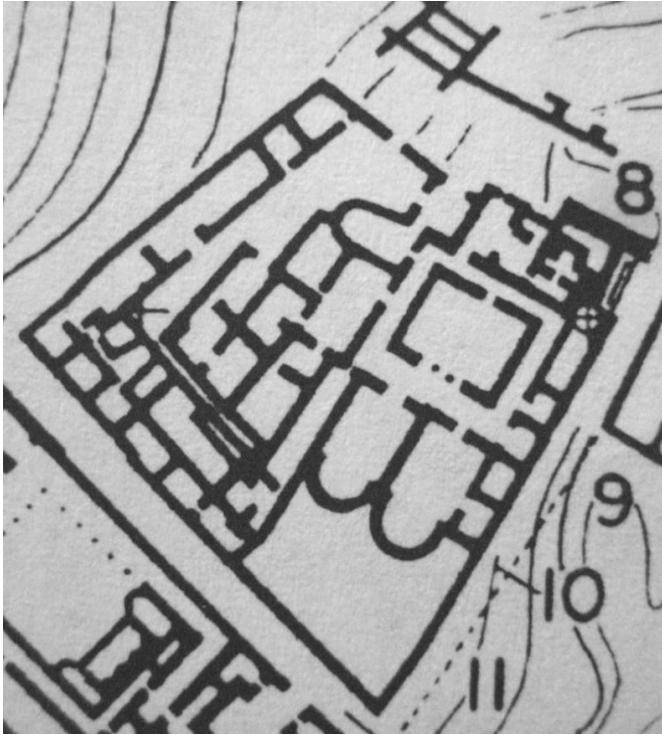
Εικ.27. Δημητριάδα, κοιμητηριακή βασιλική. Η επιγραφή των δωρητών στο πρεσβυτήριο.



Εικ.28. Θεσσαλονίκη, οδός Αθηνάς 75. Η αφιερωματική επιγραφή του Ευπρεπή και της Αυξάνουσας.





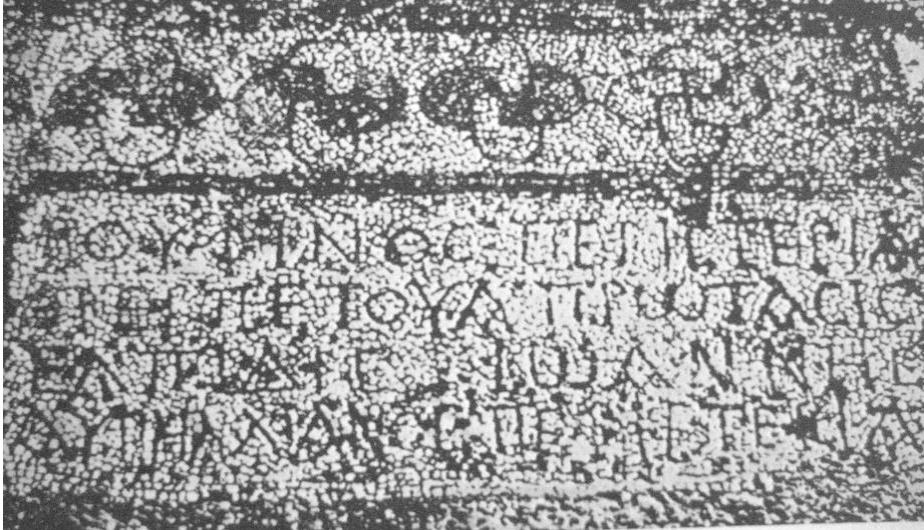


**Εικ.31. Στόβοι, το Παλάτι της Περιστερίας, κάτοψη.**



**Εικ.32. Στόβοι, Παλάτι της Περιστερίας. Αποψη του ψηφιδωτού δαπέδου του ανατολικού δωματίου.**





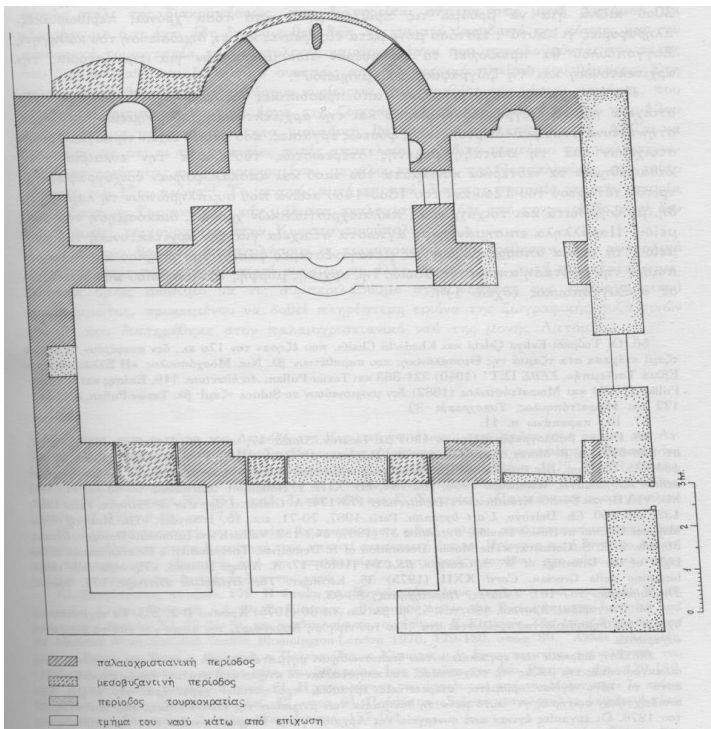
**Εικ.33. Στόβοι, Παλάτι της Περιστερίας. Η αφιερωματική επιγραφή των δωρητών στο ανατολικό δωμάτιο.**



**Εικ.34. Βουθρωτό, βασιλική στην πεδιάδα Βρίνα, αεροφωτογραφία.**



**Εικ.35. Βουθρωτό, βασιλική στην πεδιάδα Βρίνα. Λεπτομέρεια του ψηφιδωτού διακόσμου του κεντρικού κλίτους.**

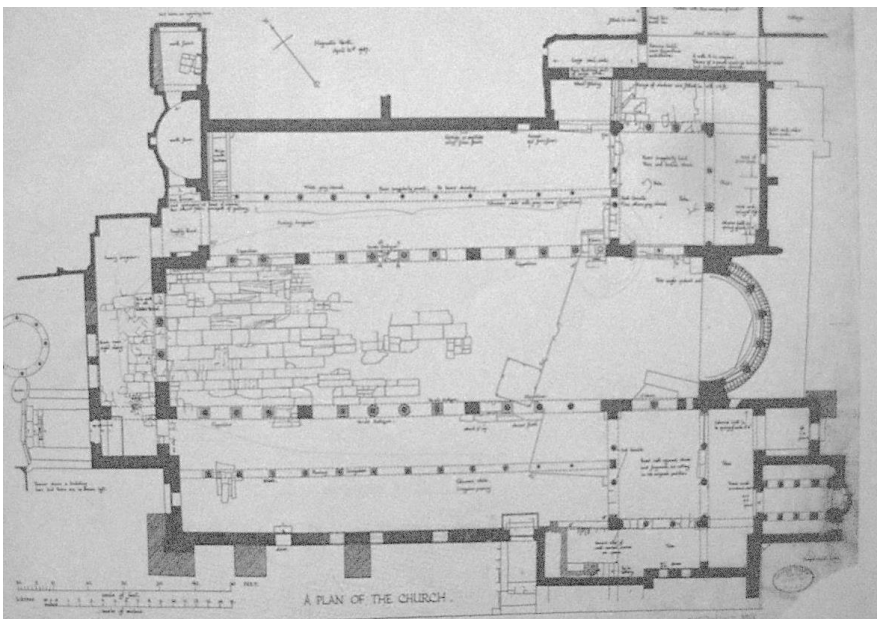


**Εικ.36. Θεσσαλονίκη, μονή Λατόμου, κάτοψη.**





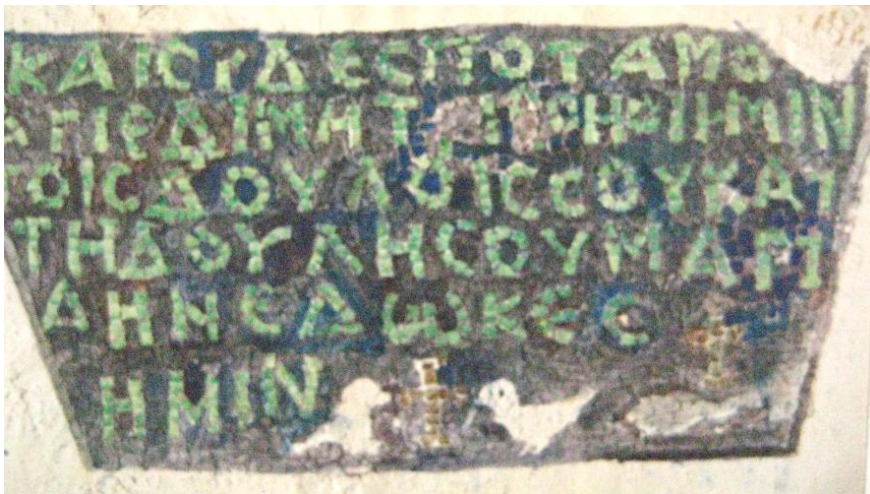
Εικ.37. Θεσσαλονίκη, μονή λατόμου, η ψηφιδωτή σύνθεση του τεταρτοσφαιρίου της αφίδας.



Εικ.38. Θεσσαλονίκη, βασιλική Αγίου Δημητρίου, κάτοψη.



Εικ.39. Θεσσαλονίκη, βασιλική Αγίου Δημητρίου. Το τελευταίο επεισόδιο των αναθηματικών παραστάσεων της Μαρίας στη βόρεια μικρή κιονοστοιχία.

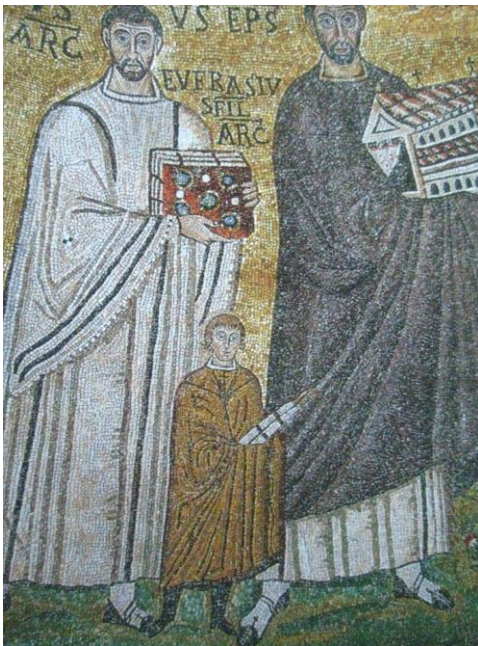


Εικ.40. Θεσσαλονίκη, Άγιος Δημήτριος. Η επιγραφή των δωρητών.





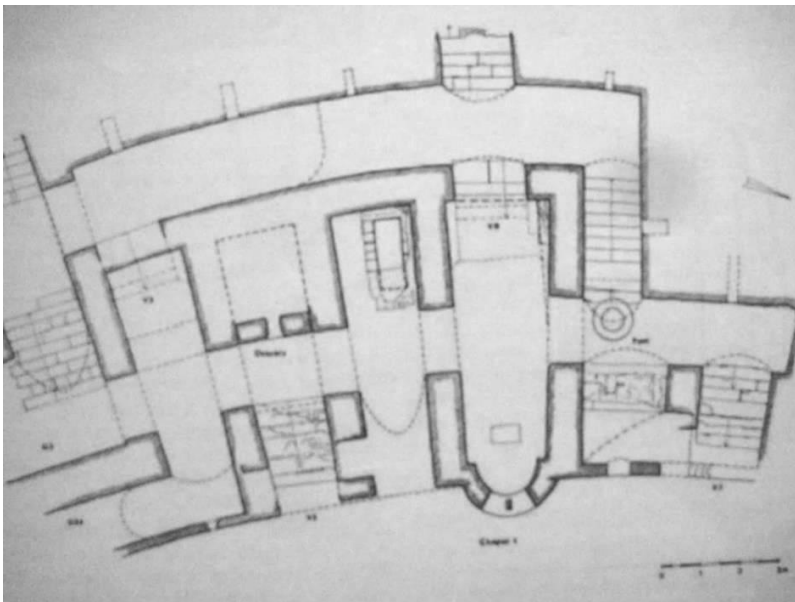
Εικ.41. Ραβέννα, Άγιος Βιτάλιος. Ο ψηφιδωτός διάκοσμος του τεταρτοσφαιρίου της αψίδας (540-547).



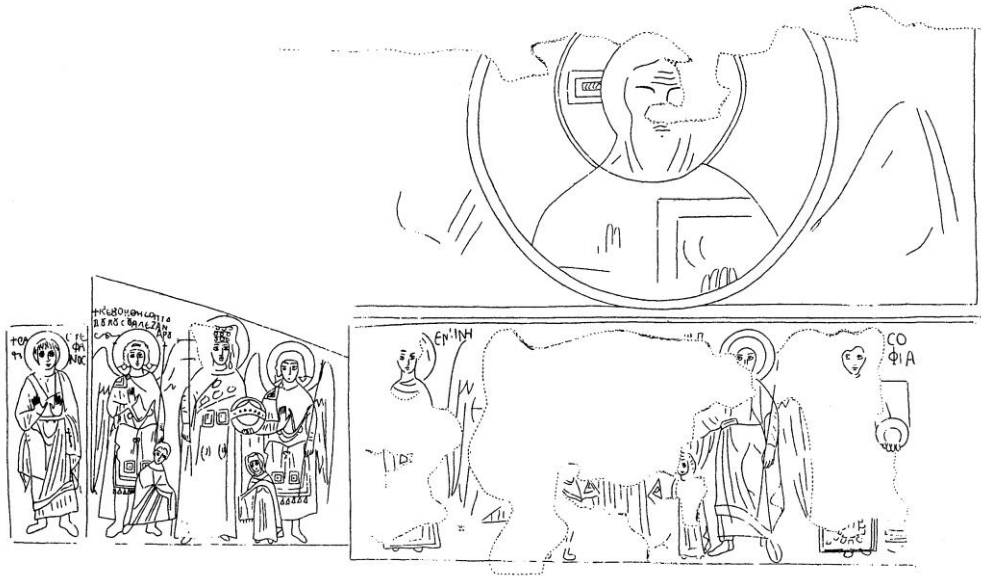
Εικ.42. Παρέντιο, Ευφρασιανή βασιλική. Λεπτομέρεια του ψηφιδωτού διακόσμου της αψίδας (π.500).



**Εικ.43. Θεσσαλονίκη, Άγιος Δημήτριος. Παράσταση αταύτιστου στρατιωτικού αγίου και αφιερωματική επιγραφή στο τεταρτοσφαίριο μικρής κόγχης στο βόρειο τοίχο του νοτίου πτερυγίου.**



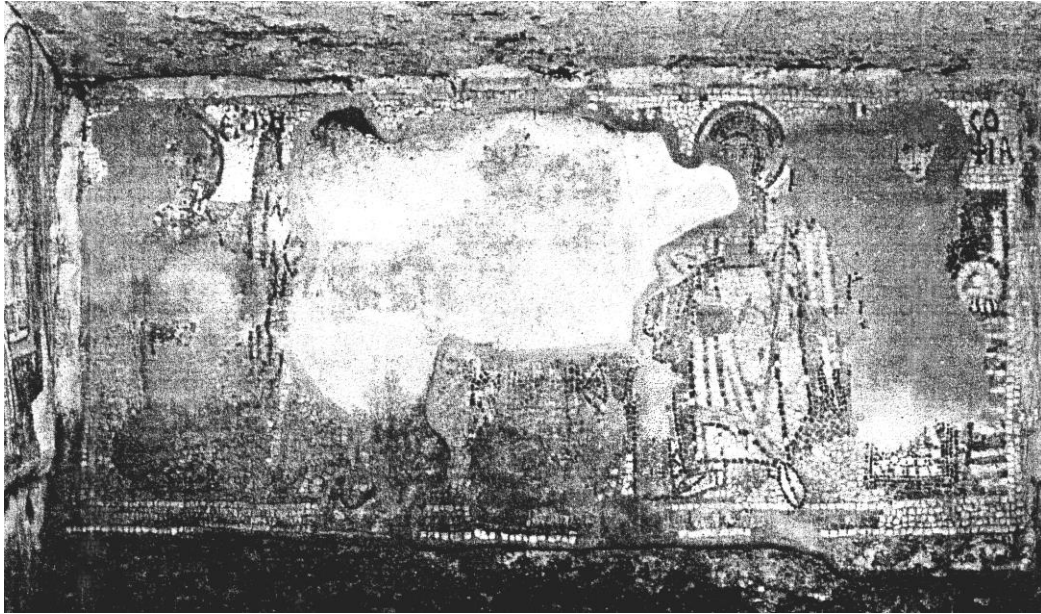
**Εικ.44. Λαρράχιο, κάτοψη του παρεκκλήσιο εντός του ρωμαϊκού αμφιθεάτρου.**



**Εικ.45. Δυρράχιο. Ζωγραφική αναπαράσταση των παραστάσεων στο δυτικό και νότιο τοίχο του παρεκκλησίου.**



**Εικ.46. Δυρράχιο. Η κτητορική παράσταση στον νότιο τοίχο του παρεκκλησίου.**



**Εικ.47. Δορράχιο. Η κτητορική παράσταση στον δυτικό τοίχο του παρεκκλησίου.**